१६४

विरोधोक्तिलगुम्फः

गोविन्दगोपिका १-११६

२ ३४०

१९५

पत्रसं० ८२-८

२२७

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ईश्वरं हरिं वरदाद्रिशेखरं कमलालयापतिं दयानिधिं सकलार्थिजनार्थि
तप्रदं भजे मामिह शरणागतिहारिणं १ कृत्वा न चेद्यनिगमांतमहांतमार्गं निराकृतं येन मयं कृतीनां
प्रतारिता नाम बहुश्रुतैस्तं रामानुजं योगिनमाश्रयामः २ अशेषेत्यादि श्लोकद्वयेन शारीरिक
शास्त्रविषयसमाहारार्थं श्रोतृणां तत्सिद्ध्यर्थं च स्मृत्याचारप्राप्तस्वेष्टस्य मंगलमाचरति श्रोतृबु
द्धिसमाधानार्थमाशीः प्रतिपाद्यसंक्षेपश्च क्रियते तत्रेष्टदेवतोपासनारूपमंगलाचारः स्वपक्षस्था
पनारूपप्रतिपाद्यसंक्षेपश्चोत्तरश्लोकेन क्रियते प्रथमश्लोकेन स्वपक्षे प्रतिपाद्यमुपायोपेया च
त्मकं तत्र प्रकृतिसिद्धरूपमुपेयं चतुर्थ्यंतैः पदैरुच्यते नमः शब्देनोपाय उच्यते तत्रोपेयस्वरूपस्य दः
उभयविभूतियोगित्वं शेषिणे शेषशायिने इत्युच्यते निर्मलेत्यादिपदेनोभयलिंगत्वमुच्यते तत्र विभूतिद्वैविध्य प
स्य तत्त्वमसीति वाक्यस्यार्थनिष्कर्षेण मुखेन लीलाविभूतियोगित्वमुच्यते अशेषचिदचिद्वस्तुशे
षिण इति प्रथमपदेन तत्र ब्रह्मणः सर्वसामानाधिकरण्यं शरीरशरीरिभावनिबंधनं शरीरत्वं च
चेतनं प्रत्यनन्यार्हशेषत्वं तावत्सामानाधिकरण्यस्य शरीरशरीरिभावनिबंधनत्वे सति प्रकृति
स्ववाक्य भिर्यैः कृष्णेति श्रिया स्याद्विरोधः अशेषपदेन चेतनवस्तुशेषीयति कृतिपदचेतननियंतृत्वा

अनंतेति

पदानोऽद्वयोगात् नैर्मल्यं हेयप्रत्यनीकत्वं निखिलस्वमनुकूलत्वं च परिच्छिन्नेषु केषुचिदात्मसु नवस्तुष
प्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं सकलेतरपरित्यागपूर्वकं प्राप्यत्वादिसिद्ध्यर्थं च तदुपायोपायानंत्यमाह अनं
तश्चेति अनेन वाऽनन्तत्वनिर्देशस्युक्तिरूपार्थगुणनिषेधपरिहारश्चाभिप्रेतः कल्याणगुणानुकूलत्वा
२ च्चिदानंदत्वानंदाभिप्रायी नहि प्रतिकूलेऽपि हेयेषु कल्याणगुणयोगः यथाऽनुकूलत्वे दर्शीयत्वात् सर्वे
गुणाः कल्याणगुणत्वाभ्यां निर्मलकल्याणगुणाभ्यां सामान्यविशेषाभ्यां ष्ठैर्गणबलीरदेनयायाभिप्रेतो निषिद्ध भ्यां
श्चेन गुणगुणीभावो विवक्षितः अनेनानंदो ब्रह्मेत्यादिषानंदशब्दस्यानंदिवाचित्वं सिद्धमेवेत्यभिप्रेतं
आनंदं ब्रह्मणो विद्वानिति व्यतिरेकनिर्देशात् एवं हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिं
गत्वं ब्रह्मणस्तत्कं विष्णुशब्दाधर्मिनिर्देशः अनेन शेषित्वमंतर्यामित्वपर्यंतं विस्फोरितं रूपत्वादेवता
विशेषमितीयश्च एवं चतुर्थ्यंतैः पदैः स्वरूपस्तु निरूपितं अथोपायं सूचयति नमः इति मन्मना भव म
द्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु इत्यत्र नमस्कारशब्दस्य प्रतिपदं तस्मन्वयेन नमस्यायामनुत्तत्वं तनीवान् ध्यानार्थेनश्च
णमावृत्तिरिति हि वक्तव्ये एवं देवतोपासनरूपमंगलाचारः श्रौतः कृतः प्रतिपाद्यस्वपक्षस्थापनसंक्षेप
श्वार्थीकृतः अथ द्वितीयेन गुरूपासनरूपमंगलाचारः श्रौतः क्रियते आर्थीः प्रतिपाद्यपरपक्षनिरासंक्षे

वृत्तिस्थानेन सिध्यति वस्तुतस्तु न परमार्थत्वं विरहितं अतोऽत्र वस्तुतोऽखिलं तस्य तावत्त्वं किमर्थं
चिदचिद्वस्तुनो नास्तीति चेत् उच्यते यावद्व्यवहारमतः सर्वमपि चेतनमेव न च घटादेश्चेतनत्वानति
व्यक्तिमात्रमेवेति न विदचिद्भिन्नाग इति तद्वा वृत्तिः चिदचिच्छब्दाभ्यां। किंच माध्यमते जीवब्रह्मणोः
सामानाधिकरण्यं स्वस्यैक्यनिबंधनं अचिद्ब्रह्मणोः कथं बाधार्थ इति सामानाधिकरण्यस्यानेकत्व
मा बोधार्थ इति न व्याहृतिः स्यात् इत्येता किंचैकत्वमते जीवब्रह्मणोर्भेदपक्ष औपाधिकभेदविषयाः अ
चित् ब्रह्मणोर्भेदपक्षे तदः स्वाभाविकभेदविषया इति नेदृक् सर्वोऽनेकरूपोऽनुपपन्न इति तद्वा
वृत्तिस्थानिवेशता निवेशितवत्कथं श्रीकारस्य मंगलार्थत्वात् अतो येनोक्तं एवं लीलाविभूति
विशिष्टब्रह्मोक्तं भवति नित्यविभूतियोगमाह शेषशाय्यर्थिन इति शेषः शङ्खः पत्नीपरिजनादेः
उद्देशार्थः तस्य नित्यस्य योनत्वात् भोगविभूतिसंबंधस्य स्वाभाविकतया नित्यत्वमभिप्रेतं ए
वमुभयविभूतिविशिष्टब्रह्मोक्तं अथोभयलिंगत्वमाह निर्मलानंदकल्याणनिधये इति निर्म
लानंदश्च कल्याणनिधिश्चेति निर्मलानंदकल्याणनिधिः निर्गुणं निरंजनं निरवद्यं अपहत
पाप्मा समस्तहेयरहितं विज्ञानमयं परमं पदं स्यादिति ब्रह्मणि विशेषणत्वेन निर्दोषत्वादिवाचि

मित्यादि पदेन भास्करमतोपन्यासः । एतत् द्वयं सिद्धमिति केचित् तदानीमप्रस्तुतस्यास्य द्वित्यपि ज्ञाता
इ स्तुमस्य वक्तव्यत्वानुपपत्तेः ततोपि पक्षत्रयोपन्यास इति निर्वाहो दूरं कस्यचिन्मतस्यापि ग्रन्थे सिद्धत्वात् स्ववा
न्तरविभागस्य कल्पनत्वोपपत्तेः इति भावः पक्षत्रयोपन्यासपरः अथ तन्निरासः संक्षेपः श्रुतिन्यायापेत
3 मिति श्रुतिः वेदः तदनुग्राहकस्तर्को न्यायः तन्मतसाधकं तर्कानुगृहीतं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः यद्वा श्रु
तिन्यायापेतं तन्मतं प्रमाणतर्कविरुद्धं बाधकतर्कानुगृहीतप्रमाणमस्तीति भावः तन्निरासे किं कार
णमित्यत आह जगतीति वितथमिति श्रुतिन्यायापेतमिति प्रसिद्धत्वान्न तन्निरासे यत्नः कार्यः इति चेत् तत्रा
मोह हं तमिदं तमः इति तमः यथार्थज्ञानावरणं मोहनं अपरमार्थे परमार्थधी हेतुः अपास्तं दूरितं उत्सारि
तमित्यर्थः परमतनिरासः संहितादि तोगुरुत्यासनमुक्तं जयति तीर्थो रामइतिवत् संहिविज
यतादस्तुतं अनेन व्याकरणोक्तार्थस्य संदर्भिकत्वमुक्तं भवति एवमादौ स्वपक्षस्थापने परपक्षप्रति प
क्षेप संक्षेपं कुर्वता देवतागुरूपासनरूपो नमः चिंतमंगलं श्रीलमाचरितं भवति तथा सर्वैरनुष्ठितं न
मस्कृत्य हृषीकेशं नमो भगवते तस्मै व्यासायेत्यादिषु तथा च श्रुतिः यस्य देवे इत्यादि अथ प्रथमश्लो
कार्थमीषद्विस्तरेण वदन् प्राक् तनिकमर्थं स प्रमाणकं प्रतिजानीते अतोषजगाद्धितेत्यादिना प्र

पक्षः क्रियते तत्र पूर्वार्द्धेन परपक्षोपन्याससंक्षेपः उत्तरार्द्धेन तन्निराससंक्षेपः परं ब्रह्मैवेत्यादि परं हेयप्र
त्यनीकत्वकल्याणगुणाकरत्वाभ्यां सर्वविलक्षणं एवकारो विरोधं स्फोरयति संश्रितदुरितापरत्वेन तदिष्फ
२६ लत्वेन तच्च यदाश्रयणीयं तदेव अज्ञानपरवशं चेत्को मोक्षक इति भावः अयं अविद्यातिरोहितस्वरूपं अन्त
एवंतत्र सर्वपरिगतं विविधभेददर्शनशालि संसरति भेददर्शनकृतजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखभागी
स्यादिति एवं शंकरमतमुपन्यस्तं अथ भास्करमतमुपन्यस्यते तत्परोपाध्यालीढं परब्रह्मैवोपाधिकृतनिरपेक्षं।
स्वत एव शुद्धं तत् ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वमुच्यते परानुपगतमिथ्याभूताविद्यानादित्वं च विवक्षितं आलीढं संबद्धं वि
वशं कर्मपरवशं अथ यादवप्रकाशमतं अशुभस्यास्पदमिति अचिदंशत परिणामार्हता रूपास्तु भस्यचिदंशा
शुभस्यार्थयोग्यतारूपास्तु भस्य चास्पदमित्यर्थः जीवब्रह्मणोर्भेदस्य स्वाभाविकत्वाभ्युपगमात् न ब्रह्मणस्तु स्वा
र्थीन्वय इति विशेषमं इदं अभेदस्यापि स्वाभाविकत्वाभ्युपगमे नाशुभाश्रयत्वादिति भावः अचिद्ब्रह्मणोर्भेदा
भेदौ स्वाभाविकौ चिद्ब्रह्मणोस्तु भेद एव स्वाभाविकः भेदस्त्वौपाधिकः मुक्तौ च भेदवचनादिति भास्करमतं चिद्
ब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकौ मुक्तौ भेदस्यापि निर्देशादिति यादवप्रकाशमतं तस्मादुक्त एवार्थः तत्राशुभस्या

स्यास्पदमिति पादेन यादवप्रकाशमतोपन्यासः परं ब्रह्मैवेत्यादिपादेन भास्करमतोपन्यासः तत्परोपाध्यालीढ

इत्न् प्रतिज्ञातस्यार्थस्य शरीरमाह· जीवेत्यादिना याथात्म्यशब्देन तत्त्वमसीतिवाक्ये त्वंपदस्यचैतन्यस्याभिव्यं
४ क्तचित् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यमितिपरमात्मकत्वं सत्यं चोक्तं तस्माद्याथात्म्यशब्दस्यायमेवाभिप्रायः ज्ञा
नत्वैकशब्देन वाक्यार्थज्ञानमात्रस्यानुपायत्वं सूचितं वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकशब्देन कर्मणो विहि दि
ता साधनत्वं सत्कुलेश्यवादक्रयाचलिनो परमपुरुषपदेन श्रेयस्त्वे यद्वस्तु नीकलंकल्याणगुणाकरत्वाभ्यां
4 सर्वेशित्वशरणत्वे दैवतानि विशेषत्वं चोक्तं तमेवं विद्वान् नान्यः पंथा इति श्रीपुरुषसूक्तानुरोधात् चरणयुगलश
ब्देन स्वामिनिदासानुगुणस्थितिर्दर्शिता सर्वदाचरणद्वंद्वं भजामीत्यादिवचनानुगुण्यात् ध्यानार्चनप्रणामा
दिरित्यादिशब्देन सततं कीर्तयंतो मामित्यादिक्तं कीर्तनयत्नादयोविवक्षिताः ध्यानार्चनप्रणामकीर्तनय
त्नादयः सर्वेउपायशरीरांतर्गताः वर्णाश्रमधर्माः प्रयाजादिस्थानीया· आद्येत्यादिष्वद्वंद्वस्थाने ध्यानार्चनप्र न
णमादिः ध्यानं मानसं नामसंकीर्तनं वाचिकं अर्चनादि कायिकं त्रकर्म यद्यपि तत्र ध्यानस्यप्राधान्यमि
तरापेक्षया तथापितत्क्रियाकरूपपरभक्त्यपेक्षयार्चनादितुल्यव्यवहारः एवं त्रिविधमुपासनं यथा मन्म
ना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः स्मरणं कीर्तनं विष्णोः श्रवणं
पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणेत्यादि· मद्याजी ।

ति

यतेनित्यमिति श्रुत्यभिसिद्धेन स्कन्तिशास्त्रेन वेदस्यापौरुषेयत्वाभिव्यक्तिरीश्वरत्वमभिधेयं निकरशास्त्रेनाभि
धायमानकृत्स्नशास्त्रार्थपर्यालोचनं विवक्षितं तत्राप्यनन्यपरत्वागसिद्धेऽतिदृष्टार्थेषु हि रः शास्त्रः। व
क्ष्यमाणाभिप्रायेणायमर्थः इत्युक्तं समधिगतसम्यग् धियां नः अनधीतव्याकरणानां वराणां प्रतिपादकेवि
हासपुराणादिभिः सहार्थगत इत्यर्थः जगतो मिथ्यात्वाज्ञानवद् निर्गतोपायपराः अनयः अपितु निर्विशे
षब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वप्रतिपादनपरा इति शंकां नुदस्यति अत्रोच्यते जगद्धितानुशासनेति जगद्धित
वेदस्य ज्ञापनप्रवृत्तस्य सर्वमेवम्नांते जगतिप्रत्यवायाय नवयातम्नांतरोत्पादकत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायः हितमुपा
च योपेयात्मकं अनुशासनं विधिं ज्ञापनं अनुपूर्वः शास्तिः विधिमज्ञापनार्थो दृष्ट इति शाब्दाः अत्रोपायग्रहणेन ३१
सर्वाधिकारिगणउच्यते हितानुशासनपरो वेदः कथं स्वर्गादिपुरुषार्थं बोधयतीति चेत् तत्तदधिकारिविशे
षापेक्षया पुरुषार्थत्वमस्तीति तद्बोधनं नहि हिंसेनेनाभिचरन् यजेतेति कथं पापहेतुकर्मत्वं नाहितं कर्मविद
धातीति चेत् उच्यते तत्र [illegible] वैध्यविशेषैर्लानिवारणं वशीकर्तुं यन्त्रादेव ब्राह्मणादिहिंसकादिदुष्टनिग्रहार्थं
त्वेन तस्य च हिततमत्वमिति यदा अभिचारादिकर्मणि ध्यन्तनत्फलप्रदत्वरूपभगवदैश्वर्यविशेषज्ञा
पनेन तदभिधायिशास्त्रस्य हितपरत्वमिति [illegible] ब्रह्मनोपायस्यापि संक्षेपेण सूचितत्वात् विस्तरेण ब्रा

वत्वानुष्ठीयते उच्यते यथात्मनो देहादिविलक्षणत्वाद्देहात्मज्ञानमविद्या तद्वत्वाच्यापं क्रियते एवमात्मनो
२ भगवच्छेषत्वात्स्वतंत्रात्मज्ञानमप्यविद्या तन्मूलस्वर्गादिफलदकर्मानुष्ठानमपि तिद्युण्यस्याविद्यासंचितत्वोप
पत्तिरिति देहात्माभिमानि मिरजडत्वादिधर्मकश्चात्मनि जडत्वाद्यारोपवत् नयवदात्मकश्चात्मनि स्वत
न्त्रिते स्वनिष्ठत्वारोपणं व्रातिरेकत्वाविद्यैव हि सा एवं चित्रकर्मप्रवाहहेतुकस्वानुविधदेहप्रवेशः तत्कृतत
त्तद्देहेष्वात्माभिमानः अनात्मन्येवात्माभिमानीयच्छियाकर्म। कर्मणा च शरीरप्रवेशः तच्छरीरसंबंधेनाविद्ये
तिप्रवाहानादिता। तेनावर्जनीयं भवभयं जन्ममरणादिभयं मित्येतिसहस्रकृत्वउक्तौ वर्णयितुं निवर्त्यि-
तुमशक्यमित्यभिप्रायेणावर्जनीयमित्युक्तं तद्विद्धं सनातयेति एवं निवर्त्यमुक्तं अत्र अन्यजनकमारोप
पादनेन प्रतीतिमप्रसिद्धत्वाभावात् दृष्टान्तानिवर्त्यमिति सिद्धांदेहातिरिक्तात्मस्वरूपतत्स्वभावेति
नात्र स्वरूपं ज्ञानैकलक्षणं स्वभावो भगवच्छेषत्वं उपासकत्वानुगुणो स्वरूपस्वभावो जीवस्योक्तो नदंतर्या
मिपरमात्मस्वरूपस्वभावेति तदंतर्यामिशब्देन जीवस्य परमात्मपर्यंतत्वेन तद्वाचित्वात्स्य परमात्मप
र्यंतत्वं सिद्धं परमात्मस्वरूपमीशितृत्वं स्वभावः प्रणतसौलभ्यं उपास्यत्वानुगुणो स्वरूपस्वभावावी
श्वरस्योक्तौ। एवं सिद्धरूपमुपेयमुक्तं तदुपासनप्राप्तेनोपायउक्तः सर्वविद्धतद्विनाशविरुक्तः।

भ्रष्टर्चनपरः वेदनध्यानादिभ्राष्टैरन्यत्र मोक्षाच्यर्चनश्रवणमादिसहितसोपायत्वंन्यायसमुत्पन्नस्त्रसमुक्षत्तसि
द्धं तत्र सामान्यविशेषन्यायाद्वेदनादिश्राष्टानांध्यानादिपरत्वसिद्धिवत् समुत्पन्नगृहीतत्वादर्चनश्रवणमादिसा
हितध्यानपरत्वसिद्धिरित्यर्थः तस्मात् ध्यानार्चनश्रवणमादिः सर्वोप्युपेयविरोधिनिरासकः अस्पष्टप्रियइति ध्या
नार्चनश्रवणमादिः सर्वोप्यनुष्ठीतिपूर्वकः कार्यः मन्मना भवेत्यादिवचनेमन्ज्ञोमन्मनाभवमन्ज्ञेमद्या
जीभवेति इतिपदं मन्मभक्तयज्ञान्वयादितिभावः एवंप्रथमश्लोकसंक्षिप्तमुपाय स्वरूपंविस्तृतं उपेयमा
ह- तस्यापि फलेइति। अथमर्थइत्यर्थश्राष्टस्यविशेषणत्वानुलिङ्गमा पूर्वमुपायस्यापि संक्षिप्तत्वेनविव
रणत्वादस्मिन्श्लोके उपायप्रधाननिर्देशः उपेयेनिविशेषप्रधिमात्रंनिवर्त्यं मिथ्यारूपमविद्यादिकं उपा
योर्थो स्वार्थज्ञानमात्रंनहि मिथ्यासर्पोगरुडध्याननिवर्त्यः अपितु नायं सर्पइतिविज्ञानमात्रनिवर्त्यः तस्मा
न्नत्र हेतुत्वं सोपायत्वेत्यत्राह असेति परमात्मैक्यानुपपत्तयेनविरुद्धस्वभावत्वयाष्टत्वहेतुत्वमुच्यते अ
सेतिपदेन अनादिश्राष्टेनान्योन्याश्रयः परिहृतः अविद्या ष्टपत्नां चाप्यविद्याया स्वरूपं कुलनंदन अ
नात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वेस्वमितियामतिः इत्युक्तप्रकाराविद्यामिश्चेत्ता तयासंचितं अविद्यासंचितंकर्मेति
हि स्मृतिः उक्तेपणाद्विपात् सर्वेयुत्पयापश्रावः कर्मप्रपञ्चविद्यासंचितत्वं तद्विदेहापि रिकाम्य ज्ञान

ति

न्नाह देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपेति प्रकृतिपरिणामसंबंधेनो विशेषः प्रकृतिपारत

६ मविशेषः स्वरूपः नानाविधत्वादेव वाह्यो देवमनुष्यादिश्चान्तरभेदो दुःखित्वाद्यान्तरभेदश्च विचित्रि

तः ज्ञानानंदैकगुणकर्मित्वेन निर्वाणमयप्रायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः दुःखाज्ञानमलायमीः प्र

कृतेस्तेन चात्मनः स्वस्यार्थोऽभिधेयः ज्ञानानंदविशेषगुणकं ज्ञानत्वानंदत्वादिगुणकं वा न तु ज्ञान मात्र

6 स्वरूपं कथं देवादिभेदप्राप्तिरित्यत्र [illegible] तत्रात्तु मात्रागमे स्तथाहि प्रवृत्तिपत्तिरिति

शंकायां प्रत्यक्षादीनि शरीरसंसृष्टात्मविषयाणि निष्कृष्टात्मविषयाणि तु वाक्यानि भेदप्राप्तिरित्यत्र

दंतीति वक्तव्ये भेदशंकां च परिहरति तस्येति श्रुत्यादेरत्रमात्मस्वरूपनिरूपणानि च [illegible] वचांसि

व्याख्यातानि भवंति तस्येति ज्ञानानंदैकस्वरूपत्वेऽविशिष्टेऽपि एतस्येति शरीरसंबंधोपाधिभेदः क

र्मकृतदेवादिभेदैः प्रत्यक्षत्वेनैकस्वरूपभेदो हि वाह्यकर्मनिमित्तः देवादिभेदे प्रत्यक्षेना प्र

स्यावरणे हि संस्पर्शाद्विविक्तो भवति स्वरूपभेदो वाचामगोचरः स्वसंवेद्यत्वेन प्रत्यक्षाभि

भवति तभेदमित्याह वचनेनास्यार्थः एकस्वरूपेति ग्रंथस्यायमर्थः ज्ञानानंदैकस्वरूपस्यात्मनः बुद्धिसुखा

द्यान्तरभेदः संसारहेतुकर्मजन्यशरीर[illegible]हेतुकः देवादिशरीरभेदेनेष्टस्तत्रात्मनोऽभेदश्च

उपेयस्य ज्ञानस्य कारणत्वाच्चेतस्य फलभूतेत्या दिना ज्ञापन इत्यादि ज्ञापनशब्देन पूर्वोक्तानुसन्धानशब्दार्थः स्प-
ष्टः वेदान्तवाक्यजातशब्देनैकवाक्यतामापन्नयथोक्तं चनेनाभ्युदयं ज्ञात्वानुमतज्ञापनइतिनिर्देशेन वेदान्तवाक्या-
नामनुसन्धीयमानकार्यप्रधानत्वशंकां व्याहृत्य उक्तार्थविषयाणि तानि वाक्यान्याह तत्त्वमसीति षष्ठे प्र-
मात्यर्थलिंगोपेतत्वात् प्रथममुक्तं तत्र जीवविशिष्टस्य ब्रह्मणस्तादात्म्यप्रतिपादनमिति विजातीयमात्रस्य ब्रह्मात्मक-
त्वपरं वाक्यमाह अयमात्मा ब्रह्मेति अथ पदं कस्मिन्नित्याह य आत्मनीति देवतापि विशेषनिर्णयार्थमा-
ह एष इति उपासनस्य वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकत्वप्रमाणमाह तमेव विदित्वेति उपासनमेवोपायइ-
त्यत्र प्रमाणमाहोपायनिर्णयार्थमाह ब्रह्मवेदेति ब्रह्मविद् ब्रह्मोपासकः पुरुषः उपास्यां तदनिषेधमा-
ह तमेवं विदित्वेति आदिशब्देनोपासनस्य विधवाक्यानि गृह्यन्ते यस्माच्च विवक्षितानाः प्रमुखवाक्येषु जीवपरमा-
त्मनोः स्वरूपं कथं भवति पृथग्भिन्नत्वाकांक्षायामुपबृंहणानुगृहीतं शक्ति प्रतिपन्नं तयोः स्वरूपं विव-
रन् प्रथमं जीवात्मस्वरूपमाह जीवात्मेति वर्णाश्रमाद्युक्तेसंगाद्देहमानादि इषितः भजते ज्ञानस्व-
८ तान् धर्मान् स्वस्य योग्यान् सोऽयं उभाभ्यामेवैष शरीरेण पशुर्विचयाद्यः शरीराकृति भेदभिन्नमूर्तेत्यनेकर्मयो-
न्यादयः स्यादिसुप्रकृतिसंगाद्देवादिशरीरसंबाद्धयेनेकरूपं देहेनात्मानं तु मन्यवाकोऽकं करोतीति

तं द्वयोर्वी समस्तवस्तुविलक्षणस्वरूपत्वम् अत्र स्वरूपशब्देन विशेष्योऽशेषविशेषणः उपास्यत्वप्राप्यत्वो
७ पयोगिगुणजातमभिप्रायेणाह अनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुण इति सद्गुणात्मा हि साधार
णशब्दैर्भगवन्नारायणपुरुषोत्तमाद्यसाधारणशब्दैः कण्ठोक्तम् अभिधीयत इत्याह सर्वात्मेत्यादिना भग
वच्छब्देन हेयप्रत्यनीकत्वं च कल्याणगुणैकतानत्वं च विवक्षितं नारायणशब्देनोभयविभूतिमत्त्वं पुरु
षोत्तमशब्देन विभूतिभूतचिदचिद्विलक्षणं इत्यन्तर्यामिस्वरूपमित्युक्तं भवतीत्यर्थः अयं भेदश्रुत्य
7 र्थ उक्तः अयं चाभेदश्रुतिविरुद्ध इति शङ्कायां तदैकार्थ्यमुपपादयति अस्यैवेत्यादिना अस्य भेदश्रुतिरपि
पन्नस्यैवमवगतिर्यादृ नयतः श्रुतय इति भेदश्रुत्यानुगुण्याद् उक्तं श्रुत्यैकार्थ्यात् सामानाधिकरण्य
स्याभासाभेदश्रुतयोऽपि तद्वैभववगतिपादकाः इत्यभिप्रायः सामानाधिकरण्यवाक्यस्य तद्वैभवप्रतिपाद ए
कत्वं कथमित्यत आह सर्वत्रेत्यादिना अन्तर्यामिणः परमात्मनः तदेकनियाम्यत्वेन तत्तच्छरीरत्वात्
शरीरिणः शब्दाः शरीरिपर्यन्तमभिदधतीति सामानाधिकरण्यवाक्यमिति तदवच्छिन्ननिमित्तपदेषु अधिकरणत्वा
मे दौश्च तद्वैभवत्वेन प्रतिपादयन्तीति सर्वश्रुतीनामैकार्थ्यमित्यर्थः नियमनेन प्रतिपादयन्तीत्यन्वयः परस्य ब्रह्म
णः शक्तिरूपे तदखिलं जगत् विष्णोरंशो हि जोऽनन्तः विष्णोरेता विभूतयः परस्य ब्रह्मणो रूपं जगत्सर्वं

वरणो हि सः देवादिशरीरभेद आवरणः तस्मात्तन्नाशे न कश्चन भेदो नाम निर्विषयत्वादित्यर्थः नास्त्यावर
णमिति पाठे त्वर्थः स्पष्टः प्रत्यस्तमितभेदमिति ग्रन्थे त्वयमर्थः प्रत्यस्तमितदेवमनुष्यादिभेदं सत्तामात्रं ननु
भेद जन्मादिविकाररहितं अतएव अगोचरं वचसां देवादिवचसां जायतइत्यपाद्वि वचसामगोचरं तु कथ्या
द्वारथमाह तत्संवेद्यमिति तच्च स्वरूपबोधमेव श्रवणं ब्रह्मशब्दाभिलप्यमित्यर्थः संसाररक्षायां योग्य ज्ञानं तच्च
व्यवहारः तद्गोचरं चेत् ज्ञानमात्रमपि तदानीं व्यवहाराय ज्ञानस्वरूपमपि व्यपि न च वक्तुं शक्यं यदि शक्यं त
र्हि देवादिव्यवहारस्य शक्यत्वमत आह ज्ञानस्वरूपमेवेति नाव देवनिर्देश्यमिति तर्हि औपाधिकाकारामे। दे।
विध्यते न वाचि शब्दगोचरमिति स्वाभाविकरूपवाचि शब्दगोचरमित्यर्थः सर्वशब्दागोचरं चेद्वचसामप्यगोचर
मिति न शक्यते वक्तुमिति भावः तच्च सर्वेषामात्मनां समानमित्युक्तेनपुमाने को भवत्स्थित इत्येक शङ्को
भावस्यात्मो भवति तत्रतः समचाले विकार्येसात्मसंहितमुक्तये निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्यादि वचनाच्च अथात्मयो
मिस्वरूपमाह एवं विधेति समस्तेत्यादि जीवस्वरूपस्य च देवादिशरीरस्य च संबन्धनत्वादेवं विधेत्युक्तं य
द्वा स्वस्य समापासिद्ध तयोक्तं उज्ज्वलेत्यादिना जगत्कारणात्मनो सपर दलेन उक्ते स्वेतरवैलक्षण्ये तृणा
देरप्यस्तीति न व्याप्त्यर्थं शोधकवाक्योक्तो भगवल्लिङ्गत्वेन वैलक्षण्यमुच्यते समस्तेत्यादिना कल्याणगुणाश्र

यत्रभेदः स्वाभाविक इति वर्णयंस्तस्याभिप्रायः तत्रापि सगुणत्वांगीकारमाह स्वाभाविकेति अपरिमितत्वेऽ
संख्येयत्वे उत्तर उत्कृष्टः प्रशस्तः नास्ति यो गुणसागरो गुणगणो यस्येति बहुव्रीहिः जीवगताचिन्त्यगुणास्य
दत्वमाह सुरनरेति विस्पष्टं तत्रेत्यादिना द्वितीयश्लोकोक्तशरदीत्यंपरंपरस्येत्यादेः संग्रहं विवृणोति अस्य
भेद र्थस्य यथालोचनपरा इति पर्यालोचनं परितः आलोचनं अभेदघटकसमानाधिकरण्यश्रुतितत्पौर्वापर्यालोच
नपरा न त्वेकवाक्यमात्रतत्पराः इत्यर्थः उदाहरंति भगवत्यामुनाचार्या इति शेषः तत्र प्रथमं तत्त्वमसीति वाक्यस्य
8 निर्विशेषपरत्वे अनेकदूषणानि वक्ष्यन् पूर्वं तच्छब्दावगत गुणजातमाह प्रकृत इत्यादिना प्रकृतपरामर्शी
ति यदंहे तु गर्भे तच्छब्दो गुणविशिष्टवाची प्रकृतपरामर्शित्वादित्यर्थः कथं गुणानां प्रकृतत्वमित्यत्राह स
संकल्पेति आदिशब्देनानुप्रवेशनामरूपव्याकरणादयो गृह्यंते जगदुदयविभवल[illegible]प्रलयाणां एवं तत्र दय
ब्राकप्रतिपन्नत्याविशेष्यं तदैक्षत बहुस्यामित्यादिभिः पदैः प्रतिपादितास्तस्यैतेन तच्छब्दकरणाधीनत्वगुण उक्ताः सर्वज्ञ
त्वादेस्तन्यायेन प्रकरणांतरात् कृष्यमाण गुणानाह तत्संबंधिनयेति कारणवाक्यसंबंधिनयानुप्रकरणांतरोक्ता
गुणा गृह्यंते सर्वज्ञ इत्यादिना यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स ईश्वरोऽस्य जगतो नित्यमेव।
नान्यो हेतुर्विद्यत ईशनाय तत्त्वसमभ्यधिकश्च दृश्यते सत्यकामः सत्यसंकल्पः यस्य सर्वमिदं विना

सजीवं चेतनं तच्छरीरकं जीवः अत्र यथा मृणालादिभिर्गजाधर्षितं तज्ज्ञानः स्यादित्यत्राह तच्छरीरं केभिरिति न व्यवस्थि
तमिति इदं शरीरं सजीवं तत् तच्छरीरको जीवो ज्ञानवानिति तन्निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः शिष्याचार्ययोर्वचनं यान्या
नयत्कं त्वस्माच्छ्लाघ्यस्य च प्रमाणत्वात् ज्ञानव्यतिरिक्तं सत्यं स्यादित्यत्राह आचार्येति प्रमाणाश्रोत्वाचि वहितः
एकैकमेव निरपेक्षं इत्यमिति ज्ञापनायमिथ्याग्रहान्वितः चरित्रे तीतिवर्णाश्रमेष्वपि चार्थदोषं च वि ति
वहितं अथ द्वितीयश्लोकमर्थोर्थस्थं भास्करमतीयन्यासं संग्रहं च विवृणोति अपरइत्यादिना विवरणे च्छसो
त्यनुवर्त्तते अपरे व्यवस्थिता इत्यन्वयः प्रमाणसिद्धस्य ब्रह्मयायोगात्सगुणत्वे हेतुरनुपपन्नमित्याह अयहत्तया
पात्वादीति स्वतो यहतपाभत्वादियुक्तमपि एवोपदेशान्नथानुपपत्त्यापाधिसंबंधोप्यनुपपन्न इत्याह ते
भेदेति ऐक्यार्थवाक्यैर्न व्यवस्थिता इत्यन्वयः केनचिद्देवमनुष्यादिरूपाधेः नतमेन तथा भेदे सति बंधमोक्षव्यव पृ
स्थाप्यनुपपन्न इत्याह बध्यते मुच्यते चेति बध्यते संसरति एवं जीवत्वं ब्रह्मणः इत्यर्थः अथ याचि परिणाममाह
नानाविधेति मतरूपत्रयो हि यस्य स्वरूपत्वपरः अथ यादवप्रकाशमतं संग्रहं विवृणोति अन्ये तु नरित्यादिना ऐक्या
(वबोधवाक्यानां च सर्वेषां च सुपालंभः यथावित् ब्रह्मणो सुणोऽज्ञेरुक्रमेकरूपं प्रतिपन्नं तथा भेदोप्ये
करूपः प्रतिपन्न इति अथ ब्रह्मणोर्भेदस्य सामाधिकत्वे जीवब्रह्मणोर्भेदस्यापाधिककत्वे च न वाच्यं उभ

धीत्यन्वयः निर्विशेषज्ञानमात्रमेव ब्रह्मेति मात्रशब्देनं कश्चिद्विशेषो जडत्वमाहरति कार्त्स्न्येन ज्ञानमित्यर्थः स यथा
सैंधवघनः इत्यादिश्रुतिवाक्यार्थोऽभिप्रेतः यद्वा निर्विशेषशब्देन श्रौतनिषेधोऽभिप्रेतः तेन ज्ञानं ज्ञेयस्वरूपविशेषगु
णरूपविशेषशून्यमिति सिद्धं भवति ज्ञानशब्देन ज्ञानस्वरूपतोऽस्यार्थगुणनिषेधोऽभिप्रेतः ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञा
तृत्वं ज्ञेयत्वं च सिद्धान्तिनोऽभिमतं अतः न व्याहत्यर्थं न दृष्टे दृष्टारं यस्यामतं तस्य मतमित्याद्युक्तं ज्ञातृत्वज्ञे
यत्वनिषेधाभिप्रायो मात्रशब्दः एवकारेण सविशेषत्वप्रतिपादकवाक्यानामतत्त्वावेदकत्वमभिप्रेतं त
याथात्म्याज्ञानपूर्वको बंधः स्वप्रकाशे वस्तुनि न संभवतीति शंकां निरस्यमुक्तमेवेत्याह नित्येति वस्तुनोनि
9 त्यमुक्त स्वप्रकाशमपि जीवैक्यस्य सामानाधिकरण्यवाक्यावगतत्वात् ब्रह्मैव अविद्यातिरोहितं भेदम्भ
मनुभवतीति कल्प्य अत एव बंधमोक्षोपपत्तिः इत्यर्थः जीवैक्यं श्रुतिसिद्धमभ्युपगतं चेच्छ्रुतिसिद्ध
भेदश्रुतिनामादिनैवाभ्युपगंतव्य इत्यत आह- निर्विशेषेति अद्वैतवाक्यबलेन तेषां वाक्यानां मिथ्याविषय
त्वमाश्रयणीयमित्यर्थः एवमुक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थमात्मभेदोऽप्यभ्युपगंतव्य इत्यत आह कर्म्मादिति बद्धमुक्तव्य
वस्थाश्रुतिसिद्धत्वादंगीकार्या बद्धमुक्तादयोऽमुक्ताहीत्यत आह- इतः पूर्वमिति चेष्टादिभिः सर्वशरीराणामात्म
वत्वं सिद्धं तथा सति सुखदुःखादिभावव्यवस्थाया वा नास्तित्वेनैव व्यवस्थाप्यमानेत्यत आहः एकमेव शरीरं
गो

रीरं ते तत्सर्वं वै हरेस्तनुः तानि सर्वाणि तद्वपुरित्यादिषु शरीरशब्दादिशब्दानां श्रेयोऽन्यः तच्छक्तिमदंशो
स्यादिनाऽशक्तिपदं तच्छब्दयोगाद्वह्निरेकैकस्मिन् रूपेऽस्य हेतुत्वाभिप्रायेण यद्वायं परमात्मा नेव तिष्ठते तच्छ
गच्छरीरमुच्यते तमेव प्रतिपदे तच्छ्रुणच्छक्तिरंश इति चोच्यते अत एव पितृत्वपुत्रत्ववच भक्तिसंबंधे भेदाद्विरोधो
दुर्वचः अतः शरीरादिशब्दानामेकार्थपरत्वेनाविरोधेनाप्येशरीशब्दानुगुणं शक्त्यादिशब्दानामर्थावर्णनी
शरीरी यः अंतरो यमयतीति लक्षणपूर्वकं शरीरिभावस्य मुख्यत्वयोक्तत्वात् कार्योपयोगिविशेषणत्वाच्छक्तिः विशि
ष्टभूषणविशेषणतया एकदेशत्वादंशः नियाम्यतया विभूतिः व्याप्यत्वे सति नियाम्यत्वाच्छरीरं अतः सर्वथा
मैकार्थमिति अभिप्रायः शरीरतनुशब्दोपादानेऽदृष्टांताभिप्रायेण कृतं शरीरतनुशब्दयोरिव शक्त्यादिशब्दाना
इति भावः मविरोधो वर्णनीयः एवं प्रथमश्लोकार्थं दर्शितं अथ द्वितीयश्लोकस्य पूर्वार्धस्य परपक्षद्वयोपन्यासपर
त्वार्थं क्रमाद्विवरिष्यन् प्रथमं माध्यमिकसंग्रहं विवृणोति तस्यैव भवेत्यादिना तस्यैवाभिमतिपरं द्वयस्यायमभि
प्रायः तस्य भेदस्फूर्तिरिति समस्तचिदचिद्वस्तुविलक्षणतया प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः एषां भेदस्फूर्त्यानुगुण्यात्सा
मानाधिकरण्यस्वाभाव्याद्दूरकल्पत्वैकार्थ्यात्तदैक्यभवप्रतिपादनपराणां भित्तिभावः अथादिशब्देन घटकश्रु
तयो विवक्षिताः भेदनिषेधकश्रुतयो वा तेषां विवरणोऽयं श्लोकः केचनेत्यनेन विरोधः स्फोरितः केवलं वर्णीयं

मं दृश्यत्वादीनि शोधकवाक्यानि निर्विशेषपराणीत्यभिप्रायेणाह सत्यं ज्ञानमिति सत्यादिपदानां निर्वि
शेषपरत्वे प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात् सामानाधिकरण्यलक्षणहानिरित्यत आह· सर्वविशेषप्रत्यनीके
ति प्रवृत्तियोग्यविशेषाः प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः नहि तथा कृत्स्नरूपधर्माः स्युरित्यत आह एकाकारतेति
ति आकारशब्दः स्वरूपवाची स्वरूपमेवाकारो यस्येति भावः निर्विशेषवस्तुपरत्वे पदानां पर्यायत्वं स्या
10. दिति पर्यायत्वशंकां परिहरति नचेति कुत इत्यत आह· एकत्वेपीति अर्थैकत्वात् प्रयोजनभेदत्वात् अर्थसि
द्धांतमाह नैतदेवमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च किमेकं ज्ञाने तज्ज्ञानं तद्यदेकत्वपक्षे किमेकविज्ञाने
न सर्वविज्ञाने सर्वस्याभावादुच्यते उतैकस्य सर्वस्य तादात्म्यादिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति एकेति ५
एकेत्यादि स्पष्टं नसेत्स्यतीति सर्वशब्दस्य सर्वाभाववाचित्वाभावादिति भावः द्वितीयं दूषयति· सत्यमिथ्या
द्वयोरेकत्वासंभवाच्चेति जगतः सत्यत्वं ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वमित्यर्थः द्वित्वपक्षेपि एकविज्ञानेन सर्ववि ज्ञानं
स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वस्यैकसाधर्म्याद्वा स्यात् तत्र नाद्येन युक्तं कार्यस्यासत्वात् एकैकधर्म्याद्वा स्या
त् देवदत्तज्ञानाधान्यज्ञानेनेतरे सामग्र्यानतया ज्ञातत्वात् नद्वितीयन्मते मिथ्यात्वेन त्यध्याहारः स्यात् ज्ञा
नव्याभावेन निरस्तलक्षणत्वात् ज्ञानद्वयेपि [illegible] इति [illegible] अपि त्विति नहि घटपर

तीत्यादिके षष्ठी सर्वज्ञत्वादिगुणादिष्टव्याः एकैकमनवधिकातिशयाः कल्याणगुणगणाः असंख्येया इत्याद्य
ती नवधिकेति हेयप्रत्यनीकत्वमाह अपहतपाप्मेति अमगुणाः सर्वस्य ह्युपयोगित्वेन सकरणान्तरोक्ता व्या
ख्याताः सर्वे ति समाभ्यधिकनिर्देशो स्यांतदेक कारणत्वसिद्धिः सर्वावभासकत्वं च सर्वजगत्स्थित्युपयोगित्वे
न कारणत्वमपेक्षितं हेयप्रत्यनीकत्वं च सर्गोपक्रमयोग्यस्य हेयास्पदत्वे कर्मवश्यत्वे च स्वातंत्र्यादिभंग प्रसंगाद्
ते सर्वे तत्त्वस्य ज्ञावगताविहन्यंत इत्यर्थः अथ स्थादित्यादि उपक्रमशब्देनोपक्रमो [illegible] विवक्षितः तत्त्वमसी
ति वाक्यापेक्षया तदेकं हि चेति वाक्यस्योपक्रमत्वे येक विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यं तस्याप्युपक्रमभूत
ण मित्यभिप्रायः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुरोधेन कार्यस्यैव सत्यं प्रतिज्ञायेति एकविज्ञानेन सर्ववि- तां
ज्ञानप्रतिज्ञायाः कारणस्यैव सत्यत्वं फलितमित्यर्थः [illegible] कारणस्यैव स
त्यत्वं दृष्टान्तवाक्यैकंठोक्तमित्याह तस्येति द्रष्टान्तिकवाक्येपि निर्विशेषत्वमुक्तमित्याह सन्मूलत्वेपि नि
खिलभेदशब्देन स्वगतभेदो विवक्षितः विसजातीयभेदानंतर्गतत्वात्स्वगतभेदस्य शोधकवाक्यानामपि
निर्विशेषपरत्वमाह एतदिति एतच्छोधकानि कारणवाक्यावगतशोधकत्वात्तदेकार्थ्येन निर्विशेषपरा

णीत्यर्थः सामानाधिकरण्यस्याभावान्निर्गुणमित्यादिशोधकवाक्यान्तरैकार्थ्याच्च सत्यं ज्ञानं विज्ञानमा-

श्री

11

शंकायामाह अथमर्थः इति प्रतिज्ञावाक्योपक्रमभूतं तत्त्वमसीति वाक्यमारभ्य व्याख्यातुं तत्त्वमसी
तिश्रूयमाणमध्यमपुरुषस्वारस्यार्थमाह स्वेतकेतुं प्रत्याहेति तत्त्वमसीत्यादि श्रुतिवाक्योपादानं च
च वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्यार्थमाह परिपूर्ण इव लक्ष्यस इति इष्टः तिधातुर्द्विकर्मकः वक्तृकर्मको
वाच्यकर्मकश्चेति तत्राद्ये शशाशासिनिहितं वाच्यकर्मेति दर्शयितुं नानाचार्येति वक्तृकर्मत्वमाह त्वं
न वै नूनं भगवंतस्त एतदवेदिषुः यद्ध्येतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति तत्र इति निर्दिष्टा
आचार्या अस्मादिताः तानि निवक्तुं वचनेन तमादेशमिति तत्र इष्टस्याचार्यविषयत्वशंकामुदा
सः तमपीति श्रोतुर्दुर्लभत्वमित्यपि शब्दाभिप्रायः कर्माहि श्रोतव्यान्तर समुच्चयो वाभिप्रेतः इति
स्वेतकेतुं प्रत्याये त्यन्वयः आदेशशब्दं व्याचष्टे आदिश्यत इत्यादिना आदिश्यते नेनेत्यादेश
इति प्रत्ययार्थं व्याख्यातं आदेशः प्रशासनं इति पक्षस्यार्थं व्याख्यानं तत्राकर्तरि च कारके संज्ञाया
मिति घञ् करिष्यति रिक्तकारके विहितत्वाद्बहुलग्रहणात् प्रशासने कर्तृत्वादुपदेशकर्मत्वोपपत्तेश्च
तस्यार्थमुपदेशः प्रत्ययार्थः कर्मेति परे व्याख्यातं तत्र प्रकृत्यर्थास्वारस्यं प्रत्ययार्थे स्वारस्यं अस्मा
त्पक्षे प्रकृत्यर्थस्वारस्यं प्रत्ययार्थे स्वारस्यं कर्त्रभिन्नकारकत्वविषयस्य अनः कथं कर्तृत्वं शिव

योः सत्यत्वेपि घटज्ञानेन पटो ज्ञातो भवति तथा रज्ज्वर्थमाह सर्वस्य तादात्म्येनैव सत्यत्वदृष्टि अज्ञातत्वेनैव स
त्यत्वहत्यर्थः नहि कारणावस्थाज्ञानेन कार्यावस्था ज्ञाता भवतीति चेन्न उभयेन हि विशेषणतया वि-
शिष्टाकारेण विशेषणतानन्वयः अपि त्वेकस्मिन् धर्मिणि विशेषणतयान्वयोपि वक्तव्यः तस्मान्न विज्ञात
त्वविशिष्टाकारेण सर्वत्वं सर्वत्वविशिष्टाकारेण ज्ञाततावाचि किंतु सर्वत्वं ज्ञातत्वे चैकाश्रयवृत्तिकं अवस्था
११ नागमेपि धर्मिक्येन ज्ञाततया प्रयोगो मुख्य एव दृष्टः सोयं देवदत्तः पूर्वमेवायं मया ज्ञात इत्यादिषु न
हि तत्र वर्त्तमानकालविशिष्टत्वेन पूर्वं ज्ञातः तस्मात्परिमदृशेनेनामीषु दृष्टान्तेषु इति षदिद मप्युपक्रमं
एकस्य सत्यत्व ज्ञानेन तद्व्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीति चेन्न येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिषु वाक्ये
षु मिथ्यात्वेनेत्यध्याहारः एकविज्ञानस्य सर्वविज्ञानस्य चैवेरूपं अमुख्यत्वं च ज्ञानभावात् नहि
सर्वं मिथ्यात्वेन जानन् कश्चिद्ज्ञातास्ति तस्मात्सर्वविज्ञानश्रुतेः न सर्वज्ञाननिवृत्तित्वं कार्यस्यादि-
ति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुति ज्ञावाक्यं किं तादात्म्येनैव सत्यत्वं कथयति तथा सति कथं प्रतिज्ञोप
पत्तिः उपक्रमवाक्यं सत्यत्वकथनानुगुणं तदुपसंहारापेक्षया प्रबलं न तु महावाक्यस्वारस्यापेक्षया

महावाक्यं च मिथ्यात्वकथनानुगुणं तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्येव सत्यं सदेवैकमेवेत्यादिषु तथा ज्ञातेति रिति

ण समादेशाच्छास्त्रस्थः अथ तन्नेच्छं च विष्टएवन वाक्यार्थं योजयति अत इति येन विज्ञातं भवति
तं दृष्टवा नास्तीत्यन्वयः येन च्छक्तेन मतेन विज्ञातेन त्यथाहारेण योजनायाः को हेतुः न हि भूषणेन सन्नया
कृत्स्नं ज्ञातं भवति। अपि तु तज्ज्ञानेनैव ज्ञातं भवतीति वक्तृसामर्थ्यात् किंच दृष्टान्तेऽपि न हि घटस्य ज्ञान
ण घटादि ज्ञातं भवति अपि तु तज्ज्ञानेनैवेति वक्तृसामर्थ्यात्। किंच श्रुतावपि स्वल्पेन दृष्टेन्ते मते
१२ विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातं स्यात् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यादि श्रुत्या च एवं
दृष्टान्तसामर्थ्याद्दार्ष्टान्तिकसामर्थ्यात् अनन्तरं कोऽगोऽस्याचैवं माभ्यात्तं प्रत्युक्तं स्यादिति केठोत्या
च्छान्दोग्ये त्वत्रायमेवार्थः अन्तर्भूतः इत्यभिप्रायः ननु तस्मिन्नाके उपादानत्वेन कथं केवलं किंतु
फलितं कारणत्वं ज्ञानत्वं च न कथं केवलं अत्र जगत्कारणत्वाद् अभिप्राय स्यात् किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया
माह निखिलजगदिति अनन्तरे श्रुयतो वाचारम्भणं नामधेयमित्यादि वाक्ये श्रुतजगत्कारणत्वेन दृढं एकं ब्रह्म वा
च्यं तस्माद्ब्रह्म जगत्कारणत्वगर्भं वदन्तः पितुस्तथा किं ब्रह्मणः अनन्त निखिल अभिप्रायः स्यादर्थः अन्वय इति
पुत्रोक्तिस्तदुक्तिपूर्वक श्रवणाभिप्रायेणोत्पादय वा नाहं तथास्तु भिन्नीति नाहं ब्रह्म विकं
तस्माज्जगत्कारणत्वं न भी वेद योजनं ब्रह्मश्रवणमुक्तः इत्यतो भवति सर्वज्ञत्वादिगुणाः कार

स्यात्ः कारकाणि भवंतीति न्यायेन कर्तुरेव कारणांतरनिरपेक्षं बलं स्यात् न करणसाधर्म्यरूपेण साध
कतमत्वेन करणत्वविवक्षया घञ् प्रत्यय उपपद्यत इत्यतः अभिप्रायेण ह्यादि स्वपते नेनेत्युक्तं न त्वादिश्यतीः
ति विवक्षया कारकं स्वतंत्रत्वेन तत्कर्तरि विविधानस्य किं प्रयोजनं स्वतः प्राप्तत्वेन कर्तृत्वविवक्षया एव
स्य कर्तरि करणत्वविवक्षया घञः कर्त्रर्थत्वमस्वारस्यविधिविभागः प्रयोजनं सूत्रस्य प्रयोजनत्वेऽपि स्वा
रस्यमस्वारस्यं च तुल्यं चेत् किमनेन योजनान्तरेणेति चेन्न उच्यते परपक्षे प्रत्ययार्थस्यैव स्वारस्यं अस्मत्
पक्षे तु स्वारस्यद्वयम् । इति अर्थस्वारस्यं शास्त्रस्वारस्यं चेति प्रकृत्यर्थस्वारस्यं बलात् सिद्धं विवक्षितविशे
षस्य साधारणाकारविधानं च स्वतः प्राप्ते सर्वत्र शासितृत्वं उक्तसाधारणधर्मउपदेश्यत्वं तु कर्मस्थ
पादेः साधारणं किं वा पेक्षितविविधेरनपेक्षितविधानं तु बलमिति न्यायात् अवश्यापेक्षितप्रशासितृत्व
ज्ञापनमेवयुक्तं नानपेक्षितमुपदेश्यत्वज्ञापनं तस्मात् कष्टस्वारस्यमर्थस्वारस्यं चेति स्वारस्यद्वयसंभवात्
यमेवार्थः ब्रह्मणः कृत्स्नप्रशासितृत्वे सिद्धे हि तत्र साधारणाकारतया वक्तव्ये तत्र किं प्रमाणमित्य
त्राह एतस्य वा इति स्मृतिमाह प्रशासितारमिति न केवलं श्रुत्यंतरेष्वेव प्रशासितृत्वं सिद्धं अस्मिन्नपि
करणेऽपि सिद्धमित्याह अन्तर्यामीति अधिदैवतं च विहितं तत्र प्रशासितृत्वमिति चित्तस्फोटेत्यभिसर्गः

र. सू. ले. ।विवक्षितविशेषकं तोक्तिमक्तुर्वेनुसामान्येनचोदयतीत्यर्थः वाक्यमुपादत्ते कथंचिदिति अथापि
नाब्रह्मणो जगत्कारणत्वं ब्रुवद्भ्यो गिगुणजातं श्रुत्याख्यानत्वनिमित्तत्वप्रयुक्तदोषशंकापरिहारं च
विवक्षितं कारणज्ञाने नकार्यविज्ञानं कस्मिंश्चिद्दर्शयतीत्याह परिचोदितः पुनरित्यादिना ज्ञा
23 नानंदामलत्वैकस्वरूपमिति विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिशोधकवाक्यार्थो विवक्षितः स्वरूपशब्दो
धर्मिस्वरूपनिरूपकधर्मवाचि अपरिच्छेद्यमाहात्म्यमित्यनेनानंतशब्दार्थो विवक्षितः स्वरू
त पमपरिच्छिन्नमित्यर्थः गुणान्वयं व्याख्यानं त्वमाह सत्यसंकल्पमिश्रेरिति । सत्यसहस्राणीमाह अवि
श कारस्वरूपमिति अत्र स्वरूपशब्दो विशेष्यपरः स्वमविकारत्वादिशब्देविशेषणोपरिहितः उपाद
नत्वादिप्रयुक्तविकारादिविमर्शं दर्शयति नामरूपेति सर्वस्य चिदचिद्वस्तुशरीरमित्येताव
हुत्वं भावनामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापन्नात्मा नः अनेन उपादानत्वप्रयुक्तचोद्यं प
रिहृतं अथ निमित्तत्वप्रयुक्तचोद्यं परिहरति स्वलीलायाइति अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीला
र्थं जगद्व्यापारउपपद्यत इत्यर्थः महायामरूपजगद्व्यापारस्य नलीलात्वमिति चेत्तत्राह स
संकल्पेनेति संकल्पमात्रसाध्यत्वात् नायासमात्र इत्यर्थः संकल्पेनेत्यस्य संपूर्णे नबुवन् ... लोकवशिष्टस्य

णत्वोपपत्तेरिति तयोक्ताः श्रुतिसूत्रोपसंवादीनां श्रुतेः सत्यकामत्वस्य कारणत्वोपयोगः हार्दभावः हृदि

तात्पर्य= निहितत्वं तत्संख्यमित्यर्थः कारणत्वे सत्येकविज्ञानं नोपपद्यते कारणात्कार्यस्य स्यान्तरत्वात् कार

णत्वं च नोपपद्यते तत्रास्मिति भगवानाहे यास्मरत्वप्रसंगाच् कारणत्वोपपत्तावप्येकविज्ञानेन स

र्वविज्ञानं नोपपद्यते नानाजातीयकार्याणां नानाजातीयकारणत्वदर्शनादित्यत आह तत्रैव समस्तनि

खिलकारणतया कार्यभूतमखिलं जगद्धि रात्वं भवतीत्यन्वयः कारणत्वात्कार्यस्यानन्यत्वमाहः का

रणमेवेति नानासंस्थानविशेषसंस्थितं संस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः सत्समाश्रितवृत्तिहस्तकश्रुतिरी

त्याष्टेन ब्रह्मणो हेयास्पदत्वप्रसंगः परिहृतः निर्वेदाद्युपसंहाय वक्तव्यमर्थं स्वयमेव कथं वदतीत्य

त्याह पुत्रं श्वेतकेतुं पितेति पुत्रस्यातिरिक्तानां श्रुतक्ष्यामपि वेदाः पुत्रस्य पुत्रत्वमेव ब्रह्मोपदेशो

हेतुरिति श्लोकार्थः स्वपितुः पुत्रपितृस्नेहेनोद्दालकोहारिणि श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच तं हि पितोवाचेति

श्रुतिवाक्यं स्मारितं श्रुत्वैनेतरवाक्यमिदं कथं नु भगवः स आदेश इति इदं किं ब्रह्मस्वरूपं उत चोद्यस्व

रूपमिति शंकायां चोद्यस्वरूपमिति व्याचष्टे तदेतदित्यादिना प्रतिवचनं तत्र कारे प्रश्नार्थो ज्ञायते प्रति

वचनेन यथा सोम्यैकेन इत्यादिना दृष्टान्तोपादानादिदं चोद्यस्वरूपमित्यभिप्रायः परिचोद्यतीति

कारणभूतवस्तुज्ञानन्यत्वेन जगतोऽनित्यसत्वमित्यर्थः

वेद्धुं सदेवेति श्रुत्योपादानं ... मिति जगन्निर्दिष्टमिति श्रुत्वं नमस्मिन्नेवेतत्परत्वे अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रमा
णसिद्धजगत्परत्वमेवेदं शब्दस्याविदमिति भावः। अग्र इत्यादि अनंतरं सृष्टेर्वेद्यमाणव्यवहारगह्वरस्य सूत्र
यकालपरत्वमवगम्यत इति भावः तस्मिन्काले जगतः सदात्मकत्वं सदेवेति श्रुतिपाठेति सदेवेत्यनेन दे
शेषि कोऽर्थः कदाचित्सत्त्वं कदाचिदसत्त्वं व्यावृत्तं तेन प्रलयकालेऽपि सत्वं फलितमित्यवसृष्टं ननु च्यावनि
24 कोऽयमर्थः सदेवेदमग्र एकमेवासीदिति हि अन्वयः सम्यक्त्वः प्रमाणसंबंधाद्दोषाधिकाल्पत्वेन प्रत्यक्षविप्रलम्भकालवि-
शिष्टं ब्रह्माह कारणात्कार्यस्या...पत्वेन कदाचिज्जगतः सत्त्वेच यदि स्यात् तत्सृष्टिकालेऽपीति जगत्सदेव
चेत् प्रलयेऽपि कोऽविशेषः इत्यपेक्षायां इदं शब्देन ... मेवतत्स्याविभक्तनामरूपावस्था प्रलयः विभक्तनामरूपावस्था
कार्यत्वेति शेषमन्यमेकमेवेति पदेनोक्तं भवतीत्यर्थः अनेन ब्रह्मोपादानत्वं फलितमित्याह तत्र श्रुतिपादनेने-
वेति भागवत्स्याविशेषवतः प्राणवत्स्यायोगेऽप्युपादानत्वेन ... मायानवस्था यः पूर्वोक्तस्याभ्यः कथनेनोपादा फला
नत्वमुक्तं भवतीत्यर्थः कृत्स्नकार्यस्य ब्रह्मैवोपादानमस्त्येव तथाप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते निमि
त्तांतरसंभवादिति शंकायां तस्येश्वरनिमित्तत्वेन निमित्तांतरशंकामपहिनस्ति यद्वयं ... यतीत्याह स्वयमिति-
केति कुलालस्येव विविधपरिणाममप्राप्यैककलेनवोपादानत्वे प्रतिज्ञा... रहाद निमित्तत्वं ...

दृष्टं कार्यकारणयोरनन्यत्वं दर्शयितुं दृष्टान्तमाहेति कार्यकारणयोरनन्यत्वे दृष्टान्तमाहेत्यर्थः अ
न्यत्वनिबंधनचोद्यस्यानन्यत्वज्ञापनेन परिहारइति भावः दृष्टान्तवाक्यमुपादत्ते यथा सोम्यैकेन मृ
त्पिंडेनेति एककारणज्ञानेन कार्यविज्ञानस्य सिद्धये तयोरैक्योपपादकमुत्तरखंडं प्रथमं व्याचष्टे य
क्रमेणेति तत्र वाचेति पदं व्याचष्टे नानाव्यवहारास्पदत्वायेति वाक्छब्दोऽत्र अजहल्लक्षणया वाक्पूर्वकव्य
वहारे वर्तते वाक्पूर्वकव्यवहारस्य प्रयोजनतया हेतुरित्यर्थः विकारशब्दार्थमाह घटस्थालेत्यादिना
संस्थानमेवावस्थाभेदविकारः षोडशकश्च विकार इत्यादिषु विकारशब्दस्यावस्थावदवयवपरत्वेना
प्रयोगदर्शनाच्चावस्थावदर्थमवस्थारूपविकारस्तदुक्तं नामधेयपदं व्याचष्टे नानानामधेयमिति मृत्ति
केत्येव पदं व्याचष्टे मृत्तिकासंस्थानविशेषत्वादित्यादिना एवकारव्यावर्त्यमाह न च स्वतन्त्रमितीति ए
वं कारणज्ञानेन कार्यज्ञानस्योपपादकमुत्तरखंडं व्याख्याय तदुपपाद्यं पूर्वखंडं व्याचष्टे यथेति लोके
कारणज्ञानात्कार्यज्ञानं संभवतु न त्वेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नोपपद्यते विजातीयकार्याणामेक
कारणकत्वायोगादिति तु भावः तत्रैककारणकत्वाज्ञानेन भवदेतद्भक्तमित्याह तत्र इत्यादिना विजातीयाना
मपि सर्वकार्याणां ब्रह्मैवोपादानं तदेव निमित्तमपि तु यदिदं दृष्ट्येत्याह ततः सर्वज्ञमिति उपदिष्टान्तु उप

उत्पत्तौ साधनस्य पूर्वभावित्वं साध्यस्य पश्चाद्भावित्वं संकल्पे तु साध्यं पूर्वं ज्ञात्वा साधनं पश्चाज्ज्ञायत इति तस्मा
त्स्यामिति पूर्वमुक्तं स्वयमेवात्मानमकुरुतेति तदेव संकल्पो ऽस्यार्थः स्वांशाः प्रकृतिः तेनोक्तं जसृष्टिवचनं विय
दादेरपि प्रदर्शनार्थमिति विमर्शाधिकरणसिद्धार्थमित्याशयेनाह वियदादिकमाख्यं महदादेरपि प्रदर्शना ना
र्थमित्युक्तं पुनरपीति त्रयमिति सृष्टार्थमित्यर्थः सैक्षतेति सदेवेत्यादौ निर्दिष्टो ऽयं संकल्पः। सेयं देवतेति सृ
15 णामुक्तत्वेति समापनवचनार्थमेवमुक्तं गततद्भेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यते तस्य त्रयमि
ज्ञानायपराद्देवते युक्तं अत्र पूर्वापरेषु सगुणं ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः व्यष्टिसृष्टिसंकल्पवाक्यमुपादत्ते
हंताहमिमा इति अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्रानुप्रवेशो न केवलं तत्तत्पदार्थमात्रपर्यन्तनाम
रूपव्याकरणार्थः अपि तु स्वपर्यन्तनामरूपव्याकरणार्थः अनुप्रवेशश्रवणेन मातापितृकुलालादि
निर्दिष्टदेवदत्तघटादिनामरूपव्याकरणतो व्यावृत्त्यावगमात् वक्ष्यामिति उपक्रमवत् स्वपर्यन्त
नामरूपव्याकरणसंकल्पात् तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति नामरूपयोर्व्यु
न स्वपर्यन्तत्वश्रवणाच्चानुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रवणाच्च व्यष्टिसृष्टिसंकल्पवाक्ये अनुप्रवेशपू
र्वकनामरूपव्याकरणोक्तिरायुक्तेरयम् ... महदहंकारादिनामरूपयोरपि स्वपर्यन्तत्वाच्च यस्य

रसज्ञा चाक्षुषैर्वेद्यत्वकारणमित्यर्थः उक्तार्थे सोपस्कमसंगतत्वमाह तमादेशमिति आदेशशब्देनेश्वरस्तत्व
कंठोक्तं येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिना उपादानत्व मभिप्रेतं तद्वुक्तमथ मत्र स्फुटमित्यर्थः अत्रासत्कार्यवादिपक्ष
सन्निरासवाक्यं द्वितीयश्रेजनायाम्या ख्यास्यत इति नाशेदाह तं अथ तदनंतरवाक्ये श्रूरकपदांतरे सहो
पादत्ते स्वयमेवेति सदेवेति वाक्ये सजातीयविजातीयस्वगतभेद निषेधपरत्वेन योर्व्याख्यातं तत्तु तरवा
ख्यानमनुपपन्नं अस्मदुक्तार्थस्यैव उपपादकान्युत्तरवाक्यानीत्यभिप्रायेणाह जगदुपादानं जगन्निमित्तं सदिति
विशेषणद्वयोपादानं एतच्चावश्यं तदैक्षतेत्यादिना वाक्यमात्रा सर्वमुपपादकमिति विशेषणान्याह सर्वज्ञमि
त्यादिना अवाप्तसमस्तकामस्य इच्छानुपपत्तिं परिहरति अवाप्तसमस्तकामस्यापि लीलार्थमिति संकल्प
मात्रस्याध्यस्तानंतजगदाकार अध्यासरूपं इत्यभिप्रायेण संकल्पमित्युक्तं अजायमानो बहुधा विजायत इ
त्युक्त्या चेतनारूपबहुभवनस्याध्यासरूपत्वं जगद्रूपेणेत्युक्तं तत्र बहु स्यामित्यत्रैवेति द्वैविध्यं विचित्रानंतेत्याद्यु
क्तं बहु स्यामित्यर्थे प्रजायेयेति जायते इत्यादीव स्थाने सुजायमानाच्च स्याजातस्य चेत्युक्तस्यावस्थाद
यमस्तित्वं तथास्तिशब्दवाच्योत्पन्नावस्थायाः जायमानावस्थायाः इति शब्दवाच्या तत्र बहु स्यामिति वाक्ये
स्यामिति पदेनोत्पन्नावस्थाया विवक्षितत्वात् स्वरूपमाविष्टुं स्यामिमानावस्थानंतरं प्रजायेयेत्युक्तेति विभागः

न

ङा कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते हि कारकं तृतीयविभक्त्याभिधेयं अत्र तु व्याकरणवाणीति तिङभिहि-
२६ तत्वान्न तृतीयाभिधेयः कर्त्ता नत्र प्रथमैव युक्तेति चेन्न व्याकरणकर्त्तोहीतिसमभिहितः अनुप्रवेशाकर्त्ता
त्वं नभिहितत्वादिति तृतीयाभिधेयः नामरूपव्याकरणानुप्रवेशक्रिययोः समासे कर्तृत्वकृत्वमनुप्रविश्येति क्त्वा
प्रत्ययेनाभिहितमिति न तृतीयाभिधेयः कर्त्तेति चेन्न कर्त्ताहि तत्त्वाभिधेयः अस्ति तु प्रत्ययान्तराभिधेयः
26 प्रत्ययान्तरश्रुतिप्रत्ययोः कर्त्रैक्यमेव क्त्वाप्रत्ययाभिधेयं यथा समानाधिकरणेषु राकोषु प्रतिपदिका
र्थानां विशिष्टार्थं विशेषैक्यमात्रं समानविभक्त्याभिधेयं न तु विशेष्यत्वात्त्वयोविशेष्यं वा एवमत्रापि क्त्वा
प्रत्ययोन कर्त्रभिधायी अपि तु शब्दान्तरश्रुतिप्रत्यक्रियाद्वयकर्त्रैक्यमात्राभिधायी क्त्वाप्रत्ययः एवं कर्त्रे
भिधायीति चेन्न व्याकरणाणीति तिङ्प्रत्ययोनिरर्थकः स्यात् तस्माच्छब्दान्तरश्रुतिप्रत्ययक्रियाद्वयकर्त्रै
क्यमात्राभिधायी क्त्वाप्रत्यय इत्यनुप्रवेशक्रियाकर्त्ता तृतीयाभिधेयः एवं कर्त्तरि कृदिति कृत्यप्रत्य
यानां कर्त्तरि विहितत्वात् कृत्संज्ञकः क्त्वाप्रत्ययः कर्त्रभिधायीति चेन्न अर्थविशेषविहितानामेव
कृत्प्रत्ययानां कर्त्रर्थत्वं न तु अर्थान्तरे विहितानां चव्यादीनां कर्माद्यर्थे विहितत्वात् अयं तु क्त्वाप्रत्य
योभावे विहित इति न कर्त्रभिधायी तस्मात् तृतीययाकर्त्ताभिधीयत इति निरवद्यं अनेनेत्यादि

विहितः तथापि कारात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तिः तथा धात्वर्थमात्रे विहितो यत्प्रत्ययः भावार्थः अयं तु क्त्वाप्रत्ययो भावे १

बुद्धिशरीरं यस्याहंकारशरीरं यस्याहंकारशरीरमिति हि श्रूयते अन्तरावशक्तिं पुरुषं चैव शक्तिरूपाभेद
याहरिः सोमयामास संज्ञासै सर्गकाले यथा यथा चिन्तितस्मृतं एवं व्यष्टिसमष्टिसंकल्पवाक्येपि नामरूपव्या
करणयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वं च चिदचिद्विशिष्टमात्मसृष्टिसंकल्पवाक्यानुरोधाज्ज्ञेयमिति श्रुतसंतरानुगुण्यात् तदनु
प्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यनुप्रवेशपूर्वकत्वश्रवणपर्यन्तनामरूपव्याकरणं कंठोक्तं श्रवगम्यते वक्तव्यमि
त्युक्तं नानानामरूपभाक्त्वं मृत्पिंडस्य घटादिनामरूपभाक्त्ववत् किंप्रकारकं जीवस्य देवादिनामरूपभा
क्त्ववत् किंप्रकारकमिति संशये अनेन जीवेनेत्यादिश्रुतिः प्रकारकमाह ब्रह्मणि समष्टिनामरूपभा
क्त्वप्रकारकं महदादेर्जीवं प्रतिशरीरत्वाभावात् व्यष्टिनामरूपभाक्त्वप्रकारकं सप्रकारकं च तथा सति तस्
द्धिपर्यवसानहेतुस्तागोशाश्वादिवच्च अनेन जीवेनात्मना जीवशरीरकेण मयात्मिं नम्बुद्धयावरूपेणमया पे
हं ʺसारचितचत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति जीवेनानुप्रवेशे नतन्नामभाक्त्वश्रवणाच्च जीवेनात्मनेति
तृतीयायाः कोर्थः न तावत्सहयोगलक्षणा येन तृतीया कारकविभक्तिसंभवे उपपदविभक्तेरन्याय्यत्वा
दिति न्यायेनोपपदविभक्तेरनुपपत्तेः नापि करणे तृतीया अनुप्रवेशं प्रति जीवस्य करणत्वाभावात् अनु
प्रवेशप्रकारकतो हि स जीवशरीरस्य परमात्मपर्यन्तत्वात् येन कारणेन तृतीया तस्मात्कर्तरि तृतीया ति

नि मूला नां शालिनः श्रीहास्त्या दिभिर्लीष्ठा कामादे जीवाधिष्ठितत्वश्चरणात्कार्हं त्रिलेत्यायकं भि
७ नेऽस्तु मोहि कार्हं वज्रुमा वस्था छिद्यान्तजीवा प्रगर्भेऽपि कार्यावस्थाभिमानि जीवो विद्यत एव नामरूप
मात्स्कारितिभावः तत्रसंस्थानवत्कस्तुरवेनैतेन न परमात्मा निदेवत्व मनुष्यत्वादित्वाद्यनुपपत्तिः
यदि हत नाम वति देवत्वादित्वादीनां परमात्मस्वरूपे ऽन्त्य व्यानेनान्वयाभावेऽपि देवत्वादीनां श्रुक्त्व
17 भिधेयानां अव्ययाभिधेयानां द्वित्वादीनां च परमात्मनि सद्भावकान्वयो भवतीत्यर्थः अत एव कण्ठत्वा
यानस्योऽभिमन्नैत्यादिरूपपपत्त्येदेवोऽहं भवतीत्यन्वयः अथ त्रिवृत्करणादिवाक्यानां प्रस्कता
र्थानपेक्षत्वेन तानि विहाय यापेक्षितवाक्यानामर्थसंग्रहेणाह एवमित्यादिना नामरूपव्याकरण
र्थं हि त्रिवृत्करणं तस्मात्त्रिवृत्करणसाध्यनामरूपव्याकरणसंकल्पवाक्ये पूर्वभाव्यनूद्य उत्पत्तिवा
क्येऽनु त्रिवृत्करणस्य पूर्वभावित्वं युक्तं पाठक्रमेण त्रिवृत्करणस्य पश्चाद्भाविलेप्यर्थक्रमेण पाठक्र
मस्य बाधत्वात्त्रिवृत्करणं पूर्वभावि यथाग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र च यवागूपाकः पूर्व
भावित्वं पाठक्रमबाधेनांगीक्रियते यवाग्वा जुहोतीति यवाग्वा होमसाधनत्वाविहितत्वात् तद्वद
त्रापि क्रमोऽनुसंधेयः सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह एवमिति सद्व्युपादानत्वात् सन्निमित्तत्वा

वाक्यं संक्षेपेण योजयति अनेनेत्यादिना पदार्थत्वं नाम तदवस्थाविशिष्टत्वं देवमनुष्याकारविशिष्टत्वे
न हि निराकारः पदार्थः पृथिवीत्वाकारविशिष्टो हि पृथिवीपदार्थः परमात्मपर्यन्तत्वे च तत्तच्छब्दानां तदव
स्थाविशिष्टत्वं न स्वतन्त्रं शेषत्वमर्थः तत्पर्यन्तत्वं देवादिनाम्नां कं चेत्याह एवंभूतस्यैव चिन्मृदात्मको घटश्चि म
च ब्रह्मात्मकत्वं स्वरूपैक्योपपद्यते शरीरशरीरभावेन तादात्म्यं मुख्यवृत्त्यासति किं प्रयोजने स चेत्स
ष्टानां परमात्मपर्यन्तत्वं चेत् परमात्मनि देवत्वमनुष्यत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य हि त्वादेर्विना कथं समन्वयोग्या
न्तत्वं पर्यन्तत्वमुपपद्यत इति शंकायां विस्तरेण वाक्यार्थमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना शरीरत्वमप्य
न्न किं ब्रह्मपर्यन्ताभिधानस्येत्याह प्रकारत्वादिति प्रकारत्वं दण्डकुण्डलादेरप्यस्तीति तन्मात्रस्यैव शा
क रीरतया प्रकारत्वादित्युक्तं एवं ब्रह्मात्मत्वं शरीरशरीरिभावादित्युक्तं आत्मशब्दः स्वरूपैकशरीर
शरीरिभावे च साधारणः अतः शरीरशरीरिभाव एवेति किं नियामकमित्यपेक्षायामाह यस्येति जीवा
त्मा ब्रह्मणः शरीरमस्त्विति च किमित्यत्राह एवंभूतस्येति देवत्वादिविशिष्टशरीराणि जीवस्वरूपाणि ब्रह्मात्म
कानीत्यर्थः तत्र किमित्यत्राह अत इति देवादयस्तज्जातीयानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वे दर्शयितुं यदृच्छ
मादृष्टपर्याः अथापि तमसुत्वत्पाततो हि श्रोतारः धराधिनेयत्वं जानीहि विज्ञानप्रिये जृम्भिता

त्वंग्राह्यत्वगतजीवस्य तद्ग्राह्यत्वगतस्य ब्रह्मणश्च सामान्याधिकरण्येन उक्तिप्राप्त्यामेकं तत्त्वमेकत्वमेवम
१८ घटतामिति परिहारस्तु ऐतदात्म्यमिति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वस्य शास्त्रार्थत्वात्तदुपसंहार्यत्वात्त सामानाधिकरण्ये नोक्त
स्य विरोधस्योपसंहारस्यापेक्षितत्वाच्च जीवविशेषस्य सर्वात्मकब्रह्मात्मकत्वं सामानाधिकरण्येनोपसंहृतमिति ऐ
तदात्म्यमित्यत्र ह्यात्मशब्दो महदात्मकोऽयमिति तत्त्वस्वरूपैक्यपरः स्यात् तेन तत्त्वमसीत्युपसंहारेऽपि स्वरूपैक्य
मेवोक्तं भवति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्राऽपि ब्रह्मणोरैक्यं तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं चोक्तमिति नाशनुषा
दऽत्रेति शंकाद्वयमपि वेत्याह एतत्तु कथं भवतीति चेतनाचेतनप्रपंचमिथ्यात्ववादिनापि ब्रह्मणोरैक्यं शक्तिपादितमिति
प्रत्युक्तं सर्वज्ञाद्यभिहितसंकोचेन सर्वाणां चराचराणां सर्वचेतनाचेतनात्मकं जगदेतदीयचिन्मात्रपरत्वेऽस्मारस्य संगात ८
श्रुत्यन्तरे च यदिदं सर्वं मसृजत यदिदं किंच तत्सत्यमभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेति इदं सर्वमिति निर्दिष्टस्य जगतश्चेत
नात्मकत्वेन चित्तत्वाच्च ऐतदात्म्यमित्यत्र किमुद्देश्यमित्यत्राह प्रपंचोद्देशेनेति एवमेकात्म्यपरिहृताच्छ्रुत्या
स्मात्सत्यस्वरूपैक्यपरत्वं तु तदस्य तिष्ठतीति मित्यादिना स्वरूपेणैवेति श्रुतिद्वयेणोः स्वरूपैक्यश्रवणेनत्या
देवसत्यसंकल्पत्वादिविरोधः जीवब्रह्मणोरैक्ये तस्य कर्मवश्यत्वादेवं सत्यसंकल्पत्वादिविरोधः स्यात् एतद
शेषपरिहाराय तत्रोपासनमात्रं कल्पनेत्यर्थः न केवलमनयाऽन्यथाप्युपपत्त्या कल्प्यं अपितु ब्रह्मणः आत्मत्वं

किमुपादेय४.

शृष्टेन सन्मूला इत्यत्र मूलशब्दार्थ उक्तः सदायतनशब्दार्थमाह सदाधारास्तेसि नियंतृत्वधारकत्वाधार
कत्वाकृष्टमर्थमाह सन्नियाम्येति अनेनसो यत्नमप्यर्थसिद्धं शरीरतया शरीरत्वं हि शेषत्वं नियाम्यत्वं च
तदप्याह तच्छेषत्वादीति आदिशब्देनानुक्तमविवक्षमन्यत्राप्रतिन्यायाद्यदर्शयेदिति संगृह्यते कार्य
कारणभावादिसूत्रेत्विनेत्यादिशब्देन सर्वस्य रूपकत्वादिकं विवक्षितं तेन ब्रह्मात्मकत्वमेव सत्यमिति दर्शि
यष्येति धारकत्वादिनि स्वाच्छरीरत्वभावः सिद्धः कार्यकारणभावश्च सिध्यति सुरूपमात्रस्य कारणत्वा
योगेन विशिष्टस्यैव कारणत्वात् ब्रह्मात्मकत्वमेवैतेष्वेवकारेण स्वपृथक्त्वं वाशात्रिकमित्युक्तं भवति ऐ
तदात्म्यमिदं सर्वमिति वाक्यार्थमनूद्य संबंधार्थं ऐतदात्म्यसंबंधीत्यर्थः अस्यात्मनः शरीरतया संबंधीत्युक्तं भ
वति ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यस्य आत्मेति निर्देशो रामानुजं लक्षणाद्बेधे चेति वक्तव्यः आत्मशब्देन फलि
तार्थमाह कृत्स्नं जगत्तस्य शरीरमिति अस्यार्थस्पितेषु सर्वेष्वपि तत्त्वप्रतियोगिनः पुत्रत्वाद्युर्थसिद्धं भवति
तस्मादित्यादिनैतदात्म्यमिति सामान्येन वैयधिकरण्येन प्रतिज्ञातं ब्रह्मात्मकत्वं तत्त्वमसीति सामाना
धिकरण्येन जीवविशेषे उपसंहरति तदर्थः अनेनोद्देश्योपादेयविभागनिमित्तं चोद्यं परिहृतं भवति उद्दे
न श्योपादेयविभागे सति तं श्राहृ उद्देश्यसमर्पकोऽस्ति न वदि तत्सद्भावगतकारणत्वस्य प्रमाणान्तरासिद्धत्वात्
तं श्राहृत्सतो लोकशसिद्धकारणोपादेयसमर्पकः जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं च न प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धं तस्माज्जीवमात्रपरत्वं
शास्त्रः

ब्रह्मपर्यंतव्युत्पत्तिसमर्थीने

न तत्त्वमुक्तिपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदसिद्धिमाह तत्त्वं ज्ञात्वेति तत्त्वं कार्थपरोस्यातां ततः किमित्यत्राह

५. तदेवमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वरूपं सामानाधिकरण्यं सिद्धमित्यर्थः तन्मतेसामानाधि

करण्यलक्षणासिद्धिः वाक्यान्तरावगतसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टसच्छाश्रयतादिकल्पनीयं वेत्यभिप्राये

णाह ब्रह्मणइति सर्वपदार्थाश्चाश्रय ब्रह्मपर्यन्ताश्चेत ब्रह्मपर्यन्तसमाप्तपदार्थाः स्वीयेरन् आश्रय

४३ तत्पर्ये ततया व्युत्पाद्येरन् न च तथा क्रियते तस्मान्नामरूपयोर्ब्रह्मपर्यन्तत्वमयुक्तमित्यत्राह अयु

क्तेति पदार्थानां ब्रह्मपर्यन्तत्वस्य ग्रहणाभावे वेदान्तश्रवणरूपसामग्रीवैकल्यात् तत्त्वार्थाभावात् स्थित्य त

र्थः सर्वशास्त्राणां चेति तस्मादेव सामग्रीवैकल्यात् दृष्टानां तत्पर्यन्तव्युत्पत्त्यभावइत्यर्थः नहि चक्षुर्गां

गंधग्रहणाभावे सन्निहितगंधाभावइत्यर्थः सामग्र्या सत्त्वात् तत्पर्यन्त ग्रहणात् पूर्वं तत्पदार्थमात्रपर्यन्त

ग्रहणं सामग्रीवैकल्यात् घ्राणेनगंधग्रहणेसन्निहितकमगंधग्रहणाभावः सामग्र्यभावात् नन्वगंधा

भावादित्यवगम्यते हीत्याह इदानीमिति इदानींवेदान्तश्रवणरूपसामग्रीसंभवे वेदान्तवाक्यानि तत्त्व

पदार्थेतत्त दृष्टानां ब्रह्मपर्यन्तत्वं बोधयितुं तत्र शक्नुवन्तीति बोधयन्ति न च्छिन्ति वेदान्तवाक्यानि किं व्यु

त्पत्तिनिरपेक्षाणि उत सापेक्षाणि व्युत्पत्तिनिरपेक्षाणि चेत् अव्युत्पन्नस्यापि बोधजनकानि स्युः सा

सापेक्षत्वे तथा

जगतस्तच्छरीरत्वं च कथमित्यत आह शरीरात्मभावेन चेदिति कार्यतः फलितः तत्र विशेषणतो व्याप्तिः कथमिति
शेषकार्यांश इति वाक्यमाह अंतरिति अत्र वाक्ये विशेषणतो व्याप्तिं दर्शयति प्रशासितृत्वेति सर्वात्मत्वमात्मत्वं
प्रशासितृत्वलक्षणमिति दर्शयितुं प्रशासितृत्वरूपात्मत्वेनेत्युक्तं अंतःप्रविष्टः शास्ता जनानामित्यादि श्रुतिः शास्तेति
पदेन गगनादिव्यावृत्तिः अंतःप्रविश्य प्रशासितृत्वादित्यर्थः कथं विशेषणतो व्याप्तमित्यपेक्षायामेवं विशेषणतो व्या-
प्तत्वस्योक्तमिति निष्पन्नफलितः अस्मिन् वाक्ये प्रशासितृत्वविशेषितात्मत्वरूपत्वस्य कंठोक्तिः शरीरत्वं यस्य आ-
त्मत्वशरीरत्वकंठोक्तत्वं तद्वाक्यमाह यस्यात्मनीति शरीरशरीरिभावः अत्यंतप्रसिद्धः स्यात् तथा चैतत्स-
करोक्तत्वे कः गमकः इत्यत आह अत्रापीति अतः किं सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्यत आह अत इति सामानाधि-
करण्येनोपसंहारे किं प्रयोजनमित्यत आह एवमपि हि तत्सर्वातीति बुद्धिशब्दयोस्तत्पर्यंततात्पर्येण प्रयोजनमि-
त्यर्थः परमात्मशरीरतया परमात्मप्रकारभूतः परमात्मपर्यंततदुक्तिः शरीरतया प्रकारत्वेन पृथक्सिद्धि-
र्भिन्नमिति प्रकृत्य नहीत्यर्थः बुद्धिशब्दयोस्तत्पर्यंतत्वे हेतुमाह अनेनेति स्वनामरूपाकारं तदंतर्यामिणमेवाच-
ष्टे इत्यन्वयः परं ब्रह्मेति वदता प्रमाणानां स्वपक्षोपस्थितिं दर्शयितुं स्वपदे सामानाधिकरण्यानुगुण्यं
विवक्षितमेकार्थप्रतिपादनमित्याह तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यप्रवृत्तयोरिति तत्त्वमस्यादिवाक्यद्वये-

येन च भक्त्यन्वयेन वाच्यते अन्यथासिद्धत्वस्यान्वयर्थेन तां शङ्कां एवं वाच्यत इति परिहारमभिप्रेत्याह सर्वेत्या
२० दिना शास्त्राणां परमात्मपर्यन्तत्वे युक्तं बाधकस्यान्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायः तत्र कथमन्यथासिद्धिरि
त्यत आह तत्र लौकिकानीति तत्तत्पदार्थानां ब्रह्मपर्यन्तत्वपरत्वे तत्तत्पर्यन्तत्वग्रहस्य मुख्यत्वे च तत्र ब्रह्मप्रकरण।
ष्टाणामवश्यापेक्षितत्वे यथा नेत्यर्थः तिमादीनां अश्मपर्यन्तत्वग्रहणे नीलत्वपीतादि मुख्यत्वे च न च तत्त्व शब्द
20 ग्रहणमपेक्षितं तस्य च भक्त्यन्वयस्याप्रगोचरत्वात् तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वग्रहणं तत्तत्पर्यन्तमुख्यत्वेनिश्चितमथ
मन्यथासिद्धमित्यर्थः तर्हि मुख्यस्य वेदानामप्यवरोधे वेदानामवगाह्य मुख्यत्वेति चेत्तत्राह वेदानां त्विति एकदेश
मुख्यस्य वेदानामवधारणमुपपद्यते वेदान्तश्रवणेन मुख्यत्वनिष्पत्तिः न च कार्त्स्न्येनाक्षितः प्रवृत्तिमुख्यत्वसिद्धि।
ति मा शास्त्रोन्यायप्रशस्त्यर्थः एवं लौकिकशास्त्राणां तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तत्वेन मुख्यज्ञानमप्यपरमात्मपर्य।
न्तत्वमुक्तं वैदिकशास्त्राणां परमात्मपर्यन्तत्वमाह एवमेवेति वैदिकानि च शास्त्राणि परमात्मपर्यन्तानि स्युः
लौकिकानि तत्तद्वस्तुमात्रपर्यन्तानि स्युः श्रुत्यादिप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमित्यत आह वैदिकानीति लौकिक
शास्त्राणामपि वेदशास्त्रानुसारेण तद्वस्तुप्रयुक्तत्वात्सर्वशास्त्राणि वैदिकानीति सर्वपरमात्मपर्यन्तानि वेत्यर्थः
तत्र प्रमाणमाह वचांसीति संख्या शाश्वता ... अर्थमाह संख्या संख्यानानीति श्रीहरे

पेक्षत्वाभिवेत् अन्यथयैन तथा ग्रहस्य अस्य शाह्यस्यत्राह्यस्यान्यथैव संभवस्यचिविकल्पं न वोध्यंति बुधस्तेषां अ-
पेक्षसापेक्षत्वात्सविकल्पं सकलपदार्थानामन्यथयैव तं च न चोद्ययंति यथा आदित्यो यूपस्यादित्वाकं
रत्व बुद्धस्यर्थग्राह्यस्यचक्षुः सापेक्षत्वात् सविकल्पं यूपादित्यतादात्म्यं हि न बोधयितुमलं तत्त्वं
अत्रापि तद्वद्यर्थः परिहरति नैवमित्यादिना यूपादित्यभेदविषयस्य प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात् यू-
पादित्यतादात्म्यवादिवाक्यस्वारस्यभंजकं न तत्स्यप्रत्यक्षत्वात् अतएव हि प्रत्यक्षागमजन्यालौकस्यान
न्यथासिद्धमनुमानं भंजकं देहात्मचिरिकाणामवादिवाक्यं देहात्माभिमानस्य भंजकं तत्र हि ज्यालैकस्यभकं च वर्तिका
त्म त्वस्यादृश्यादन्यथासिद्धं देहात्माभिमानविषयं अंहं चोत्कंजलाभिनिवद्धं संसर्गादन्यथासिद्धं तस्मा-
द्वालेक[redacted]प यस्य देहात्माभिमानविषयस्य चान्यथासिद्धस्य प्रत्यक्षस्यानुमा
नागमौ भंजकौ भवतः तत्रापि चान्यालिंगधर्मिग्राहिप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वात् दवाधिते एवमत्रापि त
ल तत्पदार्थपर्यैन त्वग्रहणमन्यथासिद्धं तत्पर्यैर्वं बुद्ध्यविभ्रमान्यथासिद्धेति अनन्यथासिद्धागमेन अन्यथा
सिद्धं चाध्यारोपयुक्त एव अत्राप्यनन्यथासिद्धं तत्पदार्थैस्य रूपविषयं ग्राह्यस्वरूपविषयं तत्संबंधविष

दि च्छेत्यादि ननु चिदचिद्विशिष्टस्य सर्वस्यैव तस्य उपबृंहणवचनान्यपि परिणामानुगुणान्येव निःसरन्ति यथा
२१ लोहपिण्डाच्छतात् स्फुलिङ्गा घटकटकमुकुटेत्यादीनि एवं सकलश्रुतिस्मृतिसूत्रानुगुण्यात्परिणा
मपक्षे श्रुतौ सति स च सहकारको ह्यरको वा परिणामः इति विवेके ब्रह्मणो निर्दोषत्वाविकारत्वादिश्रु
तिबाधः उभयं गात् सहकारकत्वमेव युक्तं यस्यात्मा शरीरमिति श्रुत्वन्यस्य शरीरशरीरिभावं वदन्तः
21 परिमाद्रिकं सहकारकं ज्ञापयेति उपबृंहणेष्वपि काठिन्यवान्यो विमर्दी न समेऽमृत्यात्मनमः इति ब्रह्म
णो निर्दिष्टत्वाच्च सहकारकत्वमेव स्पष्टं सहकारकमुपादानत्वं ब्रह्मणो मुख्यमेव शरीरवाचिपदानां श
रीरिपर्यन्तत्वात् मीमांसकैरपि सहकारस्यापि मुख्यत्वमभ्युपगम्यते यथा परमार्थं वैश्वविशेषणादेः
शेषत्वं न च व्रीहियवशेषत्वं व्रीहिद्वारकं अस्यैव शेषत्वं व्रीहियागद्वारकं अरुणयैकहायन्यादि गवा
नुगुणस्य ज्ञाने जातिश्च क्रयसाधनत्वं सहकारकमपि मुख्यमेवाभ्युपगतं एवं विशिष्टस्य ब्रह्मणः।
शरीरद्वारकमुपादानत्वं मुख्यमेव विशिष्टस्यैवोपादानत्वं सर्वैर्वैदान्तिभिरभ्युपेतं अविशिष्टस्यापि
शक्तिविशिष्टस्यैवोपादानत्वोपपादनात् तस्माच्चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्मकारणं परिणामि चेन्न
ननु चिदचिद्विशिष्टोपादानत्वे तत्संहितायां सद्धि धनानार्थलिङ्गं वा समस्तव्यवस्थितं अद्भिः धनासर्वलिङ्गम

ति । अथ च मनुष्यशृङ्गयोरेकाकैकतादर्शनं न श्रुतिषु चेति सूर्याचन्द्रमसाविति निर्देशो न मामकल्पनं चार्थसि
द्धमित्यभिप्रायात्सर्वेऽपि कोऽपि परित्यक्तवचनानुगुण्यं च नामानि च पूर्वकल्पकारे तिष्ठन्त्यातं शास्त्राः सर्वे वैदिकाए
च श्रुत्यनुपूर्वी भेदमात्राहस्तो कि कल्पं लक्षणलक्षणभेदज्ञ तस्मात्सर्वेऽशाश्चाः भ्रमस्यार्थाराशि ततः किमयमर्थ
इत्यारम्भ इति पिपादयिषितस्यार्थस्य स्वयमाह । एवमिति ब्रह्मणो वैपादानत्वनिमित्त वोपपादने न जग
तः च्छब्दस्य तत्त्वमुक्तमित्यर्थः नेनेति जगत्सत्यत्वेन सत्यमित्यत्र तयोरेकत्वासंगात्यद्भावादेकविज्ञा
नेन सर्वविज्ञानमुपपादितमित्यर्थः सर्वस्येत्यादि तत्सत्यमिति वाक्ये ब्रह्मात्मकत्वेन जगतः सत्यत्व
मुक्तमेव सत्यत्वमिति जगतो ब्रह्मात्मकत्वेन सत्यत्वोपादानान्महावाक्यार्थस्यापि जगत्सत्यत्वानुगु
णमित्यर्थः यथेति लोके दृष्टकारणदृष्टान्तस्य कथनीयत्वाद्दृष्टान्तस्य च लोके सत्त्वेन संप्रयत्नात्त्वा दार्ष्टा
न्तिकस्य च दृष्टान्तानुगुण्यात्सत्यमित्यादिवाक्यान्यपि जगत्सत्यत्वपराणीति महावाक्यार्थसंजग
त्सत्यत्वानुगुणमित्याशयः किं च मृत्पिण्डादिदृष्टान्तत्रयमपि परिणामपक्षानुगुणमेव दार्ष्टान्तिके ब्रह्म
कारणत्वपराणि तत्तेजोऽसृजत तदात्मानं स्वयमकुरुत इत्यादिवाक्यान्यपि परिणामानुगुणान्येव न
हि रज्जुसर्पदृष्टान्तः श्रूयते व्याचष्टेति अथ माहिस्यादिपदं न श्रूयते सृष्टेश्च परिणामात् आत्मकृतेः परव

निर्विधानेसतिगुण   विशेष्यभेदात्

त्वं निषेधः तस्मात्सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यादिभिर्मंगलगुणैर्निषेध्यस्य व्यतिरिक्तविषय इति सर्वैक
२२ त्यागगुणाकरमिति पदस्याभिप्रायः अपृथक्भेदनिषेधः परिहरिष्यते। सामानाधिकरण्यमन्यथा
नुपपत्त्या निर्विशेषवस्तुसिद्धिं दूषयति सर्वेत्यादिना विशेषणभेदविवक्षायां विशेषणभेदेन यु
गपदभिधाने विशेषणानामप्यैक्यप्रसंगाच्च क्रमेणाभिधाने विशेषणानामन्योन्यविशेषणविशे
22 ष्यभावप्रसंगात्स्वरूपमात्रैक्यपरत्वे सामानाधिकरण्येन प्रवृत्तिनिमित्तभेदसंग
वात् सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः वाक्यतात्पर्यानुगुणा लक्षणा न हि सदुद्भ्यहचेर्वेलीयः
सीति। सर्वपदलक्षणा च न दोषः विश्वंभृत्हेत्यादिषु दर्शनात् सर्वपदलक्षणायामपि समानविभ
क्त्यातात्पर्यनिश्चयः शौक्ल्यादौ कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिवच्च न व्यावृत्तिर्धर्मः स्वरूपमेव व्यावृत्तिः न च पर्य
यता कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तपीतिमव्यावृत्तिवद्धि इति हि पूर्वपक्षशरीरं विरुद्धविशेषणानामेव वि
पा८ शेष्यभेदैकैत्वान्न विशेषणभेदे विशेष्यभेदः युगपदभिधानेपि समानविभक्त्या विशेष्यमात्रैक्यप्र
तिपादनान्न विशेषणैक्यप्रसंगः पदजातं क्रमेणतं सर्वमित्यादिन्यायेन सर्वैः पदैर्युगपदेवानेकवि
शेषणविशिष्टैकार्थाभिधानान्न विशेषणानामन्योन्यं विशेषणविशेष्यभावप्रसंगः उद्देश्योपा

द्वैतविषयमित्येतदनुपपन्नं सत्तु न निर्विशेषाद्वैतविषयं अभि[illegible]विषयं अपि तु विशिष्टा
द्वैतविषयं उपक्रमे सदेवेति वाक्ये च निमित्तत्वोपादानत्वबहुभवनयोगित्वसार्वज्ञसर्वशक्तित्वादिपरत्वात्स
विशेषविषयं उपसंहारगतं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यं प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थपरत्वाद्विशि
ष्टाद्वैतविषयं विशिष्टैकार्थपरस्य तत्त्वमसिवाक्यस्य असकृदभ्यासोऽप्यस्ति चिदचिदात्मकप्रपंचस्य
ब्रह्मविशेषणत्वं प्रमाणान्तरागोचरमित्यपूर्वत्वं चास्ति तावदर्थज्ञानवत्त्वं तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षो
पदेशः फलं चास्ति यतद्विषयपितापुत्रसंवादरूपत्वादर्थवादश्चास्ति अस्मिन्नेवार्थे मृत्तिकादिदृ
ष्टान्तोपन्यासादुपपत्तिश्चास्तीति षड्विधतात्पर्यलिंगादि विशिष्टाद्वैतविषयमिति एवं सद्विद्यायाः स
विशेषपरत्वमुक्तं अथ शोधकवाक्यानां सविशेषपरत्वमुच्यते शोधकेष्वादिना तत्र श्रोतगुणनिषे
धकेद्वैधपरिहारमिति निरवद्यं सर्वकल्याणगुणाकरमिति पदद्वयेन सामान्यनिषेधो विशेषेण स्थापके
सति तत्र पर्यवस्यतीति छागो वा मंत्रवर्णादिति न्यायात् अपहतपाप्मेत्यादिविहितगुणानां निषे
धमानत्वात् गुणसामान्यनिषेधस्तत्पर्यवसायीति निरवद्यं पदस्याभिप्रायः विशेषविधाने सति सामा मिति
हिंसा न्यनिषेधः तद्व्यतिरिक्तविषय एव यथा अग्नीषोमीयं व्यतिरिक्तविषयेण न हिंस्यात् सर्वा भूतानीति सामा

दर्शयति यः सर्वज्ञ इति ज्ञानस्वरूपत्वस्यानुगुणं ज्ञानत्वस्वरूपताभ्युक्तिर्वेयानन्तु ज्ञानत्वा-
२२ भ्युपगमानुगुणं ज्ञानस्वरूपताभ्युक्ति नैवेत्यत्राह पराभ्यस्य शक्तिरिति ज्ञानत्वपक्षवीनां भूयस्त्वाद्वक्तु-
स्वारस्यानुगुणं कल्पितपक्षत्वं नैवेत्यर्थः द्वैधेव हि तां स्वचनमिति हि स्मृतिः भूयसां स्याद्बलीयस्त्वमि-
ति हि मीमांसकाः स्वाभाविकेतिपक्षस्य ज्ञानत्वादेरविशेषकत्वं च परिहृतं ज्ञानशक्तस्य ज्ञातृत्वपर्यव-
३ सानं कस्यचिद्धर्मस्य कथं ज्ञानत्वाहस्य ज्ञानपरत्वेन तु च अन्ययोनिरर्थकः स्यादित्ययमर्थोऽसिद्ध इति
न कश्चेत्कः ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वं मा भूदिति विरुद्धमित्यत्राह ज्ञानस्येति एकस्य धर्मेऽहितस्य ज्ञानं तत्
23 दाश्रयत्वेन तु नाम्नाति विरोधः उपपादितप्रकारान्न आपि विरोधः अर्थ ज्ञानं कस्यचिद्धर्मत्वेन दृष्टमि-
ति नवापि तु लभ्यत इति बलान्न स्वतंत्रत्वं चेत् नतएव ज्ञानाश्रयत्वं सम्भवतीति प्रतिवादिबुद्धेन-
व्याप्ति विरोधः परिहृतः परपक्षस्य धर्मभूतस्य स्वतंत्रवस्त्वन्तरकल्पनानुपपत्तिरूपणां चोक्तं भवा-
ति अन्तरस्यादिसन्दर्भ अथ प्रकृतेऽर्थे द्वयशब्दान्तरमाह तत्त्वमित्यादिना लक्षणस्यादित्यर्थः नानार्थ-
विरुद्धत्वस्य सत्तेरपि तात्पर्यानुगुणलक्षणप्रबलेति द्योतयति रेकेति हत्त्वं नत्वारीरं विशदयति
यश्चेति परिहरति नैतदित्यादिना अन्यतरपक्षस्यापि नैकस्य व्यभिचारयेणांशाक्षः विरोधाभाव

ले

देयविभागात्स्वरूपमर्थेद्रष्टव्यायामेवानुगमस्तेन विशेषणविवक्षायाः कौ[illegible]दनुपपत्तिरित्येतावता
दूषितमिदं श्रीभाष्यकारैः श्रीभाष्ये निहितत्वात् तत्र शोधितव्य दृष्टान्तस्य व्याहतिश्चेदित्याह सर्वस्यादिना
सर्वशब्दस्य टीकाकारैस्तात्पर्यं नेयातिकाद्यभिप्रायं व्याख्यातमित्यादिषु संप्रतिपन्नेऽपि तद्व्याख्यातेति शङ्कां स्वारस्या
देव संप्रतिपन्नेऽप्यत्र तत्त्वस्य स्वरूपार्थाभिधायिनः शब्दस्य व्यतिरेकत्वेनार्थकल्पनमयुक्तमित्यभि
प्रेत्य स्वभावः एकौ[illegible]दिदृष्टान्तवाच[illegible] चैतन्यमुक्तं अथार्थचैतन्यमभिप्रेत्याह ततश्चेत्य
टीकाकारतयाभेदस्य वर्जनीयत्वादिति शेषः [illegible] कस्यचिद्धर्मभूतत्वात् स्वरूपमेवमात्रवृत्तिः स्वरू
पे प्रतिपन्ने ध्यासासहत्वाच्च [illegible] तु न कस्यचिद्धर्मभूतं स्वरूपे प्रतिपन्ने ध्याससहत्वात् स्वरूपा
के तिरेकाव्याहृतिरित्युपपन्नं तमेतिभावः अर्थगुणनिषेधं चोदयति नास्तीति नहि ज्ञानं ज्ञानान्तरं यो र्थ
जयतीतस्माद् ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादनेन गुणनिषेधः सिद्ध इत्यर्थः परिहरति मैवमिति स्वरूपे
व्यादिसाहं तदाहेति धर्मवाचिशब्दस्य धर्मिपर्यन्तत्वे लक्षणाप्यादिति शंकापरिहाराययावदात्मे
ति सूत्रमुदाहृतं जातिगुणयोर्व्यक्तिगुणिपर्यन्तत्वस्य लोके प्रत्यक्ष सिद्धत्वाच्च [illegible] नां तत्पर्य
न्तत्वमाश्रितं अत्र तु ज्ञानस्य धर्मितरनिष्ठत्वं कथमित्यभिप्रायेणाचोदयति [illegible] तत्प्रमाणं

कपमिति नरा ५

माह उपक्रमेति तदेवोपपादयति उपक्रमे हीत्यादिना अतः किमित्यत आह न हि विरोधीचेति एवं च तत्परामर्शि
२४ तच्छब्दाघटितानुगतधर्माः पदद्वयलक्षणसामानाधिकरण्यलक्षणाहानिरुपक्रमविरोधश्चेति चत्वारि दूष
णान्युक्तानि अथ निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणाभावमुपपादयति अपि चेत्यादिना अर्थभेदेति प्रकृतिप्रत्यया
र्थभेदबोधकत्वं पदत्वं अनेकपदार्थसंसर्गविशेषबोधकत्वं वाक्यत्वमित्यर्थः न केवलं शब्दस्यै
वैल्यनिरूपणे न सविशेषनिष्ठयः स्वरूपसिद्धेरेव सविशेषविषयत्वेनेति स्वरूपशब्दभावः प्रमाणा-
24 भावः प्रमितिजनकत्वं निर्विशेषवस्तुनि न शब्दः प्रमाणमिति वितथां निर्विशेषशब्दो हि तत्प्रतिपाद
कः निर्विशेषवस्तु प्रमितं चेन्न तद्भूतं अप्रमितं चेन्न तत्तस्मान्निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमेवेत्यत्रा
ह निर्विशेष इत्यादि शब्दस्येति नहि निर्विशेषशब्दो निर्विभक्तिः पदान्तरानन्वितः प्रमितिजनकः किन्तु स
विभक्तिकः पदान्तरान्वित एव प्रमितिजनकः तस्माद्विभक्तिपदान्तरान्वयाद्विशेषः अपि न निर्विशेषशब्दे
न निषेध्याः तस्मात्कतिपयविशेषनिषेधपरतया बोधकाः निर्विशेषादिशब्दा न कृत्स्नविशेषनिषेधपराः न षे
यास्सति मानान्तरे वेदान्ता विव्याहतिः स्यात् तस्मान्निर्विशेषशब्देन निर्विशेषवस्तुनि प्रमितिजनक इत्यर्थः बोध
कत्वं प्रमितिजनकत्वं अबोधकत्वमेवोपपादयति प्रकृतिप्रत्ययशब्दो इति प्रमितावप्रमितविकल्पोऽनिष्टः

विरुणोति एकस्येतिङ्कियाद्वयं किमित्यत आह देशांतरेति तथापि देशद्वयसंबंधो विरुद्ध इत्यत आह देशद्वयेति।
कालद्वयसंबंधश्च विरोधेऽस्मिन्निकल्पे ऽसंगाह्यद्वयसंबंधाविरोध इत्यर्थः यात्रादिविधानानुपपत्तिश्चाभि-
हिता। अथ पदद्वयलक्षणायां दूषणमाह लक्षणायामपीति लक्षणाभावत्वे स्यादिस्यर्थः सोऽयं देवदत्तइ-
त्यादौ लक्षणा न स्यात् अत्र तु तत्त्वंपदार्थगतार्थविरोधाल्लक्षणैव स्यादित्यत आह एवमत्रापीति जीवात्मत्वं त द्या
जीवतादात्म्यं सर्वज्ञत्वशरीरश्रीरिभावे च साधारणमिति तन्निर्विशेषितं जीवान्तर्यामित्वयोरिति यदुक्तं लक्ष्य- इत्य ति
योर्विरुद्धमुख्यार्थत्वे तत्पदार्थानुगुणलक्षणा भवेदिति शंक्य परिहरन्नर्थाद्दूषणांतरं चाह यथाभूतयो-
नु रिति यथाभूतयोर्विशेष्यविशेषणयोः तत्परित्यागेन तद्विशेषणापरित्यागेन शास्त्रप्रतिपन्नविशेषणप-
रित्यागस्य सामानाधिकरण्य प्रति ... त्वे सति तद्गुणायां लक्षणायां बलीयस्त्वं यद्विशेषणांशप्रतिनि-
त मित्तं यो येहि तं तद्विशेषणपरित्यागे सामानाधिकरण्यतात्पर्यमेव नाहि तत्तु सामानाधिकरण्यापेक्षिता
र्थविशेषणस्वीकारः अतस्तात्पर्यानुगुण्याभावाल्लक्षणा न बलीयसीत्यर्थः विशेषणानवयापेक्षाकुर्व-
न्नाह भेदेति विशेषणापरित्यागरूपानुपपत्तिर्नास्मत्पक्षे इत्याह तथाभूतयोरिति एवं शंकापरिहारः
फलः सहतिनिमित्तभेदाभावात् सामानाधिकरण्यलक्षणाहानिरूपं दूषणमुक्तं भवति उपक्रमविरोधदूषण

ब्रह्मवाचिपदानां निर्वाहार्थं केनचित्त्वदेन ब्रह्मणो निर्देश्यत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यभिप्रायेणैकेन
मात्रे शब्देनेत्युक्तं शब्दैरित्यादि स्पष्टं कथं सविशेषत्वमवस्थात्वं लक्षणत्वस्याह प्रकृतीति तदेव विवृणोति ज्ञा
अवबोधन इति ज्ञप्तिमात्रग्रहस्य प्रस्तुतत्वात् ज्ञा अवबोधन इति धातुरुक्तः इदं ब्रह्मवाचिसर्व
पदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनार्थं क्रियाविशेषणनिधानार्थत्वात् ध्यं तरनिष्ठत्वाच्च क्रिया
विशेषणत्वं किं न तु संवेदनात्मकत्वात् क्रियान्तरव्यावर्तकस्वभावविशेषणमेवेति व्यावर्तकस्वभावः
स्वयंप्रकाशत्वं क्रियान्तराणि हि जडरूपाणि लिंगसंख्यादयस्तु ज्ञानशब्दस्यादिशब्दानां लिंगसंख्यास्व २
25 साधकत्वमात्राभिधेऽपि देवेश्वरपुरुषोत्तमादिशब्दानां लिंगसंख्यार्थवत्त्वाल्लिंगसंख्यादय इत्युक्तं स्वयं
प्रकाशत्वसिद्धिरपि सविशेषत्वादेवेत्याह स्वतःसिद्धवपीति एतत्स्वभावविशेषविरहे सकर्मकर्तृकत्व
त्वविरहे सिद्धिरेवप्रमाणमेव न स्यादित्यर्थः अतएवाह अनन्यसाधनस्वभाववत्तयेति ज्ञातुर्विष
त्वया यव्यवहारहेतुतया हि स्वयंप्रकाशत्वं साध्येनमित्यर्थः स्वसंबंधाद्रथान्तरेन व्यवहारहेतुत्वं हि स्वयंप्रका
शत्वानुमानहेतुः एवं निर्विशेषत्वे स्वयंप्रकाशत्वानुपपत्तिरुक्ता निर्विशेषत्वे शास्त्रादिकाविशयानि
हस्यनुपपत्तिमाह ब्रह्मस्वरूपेत्यादिना कर्तृत्वं ज्ञातृत्वं व्याप्ततो वरहितं तत्र संभवः कथमित्यत आह नहीति

तथा सति सर्वदर्शनेष्विष्टं यद्वेदान्तैर्न्यासतन्निरसनानुपपत्तेः पूर्वपक्षः प्रमितश्चेत् तद्दृश्यः अप्रमितश्चेत् तद्दृश्य
त्वमिति पूर्वपक्षस्तु प्रमितावेव ननु प्रमितः प्रतीतिसिद्धत्वाद्दृश्यत्वमपि युक्तमेवेति चेन्न तदीयसु स्याद्विद्याद्
वत् निर्विशेषत्वाद्दृश्यत्वमितिज्ञायते ननु प्रमितिः तस्मात् निर्विशेषवस्तुप्रतीतिर्दृश्यमेव स्यात् प्रमिप्रायेण
नैवं विशेषवस्तु निग्रहः प्रमाणैरित्युक्तं निर्विशेषवस्तुविषयप्रतीतिजनकत्वं तावत् सामान्यनिषि
ध्यते प्रमितिजनकत्वमेव निषिध्यते तस्मात् प्रमिताप्रमितविकल्पानवकाशः अतो निर्विशेषाद्वि
तीयाः कतिपयविशेषनिषेधपराः तन्निषेधपरत्वे व्याघातादिरप्रमितिजनकत्वाद्यर्थः यद्वा निर्वि
शेषवस्तुनो निष्प्रमाणकत्वमुक्तं स्वयंप्रकाशस्य वस्तुनः प्रमाणानपेक्षत्वाच्छोभेदनिषेधपरत्वे
निःशङ्कत्वे अप्रस्तावादित्यादिना प्रमाणानपेक्षत्वे वेदान्तवैयर्थ्यमित्याह सर्वैः शब्दैरिति चिद्रूपा
रागविशेषाः तदारोपितविशेषाद्यर्थः अनवच्छिन्नेऽपरिच्छेदकतादृशेयादिनिवृत्त्यापत्तिप्रमि
त्यर्थः स्वतएव प्रमाणानां निरपेक्षं परिहरति नैतदित्यादिना केनचिद्रूपेणेति केनचित्पदेन ब्रह्मनिर्दि
श्यत इति शेषः निरसनीयः अनिर्दिश्यविशेषनिरसने ब्रह्मणोऽपि स्वेतरमात्रत्वेन विशेषत्वाद्विशे
निषेधे ब्रह्मापि निषिद्धं स्यादिति तत्परिहाराय ब्रह्म केनचित्पदेन निर्देश्यमेव वेदान्तेषु श्रूयमाणानां

असंबंधवेलायां

मद्धीनादिति चेत् किं संबंधवेलायां उतासंबंधवेलायां प्रथमग्रहणकसंबंधप्रयुक्तेन विशेषणविशे-
२६ ष्यभावप्रयुक्तसंबंधवेलायां तु विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रहणं तस्मान्नियमेन संबंधिनां जातिव्यक्त्यादी-
नां संबंधप्रयुक्तं पृथग्ग्रहणं नास्ति नियमेन संबंधेपि गंधस्पृष्ट्यादिषु पृथगुपलंभ इति चेत् तर्हि
तत्सामग्रीवेद्यत्वात् ननु विशेषणविशेष्यभावात् तस्माज्जातिव्यक्त्यादावेकसामग्रीवेद्यत्वे सति संबं-
धनियमाच्च पृथग्ग्रहणमुपपद्यत इति विशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षं तस्मात्प्रथमपिंडग्रहणं निर्विकल्प-
26 कं द्वितीयादिपिंडग्रहणं सविकल्पकमित्यस्यार्थस्य सिद्धवत्कारेण निर्विकल्पकस्य सविशेष्यविष-
यत्वं दर्शयति निर्विकल्पकेत्यादिना कुतः सविशेष्यविषयत्वमित्यत आह अन्वयेति प्रथमपिंडग्रहणे
नुवृत्तस्य ग्रहणाज्जात्यादिग्रहणं नोपपद्यत इत्यत आह वस्तुसंस्थानेति नह्यनुवृत्तिर्जातिः अपि त्वनुवृत्तैव
जातिः अनुवृत्ता जातिर्नानुवृत्तिरिति यं चिकाकारः तस्मादनुवृत्तस्य ग्रहणेपि इदमित्थमिति ग्रहणे
इदमंशो गोत्वादिर्गृहीतव्यः अनेकव्यक्तिसंबंधरूपानुवृत्तस्य ग्रहणमनेकव्यक्तिग्रहणरूपसामग्र्य-
भावात् तस्मान्निर्विकल्पकं सविशेष्यविषयमित्यर्थः निर्विकल्पकेपि गोत्वादिगृहीतं चेत् निर्विकल्प-
कसविकल्पकयोः को विशेषः कतिपयविशेषग्रहणं कतिपयविशेषाग्रहणं चेत्यत्र तुल्यमित्यत आह द्वि-

विशेषा कतिपयविशेषाग्रहणं श

मस्त्वावभासेध्यासायोगात् अनवभासमानांशः स्वीकार्य इत्यर्थः अनत्वेति अज्ञातांशसंभवाच्चैव नह्य
ज्ञाताभावेध्यासाद्यनुपपद्यते तस्मादज्ञातांशोभ्युपगंतव्य इत्यर्थः नतथेति नहि पुरोवर्त्तिमात्रविषय
मिदमिति ज्ञानं भ्रमनिवर्त्तकं अपि तु अज्ञातशुक्तित्वांशविषयज्ञानमेव भ्रमनिवर्त्तकं तस्माच्छुक्तित्वपूर्वं ज्ञा म
तांशसंभवाच्च निवर्त्तकज्ञानस्य निवर्त्तकत्वमित्यर्थः तिरोधाननिवृत्तिसिध्यर्थमेकविशेषाभ्युपगमात्
कतेएकश्चेदिति सच ब्रह्मविशेषणं भवतीति उपलक्षणत्वमाहेत्यर्थः विशेषणत्वाद्यः ज्ञाप्यत्वसिध्यै अ
ध्यगताध्यासनिवर्त्तकत्वसिद्ध्यै च विशेषणमित्युक्तं नह्यज्ञातधर्मज्ञानेनान्यविषयभ्रमनिवृत्तिः पुरो
वर्त्तिगतशुक्तित्वधर्मज्ञानेनैव हि तद्गतरूप्यत्वनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अन्य इति स्पष्टं अथ निर्विकल्पक
प्रत्यक्षस्य निर्विशेषविषयत्वमाशंक्य चतुर्दश्यांति निर्विकल्पकप्रत्यक्षेपीत्यादिना बौद्धादयः सर्वविशेष।
शून्यविषयं निर्विकल्पकमाचक्षते तद्युक्तं योग्यानुपलंभनिरस्तत्वात् यत्किंचिदपि वस्तु गंधादिव्याह कतिपय
तं प्रतीयते सर्वं स्वाद्यावस्तं वा प्रतीयत इति तेनाकारेण सविशेषत्वान्न सर्वविशेषशून्यत्वं जातिगुणद्रव्या
दीनामन्योन्यसंबंधं विना पृथक्पृथगुपलंभो निर्विकल्पकप्रत्यक्षमिति केचिदाचक्षते तद्योग्यानुपलं
भनिरस्तं कल्प्यते चेत् तत्र को हेतुः दंडदेवदत्तादिषु विशेषणविशेष्ययोः पृथगुपलंभपूर्वकसहोपलं

घासहोपलंभनियमाभावः अत्र च एष विचारः त्वेसत्येकस्या मगविषयत्वात् सहोपलंभनियमः स
२७ न्त्वभेदाय मवशीय अत्यन्त निरपेक्षः सामानाधिकरण्यमप्यपृथक्त्वप्रकारत्वादेवोपपद्यते।
एकशास्त्रानुविहतस्य योपि धर्मैक्याच् ननु धर्मधर्मिणोरैक्याच् इति हेतुत्रयपरिहारः प्रकारत्वादे
वेत्यादिना विवेचितः प्रथममपिण्डग्रहणे चेदाग्रहः संस्थानमित्यादिना परिहृतः कथं उच्यते यावत्पृ
थक्त्वग्रहेण हि भेदाग्रह अमते न केवलं यावत्पृथक्त्वानुवृत्ती दर्भेदकधर्मो विशेषणविशेष्यभावो विभे
२८ दकः प्रथमपिण्डग्रहणे पीदमित्थमिति विशेषणविशेष्यभावेनैव ग्रहणात् भेदोपि गृहीतः एवं
प्रसंगात् भेदाभेदनिरासः कृतः पूर्वं प्रस्तुतं हि वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वं तत्र वेदान्तवाक्यानां
भेदनिरासपरत्वं तत्त्ववेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वेपि केन चिद्दृष्टेन ब्रह्मणो निर्देशत्वाति
रोधानं अध्यासः नान्ति श्रुतिमांच सविशेषवस्तुकं अत्र वेदान्तवाक्यानां भेदनिरासपरत्वमेवानु
पपन्नमित्युच्यते अभिवेत्यादिना तत्तुपरागविशेषमात्रयोरपि न विशेषः केनाप्यनिर्वचनीय इति
चोद्येत्तरं स्वरूपं तदशक्यमेवेत्यर्थः सर्वसहि छायानिर्विशेषपरत्वनिरासाय निर्विशेषसाध्यास्वाता शे
इदानीं तस्य भेदनिरासपरत्वमाशंक्य निराक्रियते वाचेत्यादिना [illegible] मणमात्रत्वात् वाचात्वं चा
स्वयंप्रकाशत्वा

तीयादिग्रहणे चेष्टितेति अनेकवस्तुनिष्ठत्वात् नामतज्जन्यवस्तुसंस्थानसाम्यं प्रथमपिंडग्रहणस्य द्वितीयादि
ग्रहणस्य च निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य विशेषः कथं वाच्यवाचकाविरुद्धत्वाह संस्थानस्येति संस्कारश्चेत्यवता
पुरुषेण द्वितीयादिग्रहणेऽपि मानुवृत्तिग्रहणमिति चेन्न न द्वितीयादित्वेन ग्रहणं हि द्वितीयादिग्रहणं
चिवक्षितं तस्मान्नदोषः संस्कारसचिवत्वं तत्रुटितत्र सामग्रीभेदेनानुवृत्तिधर्मविशिष्टत्वं तत्रुटितत्
ग्राहभेदेन सविकल्पनिर्विकल्पकयोर्वैषम्यमित्यभिप्रायः असंगाक्रेवाभेदं ब्रुवस्यति अतएवेत्यादि
नाराकस्य ध्यात्मकत्वं चेन्न विरुद्धं अपि तु भिन्नाभिन्नरूपेण ध्यात्मकत्वं विरुद्धमित्यर्थः अत एवेत्य
त्र गुणितमर्थं विग्रहणे तिसंस्थानस्येति भेदाभेदे च स्वारेहेतवः सहोपलंभनियमः समानाधिकर
९ णात्वप्रत्ययः कल्पाधनुविद्धप्रत्ययः प्रथमपिंडग्रहे भेदकाकाराग्रहणाद भेदं चेति तत्पति परिच्छीयंते :ग्रतिप
स्थान॰ प्र॰ संस्थानस्येत्यादिनाकारत्वादेर्नियतप्रकारत्वादित्यर्थः अपृथक्सिद्धधर्मत्वात् पृथक्प्रतिपत्त्यन
र्हत्वमितियावत् तत्तत्कृतः पृथगनुपलंभसहोपलंभनियमस्यावत्संवचिर्यन्नेकोश्रुमित्रेश्रुवनट
ह: तत्र सहभावो भेदसाधकः द्वयोरेव हि सहभावः नियमांशस्तु नोभयत्र किंचिदभेदसाधक सहभा
वस्य नियमोऽभेदनियमसाधकः एकसामग्रीवेद्यत्वे सति पृथक्सिद्धत्वे सति भिन्नसामग्रीवेद्यत्वात् पृथक्

सदेवेत्यादिना सर्वं दृश्यत्वेन स्वगतभेदो विवक्षितो वैषम्यमपि विसजातीयभेदानंतर्गतत्वात्ते
नदिदृष्टांतवाक्यानुगुणत्वं दार्ष्टांतिकवाक्यस्यार्थो वर्णनीय इत्यभिप्रायेण दृष्टांतवाक्यस्या
र्थमनुवदति कार्यकारणेत्यादिना सदेवेत्यादिवाक्येन तस्योपदेशस्यापि तु नैकविज्ञानं दर्शयि
तुं विज्ञेयस्यापि कपदानुपादत्ते इदमग्रे सदेवासीदित्यनेनायमन्वयक्रमः सदेवेदमग्र एकमासी मेवा
१४ दित्यन्वयः । तस्मात्फलितान्निशेषमन्वयं तु तदुपस्थापकपदानुपात्तानि उपस्थापितानि विशे
षाणां सृष्टेः प्राग् इतीतिसदापत्तिरूपां क्रियामित्यनेनासीदिति पदस्यार्थ उक्तः स्वल्पार्थमाह सज्ज
लांचेति सदेव चेत्तदानीं को विशेष इत्यत आह एकमेवेति एतास्मिन् प्रतिपदिते विभिन्नामरूपत्वेन भ क्त
विष्यतो विभक्तानामरूपत्वेन प्रतिपादितं इति नामरूपस्य विशेषवतः आगमस्यापि उपादानत्वा
भिविलक्षणकार्योपादानत्वं प्रतिपादितं भवतीत्यर्थः अद्वितीयपदं माचष्टे अन्यत्वेति सर्वविलक्षणत्वा
दितिच लक्षणधर्मित्वाद्विलक्षणधर्मयोगा उपपन्नः यथा जलादि विलक्षणधर्मित्वादनेकधर्मवध
र्मयोग इत्यर्थः अक्षराणि च वनवास्तथमनिमित्तकं उनियाद्यपस्थानुयाराणां तरनिषेधः कार्यः तस्मा
त्स्वधर्मभेदो याचानत्वप्रतिपादनमनंतरं निमित्तांतरनिषेधश्च नोपयुक्तेनेतस्मादस्य वाक्यस्या

व्यावहारिकत्वात्

नमार्थत्वात् अपारमार्थिकत्वादित्यर्थः यत्तत्कारणव्यपोह्य लभ्यते वस्तुमात्रमिति कार्यमनुक्त्वा
मानं कारणं समारभ्य वस्तु तदेवेत्यर्थः शंकितमर्थं दूषयति नैतदित्यादिना वाचारम्भणमिति वाक्य
स्यार्थः पूर्वापरसंगतो वाच्यः तत्र त्वन्मते नोपपद्यत इति विकल्प्य पूर्वोक्तां शंकामनुवदति एकस्मिन्नित्यादिना
विकाराद्यवस्थाविशेषो वेति विकारः कार्यावस्था आदिशब्देन कारणावस्था विवक्षिता नानारूपं ना
नावस्थं वाचारम्भणमिति वाक्यस्यास्यार्थो वाग्व्यवहारो वाचेति कर्मणि ल्युडित्यर्थः व्यवहारेणोविश
योजनकर्तया हेतुत्वमित्यर्थः नामभेदात्कार्यभेदाद्वैशेषिकोक्तं द्रव्यान्तरत्वमाशंक्य तत्परिहरन्
ए वाक्यार्थं योजयति पिंडस्येत्यादिना पूर्वं फलितार्थमुक्त्वा अत्रान्वयार्थः उच्यते नानासंस्थान नाम
धेयमात्रमिति विस्तृतमित्यर्थः इत्थं मात्रे तृतीया कर्तरि वा तदा नाममात्रं सत्त्वेऽपि लभ्यते मृत्पिंडे इत्य संव्यव
र्थः रलयोरविशेषः प्रसिद्धेति आलंभिः स्पर्शादिः समयोरिति नैयं टीका व्यवहारेणेति पाठे नानासंस्थान चे
नामधेयव्यवहारेऽसंभूतमिति वार्थः संव्यवहृत इति वार्थः भेदनिरासपरत्वे दूषणांतरमाह अपि चे
तिरूपमांशांतरेण युक्त्या चेति अल्पहेण वाचा यदृशा नानिमित्तत्वात् सिद्धिः व्यावर्तमानत्वादियुक्तेश्चानामास
त्वान्न मिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः एतदित्यादि स्पष्टं सदेवेति वाक्यस्य भेदनिरासपरत्वमाशंक्य दूषयति

रणात्वात्सदिदानीं व्याचष्टे यत इत्यादिना। आदिशब्दादनुपलब्धेरपि। कार्यकारणभावादेः पर
मार्थसौ विज्ञापनेऽपि वक्तमिदं सद्विद्याऽपि कारणं कार्यकारणभावस्य पारमार्थ्ये असत्कार्यवादनिषे
धोऽनुपपन्नः सत्त्वं हि पारमार्थ्यं कार्यमेव। पारमार्थभूतं चेत्तस्य सत्त्वप्रतिपादनं विरुद्धं तस्मादसत्का ।
र्यवादनिरासः सत्यत्वपक्षाऽपोऽपपन्न इत्यर्थः। अस देवेदमित्यादि वाक्यं माध्यमिकपक्षप्रतिक्षेपपरं कं
२९ शंकरेण व्याख्यातं तदनुपपन्नं असदेवेदमग्र आसीदित्यत्र शब्दाभिधेये कालविशेषेऽसत्त्वप्रतीतेः
नहि शून्यवादी कालविशेषे शून्यत्वं ब्रवीति शून्यवादनिरासमात्रे लौकिकविज्ञाने न सर्वविज्ञानं प्रति
ज्ञातं नोपपद्यते भवति अपि तु वैशेषिकमतनिरासाद्विवोपपद्यते भवति कारणस्य कार्यस्य वासत्त्वं हि
माध्यमिकाभिमतं इहनु कथमसतः सज्जायेतेति कारणसत्त्वं कार्यसत्त्वं च प्रतीयत इति न शून्यवादनिरा
सनपरमिदं वाक्यं अतः क्षणिकवादनिरासपरमिति भास्करेण व्याख्यातं तच्चानुपपन्नं कालविशे
षे असत्त्वप्रतीतेः नहि महाप्रलयसमये क्षणिकत्वमुच्यते क्षणिकवादिभिः तन्निरासेऽपि वैशेषिकमत
त निरासः इति ज्ञातस्यार्थस्योपेक्षितत्वं निरासेन क्षणिकशून्यवादनिरासस्यार्थतः कृतः स्यात् कथमस
तः सज्जायेतेति वाक्यं कारणसत्त्वपरं प्रतीयते न क्षणिकवादनिरासानुगुण्यमिति चेन्न तत्स्यानुप-

यमर्थ इति शंकयामाह । सर्वं खल्विति । असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत तदात्मानं स्वयमकु-
रुतेति वाक्ये सर्वे शक्तियुक्तत्वादित्यादिग्रंथेन हि तं किं तु स्थिरदर्शनमित्यादिवाक्यं करणेनाह ।
ता अनंतेति निमित्तकारणत्वमनुमायेति यद [illegible] तिष्ठत्सु वनानि धारस्य निमित्तस्यार्थी निमित्तः । अयमर्थः । ज- ध
गदुपक्रमेण ब्रह्मउत्पत्त्यादयं त्यक्त्वा उपादानत्वपूर्वकं निमित्तत्वं च दर्शितं ब्रह्मोपक्रमेण तस्य तत्पा- ती
दयं त्यक्त्वा ब्रह्मणश्चेतनत्वेन निमित्तत्वपूर्वकमुपादानत्वं च दर्शितं किं त्विदमित्यादि च न व्याह-
नाधिकरणकारकं विवक्षितं दृष्टान्ते नोपादानत्वं निष्ठतत्त्वेतिवक्तृवचनेन न चाप्यर्थे । आदितिपाद्या-
नि ति वच हेमनीषिणः किं स्विद्यमेवं ब्रह्मत्त्वस्यार्थः यदध्यतिष्ठदिति निमित्तत्वसंभवतिय [illegible] तत्त्वात्तदनुपा-
दानं अधिकरणमुपादानव्यतिरिक्तसकलकारकवर्गश्च ब्रह्मैवेत्युत्तरमाह । ब्रह्मवनमिति अधिक-
रणकारकं सर्वकारणलक्षणार्थबोधपरिहाररूपेण ब्रह्मणश्च सर्वविधकारणत्वोपपादनेन किं प्रयो-
जनमित्यत आह सामान्यतो दृष्टेनेति तस्मात्सर्वे इति वाक्यस्यासाधारणार्थ इत्याह । अत इति निषेधार्थे-
:स्यादि ति ति विधौ भाष्यमनुवादं शंकायामाहेति श्रीपादविशेषमान इदं न परिहरति प्रत्युक्तेत्यादिना अश्रुतिश्रावाद-
त्वेन निषेधार्थमनुवाद इत्येतत्परिहृतं पूर्वयोजनायामसत्कार्यवादोपन्यासनिरासश्चाकस्मिका

तत्कथमनुपलब्धिरुपपद्यत इत्यत आह-सदसदिति । अत्र चैकैकाधिकमतनिरासः । एवं यैः क्रियते हाणिकवादनिरा
सः कथं कृतः स्यादिति शंकायामाह त्वं वरमाह एतदुक्तं भवतीति अत्र सत्कार्यवादः कीदृशः तस्मिन्नपि विश
तिज्ञातार्थसिद्धिः कथमित्यत आह तथाहि चिरं दण्डचक्रादेरपि निमित्तत्वेऽपि निमित्तशाङ्गस्याच्छिन्नामपि
प्रसिद्धिश्चातुर्याच्च व्यक्तिरिक्तकारणं प्रमिति शाङ्केनोच्यते अव्ययमारभ्यमिति अवयवा अपि बहवोऽल्पप
रिमाणाः अवयवैकं बृहत्परिमाणमित्यनेन संख्याभेदः परिमाणभेदाद्द्वयोर्हि द्व्यणुकत्वसाध
30 कहेतवो विरहिताः अन्यस्य कार्यस्य कथमपीत्यवस्थानात् द्व्यणुकस्थानत्वादिनसंभवं वीयार्थं द्व्यणुकेह
हेतवः कथं निरस्यन्त इति चोदयति कथमिति परिहरति कारणे तिसंश्लिष्य नस्येवेति असमवायिका
रणत्वेन संघातिपञ्चस्त्वर्थः द्व्यणुकं वा नानुपगतिः किं दर्शनावस्ते कल्पते न ताव दर्शनं कल्पकं बुद्धिग्रा
ह्यकार्यान्तरादयोऽच स्थौ विशेषेणान्यथासिद्धाः आत्मेत्येतेनायं छलितिति ह्यस्येकार्यं समाज इत्यादिषु बुद्धि
ग्राह्यं तराद्वेरवस्थाविशेषहेतुकत्वदर्शनात् घटपटादिषु द्व्यणुकहेतुकत्वं आत्मेतेऽयोस्येत्यादिष्ववस्थाभेद भेद
कत्वेऽवदृष्टमित्यत्र किं नियामकमित्यत आत्मेत्येतत् इत्यादिषु हि द्व्यणुकत्वसिद्धायां अवस्था हेतुकत्वं भेद२
ज्ञायते एवं महदादिष्वपि द्व्यणुकत्वसिद्धावस्थाभेदहेतुकत्वं बुद्धिग्राह्यं तराद्वेरवस्थाभेदःक

क्रममूलं कार्यसत्त्वपरमतोपन्यासवाक्यस्वारस्यानुगुणार्थत्वेन वर्णनीयत्वात्तस्य च उपक्रमानुगुण्य
मभिप्रेत्य सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यारभ्य उक्तं एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यान्तरंगतयापेक्षितो वैशेषिकम
तनिरासः एवं निरासेऽप्यन्यवादादिमतनिरासोऽर्थसिद्धः एवमुपक्रमवाक्यस्वारस्यानुगुण्यात्प्रतिज्ञाना-
र्थोपपादनस्यान्तरंगत्वेनापेक्षितत्वाद्वैशेषिकमतमेवात्र निरसनीयं कुतस्त्वारम्भोपादानं अस्या
र्थमाह आगमस्तत्त्वमिति निर्हेतुकेत्यर्थः इति हेतुरूक्षः आश्रये पर्यवसानात् आश्रयस्यापि हेतुत्वात् उत्पत्तिर्नाम
सतोऽसत्त्वस्य अवस्थान्तरयोगः इति वाचारम्भणमित्यादिवाक्येनाभ्युपपादितमिति तदुपनीय कुतस्त्वित्यादि
वाक्येनासत्कार्यवादो निरस्यते उत्पत्तिर्नाम ह्यवस्थाविशेषः तदाश्रयभूतं द्रव्यं पूर्वमसच्चेत् तस्यावस्था
निराश्रया कथं भवतीत्यर्थः कुतः आश्रयरूपहेतोः एवं स्यात् उत्पत्त्यवस्थास्यादित्युत्तरायार्थः उत्तरवाक्य
संगतिमाह तदेवेति निराश्रयावस्थास्वीकारे बाधकं दर्शयतीत्यर्थः कथमसत इत्यादिवाक्ये असतः- कथं
यन्नमिति असतः सज्जायेत असत्कथं सज्जायेतेत्यर्थः मृदेव घटो जात इत्यर्थे सत्यपि मृत्तिकाया घटो जात
इति व्यवहारदर्शनान्निर्देशः कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रागुपपादितमनेनैवं निर्दिष्टं इदं सदेवेदं जगदवस्थाविशि
ष्टपरः विशेष्यं वस्तुतः सर्वमसच्चेदितोऽयमणम् तज्जगत्त्वावस्थाया आश्रयत्वाद्धि इत्थमनवमसत्स्यादित्यर्थः सच्चेत

गन्तस्यापि पारमार्थिकस्यात्र तत्रानवस्थादोषपरिहाराय स्वरूपानादित्वं प्रवाहानादित्वं दुर्घटत्वं स्वप
रनिर्वाहकत्वं वाच्यं तु भवेत्तद्विशिष्टानेपि तुल्यमिति न तस्य पारमार्थिकसिद्धिः अनादित्वेप्यनवस्थादुष्प
रिहरा अनादेरेकजीवभेदस्यापरमार्थस्य दोषमूलताभ्युपगमात् एवं नव्यपदे निरधिष्ठानभ्रमासंभ
31 वस्तुरूपपादत्वात्तदुपपादनायाम कार्यार्थं दिनिरासो नुपपन्न इत्यर्थः यानि श्रुतिवाक्यानि निर्विशेष
परत्वेन परैरुक्तानि तेषां सर्वेषां भेदनिषेधपरत्वमपि निरसनीयं सविशेषानंतरं बोधकवाक्यानां भेदनि
एतत् षेधपरत्वं तु दूरस्थमिति बोधकवाक्येष्वपीत्यादिनाऽऽह सविशेषादिषु भेदनिषेधपरत्वमाशंक्यमिति निषे
धकं तेह्मिन्वाक्ये अथात आदेश इत्यादिकं भेदनिषेधपरं आकृते अथात इत्यादिना किमत्रेति किं आ
श्रा सैप्यार्थः प्रमाणांतरगोचरस्य विहितस्य निषेधायोगात् न किंचिदपि निषेद्धुं शक्यते इति भावः विशेषं
शंकते केवाचेति पूर्वाभिप्रेतमर्थं वदन्नुपरिहरति ब्रह्मण इति ब्रह्मणो रूपत्वेन प्रतिज्ञातत्वान्निषेधार्थम
नुवाद इति वक्तुं न शक्यते तस्माद्विधीयत एवेति विहितस्य निषेधो नोपपद्यते तथा सति वेदस्य विप्रलंभ
कत्वेन निषेधवाक्यमप्रमाणं भवेदित्यर्थः एतदनुगुणन्यायप्रतिपादकं प्रमाणवचनमाह प्रक्षालना
द्धि यथा पंकोपलेपनस्य क्षालनादपि तदस्पर्शो वरं तथा अप्रसक्तसमारोपणात्तन्निषेधादपि मौनमेव वरं न

थं निरस्यत इति ग्रं कार्या अग्ने वराहश्री नाद्य निरस्यत इत्यन्वयः इति कारणमेवेति तस्मादित्यर्थः एवं ना
स्तिकमतनिरासः क्रियते अथ विशेषिकमतनिरासः क्रियत इत्युक्तं अथ माध्यमिकमतनिरास
परत्वमाशंक्य निराक्रियते नन्वित्यादिना निरधिष्ठानेति स्पष्टं कथं निरधिष्ठानभ्रमासंभवः अधिष्ठानं
च किं तस्य पारमार्थिकत्वं भ्रमसंभव इत्यत्राह तथाहीति एकत्राष्टेन सजातीयादिनेदमितिवत् सत्यमेव रो
पकारेण अधिष्ठानापारमार्थिकत्वमाहेति अधिष्ठानापारमार्थिके अधिष्ठानांतरस्याकरसंभाचानुत्पाद्य परमा
र्थत्वादधिष्ठानांतरापेक्षे तु सन्नवस्थास्यादिति समास्सत्यमधिष्ठानमित्यभिप्रायः परिहरति नेति इत्या
दिना असत्कारणवादसत्कार्यवादनिरासः क्रियत इत्युक्तमित्यन्वयः इति शारदशेना भ्रांसत्कार्यवादस्यसङ्कु
तत्वात्तदुपयोगित्वेनासत्कार्यवादनिरासः क्रियते नतु निरधिष्ठानभ्रमासंभवज्ञापनायासत्कार्यवा
दनिरासः क्रियत इत्यर्थः हेत्वंतरं चाह नवस्यदिति तद्वैयपायदयचि यस्येति यस्य मत इत्यर्थः दोषा
श्रयत्वं च दोषसंबंधत्वं अस्त्वित्यर्थः अधिष्ठानापारमार्थिके भ्रमासंभवः किं दर्शिताद् उच्यते अथ युक्तिभिस्तथा
कल्पनेदर्शनाद्वेदोषदोषाश्रयत्वादेरप्यपारमार्थिकत्वेन क्वचिद् भ्रमो दृष्ट इति दोषादेरप्यपारमार्थ्ये भ्र-
पं ग्भुपगंतव्यं स्यात् तुच्छापारमार्थिकत्वाते चेत् न हि दोषस्याप्यपारमार्थ्ये दोषांतरापेक्षत्वादनवस्थाप्रसंगं

तत्पमत इत्यर्थः

री चेतन

रकवैरीश्वरस्य तं अतिरेको। यन्नियाम्यधार्यभूतस्य जगतः शरीरत्वाच्चेतनाँत्मकशरीरस्तु
केभवति सर्वप्रकारसंस्थितः सर्वप्रकारविशिष्टः एवं प्रकारैकसत्त्वस्य हि च शास्त्रैकवेद्य
32 स्य विहितमपि रिक्तं चिन्मयता। सप्रकारिनानात्वनिषेधपरमिदं वाक्यमित्यर्थः नभवदभि
मतमिति सजातीयविजातीयस्वगतरूपकल्पनानात्वं न प्रतिषेध्यमित्यर्थः उक्तन्याय-
इत्याह कलायेन सर्वाश्रुतयो निर्वाह्याः सर्वाश्रितिनिषेधवाचैकोपि शब्दो न दृष्टपन्नैः सिद्धिश्चकांतं कः
ना अतस्तदेवोपसंहृतं एवं ब्रह्मांतपर्यन्तस्यापकस्य पेतत्वं दर्शितं अथ न्यायापेतत्वं दर्शयते अपि
चेत्यादिना श्रुतिन्यायापेतमिति विहितं पूर्वमुक्तं अपि चेति न केवलं श्रुत्यपेतत्वमेव अपि तु
न्यायापेतत्वं चेत्यर्थः तिरोहितस्वरूपस्य हि भेददर्शनं तत्त्वविरोधान इत्यहीनैः परमत्वं सम- व
त्वमुक्तं भवतीति तिरोधिहृद्यपि सुः तन्मतेन समुपन्यस्य तदनुपपत्तिं प्रतिजानीते निर्विशे-
षेत्यादिना कथमित्यत्राह तिरोधानं नाम ते तिरस्कारः निवृत्तिस्तिरोधानमस्कादयः किमिदं त्याह
स्वरूपेति नित्यं वि सुभिस्यादित्रनतयोनित्यत्वं वदंति अन्तेन हि स्वरूपत्यादयः तिरोधा-
नं वदंति एवं नित्यत्वतिरोधानत्वयोरुभयोरपि निवृत्तिपक्षयोर्नोपानित्यत्वमितिशंकायां

हि यं कोपलेय नञ्ज्ञालनाधारस्य उद्भयो जनं विद्यते एवमर्थे त्वे समारोपणात् निषेधाधारस्याद्भ्योजनता
ख्याख्य स्य उद्भयो न न पर्यं रसाधित्वे नस्यादिति बुभुक्षित सर्वाध्यात्ममना रंभणीयं स्यादिति नात्र एवं सोक्ता
र्थे निरस्ते राद्धांतोनेरछति कस्तिनिषेधवाक्यार्थः निषेधवाक्यस्यार्थः आह प्रिद्धांती सूत्रकार इति
उदाहृतं सूत्रे आचष्टे तत्त्वे त्याचिनामत्र उदाहृते नसोऽन्ते नतो इति पदं आ रभ्यातेम्रयो वकृत रमित्यर्थः
तद्धर्मिभेदो भोक्तृगुण गणस्येति स्वरूपान्यथा भावाद्रूपविकारस्य दावि थ्यात्स्य आसत्य शाह्द वाच्योजी
वः तस्य धर्मान्यथाभावरूपविकारोसि ... स्वरूपतो धर्मतश्चाविकारः परमेति
तदुभयव्यावृत्तं परमात्मा सत्यस्य सत्यमुक्त इत्यर्थः एता वन्मात्रं सेन चेति अहेतीति गुणाश्चिष्टं भु न
सनतादन्नमवति रहा चक्रुणा कं अस्ति नभवती त्यर्थः नेह नानास्तीत्यादिश्रुयता निषेधपरत्वं दुर्वच अ नो
क्तिति कृत्स्नभेदनिषेधपरत्वं कले नेहे त्यादिनापरिहरति अत्रापीति वशि त्वं गुणो न च ब्रह्मकारः इत्थानः
नियंता च वशी स्वाही नांसत्यसंकल्पत्वविशेषरूपत्वास्सत्यसंकल्पत्वं मवो कं सर्वस्याधिपतिरिति
वाक्ये कं स्वामित्वं सर्वेश्वरत्व उदाहृते नोच्यते अस्य उदञ्चेत्यर्थ स्वाद्य प्रकरणो कस्य सर्वेमिदं प्र
शास्ता कुं नियम नेति रेवं विषये दक्षुकं भारकत्वं चोक्तं भवति एवं पतित्वनियंतत्वधा

ए

नयनएवेत्यादिनिर्द्दीनस्वरूपत्वं त्वयाभ्युपगंतव्यं सचैवि अत्रायं भुतस्वरूपं ज्योतिर्भव
ति आत्माज्योतिः समुद्रितिहोवाचेत्यादिभिः स्वयंप्रकाशत्वमभ्युपेयं तत्रेति तयास्तिरोहित
स्वरूपज्ञप्तिरेतद संज्ञितेत्यादिभिः तिरोधानमभ्युपेयं देहत्वाभिमानसंसर्गेनिसर्गः त्वस
हेदोषाधिक्यमस्तीत्याह किंचेति यद्यपि जकं तु त्वंचेत् कथंचोपाधिकोपितिरोधानं उभयत्रैव
दुर्वाह्निनास्तु स्थितित्वं तु स्थितौ वरिचिम्नाचार्थे व्यक्त तु स्वाविद्यावस्थाः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपेताः ति
33 रोधानेन सर्वात्मनां स्वरूपनाशे सति प्रामाणिकानेकव्यवस्थाभंगः स्याद अस्मत्पक्षेतु मच व
स्थानां कार्त्स्न्येन कत्वान्न तद्दोषादोषः त्वत्पक्षेतु स्वरूपनाशः प्रसंगाच्च प्रमाणिकत्वेनाभ्युपगतो
नेकमवस्थाभंगप्रसंगाच्च दोषाधिक्यमिति भावः परिहरणीयस्य साम्यमभिप्रायः सर्वत्र हि
प्रतिवंदीप्रयोगः परिहारसाम्याभिप्रायेण अन्यथाप्रतिवंदीतिष्ठप्रयोजनकानहि त्वंचौरइत्युक्ते त्व
मपि चौर इत्युक्ते दोषपरिहारः स्यात् तस्मात्दोषपरिहारतुल्यत्वमेव प्रतिवंदीवदतोभिप्रेतमि
ति स्थितेत्रापि यत्स्वपापरिहार उच्यते सोस्मत्पक्षेपि समानइति परिहरति अत्रोच्यतइत्यादिना
ति प्रतिवंदीवदतां पूर्वोक्तपरिहारसाम्यमभिप्रेतः तदिह व्यक्तविरोधेऽन्यायः प्रत्यक्षतदृष्टिमायाज्ञानत्व

श्रुतिरपरोक्षार्थी वक्तुं नालमित्यभिप्रायेणाह प्रकाशपर्यायमिति वाक्यं तैरेरिव ज्ञानस्य ज
डत्वे मंगीकृतत्वे प्रकाशस्य तत्प्रकृतिरिक्तरूपावच्छिन्नवृत्तिः स्वरूपनाशो न स्यात् तथा च तथा युपग
तेऽपि ज्ञाज्ञानस्वरूपं ज्ञानं च स्वयंप्रकाशमिति वाच्युपगतमित्यभिप्रायेण प्रकाशपर्याय
मित्युक्तं तिरोधानं प्रकाशनिवृत्तिः तस्मात् स्वयंप्रकाशरूपं ज्ञानं नित्यं तच्चाविद्यया तिरोहितमि
ति व्याह वमिती मस्यार्थं श्रुतिर्न प्रतिपादयतीत्यर्थः एवं स्वयंप्रकाशत्वश्रुतितिरोधानश्रुतिविरु
मर्यं सद्ध्यानेन तद्व्याख्याह तार्थं क्रमस्यादित्युक्तं प्रकाशे विवृतरे नन्वत्र स्वयमिति हेत्वंतरं स्वयं न
इत्याह - अविद्येति - अविद्यया प्रकाशस्य तिरोहितत्वैरर्थः प्रकाशस्य प्रागभावः प्रध्वंसाभावो सा
वेत्यर्थः तथा तु सा च स्य प्रकाशस्य [illegible] प्रध्वंसाभावा वा तिरोधिरित्यादित्याह प्रकाशस्येति।
तथा एवं तिरोधानं श्रुतिश्च हृध्यानेन स्वयंप्रकाशत्वश्रुतिस्त्याज्या स्वरूपनाशप्रसंगादित्युक्तं अ स्या
श्रव प्रकाशत्वाभ्युपगमे तिरोधानश्रुतिस्त्याज्या स्यादित्याह प्रकाशो नित्य इति स च निर्वच
नीय एवेति व्याहतत्वाद्दयमर्थो विद्वत्सन्निधौ वक्तुमयोग्य इत्युपालंभः एकदेशः सिद्धांते तो
पि संजनीतिकेदयति ननु चेत्यादिना नामतो पीति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म

गुणसाम्यरोधस्येति वक्तुमाह । एकस्मिन् मयालिंगवचनविरोधो दृश्यते । अनेन क्रमाप्यययद्वे
ड्वेव भिन्नकं भवति अथ निमूर्तेर्न भविषयत्वानुपपत्तिरुच्यते तत्र निमेषादिमूर्तिमत्व
मुच्यते निमेषकाष्ठादिनाम्नः परिमितव्यवच्छेदस्वरूपेति निमेषकाष्ठादिव्यवच्छेदाः काल
स्य साधारणधर्मिद्रव्यस्थैः अन्यथा व्यवच्छेदवद्धि विहि स्वयं तत्तु अवच्छेदस्वरूपेति काले
34 पि स्वयं परिणामी प्रकृतेः परिणामहेतुः निमेषादयः कालपरिणामविशेषाः सर्वे निमेषा
दिजीवितं विश्वं ति: एवं स्वयं परिणामित्वमुक्तं अथ प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमुच्यते मयोपपत्ती
ति व्याविशेषेण आत्मनानाप्रत्यास्तव्यं च विवक्षितं स चैकांशेन विशदाचित्सु परिणामस्य
च क्रिता: निमित्तांशेनोपादानत्वाविशेषात्तद्व्याहृति: यथा ब्रह्मण उपादानत्वे प्रकृतिद्वारकं
तथा ब्रह्मण एवोपकरणत्वमपि कालद्वारकमित्यभिप्राय: एवं सर्गस्थितिविनाशानां जगतो
ऽनागतमय: मूलभूत: तमस्तस्माद्वितीयस्य च नस्य कलामुहूर्तादिमयस्य कालस्य स्वघातोऽपि
वृद्धिश: जगन्मय: आदि एवं ध्वकं तथा सर्गाद्यवच्छेदकमयजगत्सृष्टुरस्य इत्यर्थ: एवं
विधकालापरिणामीनित्यविभूतिरित्याह कालस्वरूपपरिणामास्पृहेति कलामुहूर्तादिमय

स्य नित्यत्वेन तस्य च तिरोधाने ह्यानन्दस्य सिद्धेस्तन्निमित्तं किं इत्यत्र केनचिदुक्तं तद्दूषयित्वा परिहारं वदन्ति चेव
सोऽन्यूनादेशे पि तुल्यमिति एतन्मते तु चित्त्वं किं त्वभावस्तदानन्दत्वे च न विरोधे केवलं तर्कानुसंधे
नुसरन्तीति तथापि वचनान्तरविरोधो दुर्वारः ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं एकत्वनीकस्य कल्याणगुणाकर
त्ववचनैर्नैयत्र ह्लादिनी संवित्तथापि वक्तुं नैकस्य ब्रह्मणो ज्ञानामृतस्वरूपत्वादिकं जगतो विषयत्वं
च विरुद्धमिति ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं वचनं नवगतियादपि तु मतं एवं वचनविरोधेन भवदभि
मतार्थस्य आह तस्य कस्याप्युक्तियादपि तु मन्त्र्यवचनं अस्मदुक्तस्तर्कवचनमते उपपत्तिं एव
अस्मत्पक्षे तु जीवस्वरूपतिरोधानादेर्वचनान्तरविरोधाभावाज्जीवस्वरूपतिरोधानादिकं वच
नं श्रुतियादपि उच्चैस्तिरोधानेन तर्कः उपपत्तिरिति न परिहारसाम्यमित्यभिप्रायेणाह तस्मात्
इत्यादि कस्तुच्छत्वेन केवलं मलराहित्यं अपि तु मलविरोधीत्यभिप्रायेणाह दृश्यनीकमित्युक्तं
पंचरात्रादिप्रमाणस्यार्थस्वभावनुसन्धेयमुक्तं अनेनेत्यपरिच्छिन्नं स्वरूपं धर्मिरूपं देशभेदेन जड
त्वान्नतु कल्याणस्य स्वार्थमेकशब्दः स्वाभाविकशब्देन स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेति श्रु
तिरपि निरतिशयावधिकातिशयमाहत्यर्थमनवधिकातिशयः अपरिमितः असंख्येयः उदारा

रशब्देन एवंजातो भगवद्विभूतिविधायिवाक्ये विरोधानुगतो वा मद्विषयत्वमयुक्तमित्युक्तं
भवति एवंविधं परब्रह्मवेद्यमभ्युपगच्छतामित्यन्वयः स्वाभिमतार्थवादिनो वचनस्य वर्त्तमानस्य
चाभिधानात्वे वदता त्वया न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्त्तत इति परिहारो दुर्वचः वचनस्य प्रामाण्यस्य
चाभिधानात्वादित्यभिप्रायेण प्रमाणस्वरूपं दर्शयति तत्साक्षादित्यादिना तत्साक्षात्कारस्य शब्देन
35 भगवद्द्वैपायनादिपरमर्षिगणपरिगणनेन चेतरेषां चानुपहतेरित्युक्तम् स्मृत्यधिकरणस्यार्थोऽभिहि
तः तत्र कपिलस्य वेददर्शनयोगित्वस्य स्वातन्त्र्यपरिकरहृया संभवादाप्तिः सर्वपक्षिता सिद्धं वेदानुप
रिकरहयेत्तुलवं वक्तृवक्तृत्वपक्षिकोहेतुरित्युक्तं तदत्र स्मारितं तद्वाक्यानां प्रामाण्यं कथमित्यत्रा
ह विध्यर्थवादेति विधिमूलं धर्मशास्त्रं मंत्रार्थवादमूलमितिहासपुराणमित्यर्थः धर्मशास्त्रेतिहासपु
राणेषु सर्वेष्वपि विध्यर्थवादमंत्रार्थेषु सत्स्वपि प्राचुर्यादेवमुक्तं अधीतशाखार्थस्य हानधीतशाखार्थ-
विशदीकरणमुपबृंहणं परमार्थभूतशब्देन परपक्षवचनविरोधे न कोऽपि इति सूत्रपरिहारो दुर्वचः वच
नप्रामाण्यादेरपि पारमार्थ्यादिति सूचितं अनादिनिधनादिशब्देन वेदप्रामाण्यं विवक्षितं किमर्थमुपबृं
हणापेक्षा अनंता वै वेदा इति वेदानामानन्त्यादिचेतन ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यानां वेदानां चतुःसंख्यासं

स्य कालो नयद्विमूर्तेः परिणामहेतुरित्यस्माच्चोक्तिलिङ्गेन। अनेन तत्त्वेभ्यो हि तेऽपि महत्। इत्यत्र शब्देन चैव
णां लीलाविभूत्यपेक्षया महत्त्वमिति ज्ञायते। अनेनैव हि विभूतिद्वयसाधारणं भोगोपकरणत्वमनेन व
ोक्तम् महत्त्वम्। अत्र लक्षणान्नेन महाविभूतौ नित्यत्वविशेषणं महाविभूतिः संस्थाने। न तु महाविभूतिस्था
त्य इति वचनेन महाविभूतिशब्देन संसारिणे। अथ लीलाविभूतिमहत्वमुच्यते लीलेत्यादिना। युक्त
स्य लीलापरिकरत्वे भोग्य न लीलापरिकरत्वात् सांशभूतसाधेन चिदंशोपणतयोर्गातवेऽपि वर्णितं यु
७ क्तयुक्तानाविधत्वं सप्रकर्षारैमीत्यादिपुत्रकं भगवल्लीलान्तर्गतत्वसंकल्पपूर्वकं तदेहवैविध्य
रूपं वैचनेन तरहिते नाचेतनमत्र शब्दार्थो यथा यो नः। वस्तुतो नश्यहेतुः स्थानमकल्पनाविवक्षितो पू
र्वैकालकीर्तिमनित्यभूतेस्तत्ताद्ध्यानमात्रं तैरं विघ्नस्य वस्तु जातस्यापयामिति तेन कृतं सर्वशा
रीरत्वे सर्वेश्वरावस्थानं सर्वशरीरतया सर्वेश्वरत्वेनावस्थानमन्तर्यामि त्वरूपं तेनावर्णितम्
नावस्थितं चिदचिदिति स्थिः। एवं शरीरशरीरिभाव कथमेनं ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः
नमेवार्थस्वरूपेण कुत्सितदर्शनं ततः। स्थितमित्यादिवाक्योक्तं चेतनिर्देशनं तत्स्वरूपाः शरीरभूतजीवस्वा
रकमित्युक्तं न च विलक्षणशरीरवाचिशब्दानां शरीरि पर्यन्तत्वे तु शरीरव किं तः। सर्वशरीरत्वं सर्वेश्वरका।

स्यैवानाप्तोक्तत्वमित्यन्वयः ईश्वरज्ञानात् मनुलिखितस्यज्ञानादिति भावः आयस्तं वचनं मामवेष्टे सर्व
इत्यादिना अंगोवयुर्वेमपुरं प्रविकमितिनैयंदुक्ताः एवमनुमयलिंगत्वेनयविनुत्विमत्वउक्तियाद्रक्वच
द नैविरोधाद्वचनं ब्रह्मणस्तिरोधानादिकं नप्रतिपद्य नादिहेतोश्च वचनतत्प्रमाण्यादेर्मिथ्यात्वाभ्युप
गमाच्च नहि वचनविरोधेन्यायः प्रवर्ततइति परिहारस्य स्पष्टेष्वनुमयत्वं अस्मत्पदेहितु जीवस्वरूपति
रोधानादेर्वचनांतरविरोधाभावात् तद्वाधं प्रतिपादयती त्यनेनवचनतत्प्रामाण्यादेर्मिथ्यात्वाभ्युपग
36 मान्नहि वचनविरोधेन्यायः प्रवर्तत इति [redacted]
परिहारः सुवचएवेत्यभिप्रायः एवमन्निष्ठेवस्यपरिहारस्य स्पष्टत्वा
न्मज्ञानमनुपपत्त्यैव परिहारमपेक्ष्य माणः पूर्वपक्षी सोपालंभं चोदयति नन्वेवेति परिहरति अथोच्य
धी तदित्यादिनानकेवलं वचनविरोधादेव परिहारः केवलतर्केणापरिहारो विद्यत एवेत्यभिप्रायेणाह
एवमिति एवमनुपगच्छतां नतत्प्रमाणं प्रमेये च पारमार्थिकत्वेनाभ्युपगच्छतामित्यर्थः आत्मधर्म
भूतस्येत्यनेनस्वरूपभ्यावृत्तिः पारमार्थिकं संकोचं विकासं च ब्रुवतामिति नहि ब्रह्मज्ञानवादिनां से

तेत्

स्यात्तत्त्वेनानंत्याभावादिति चेत्तत्राह· ऋग्यजुःसामाथर्वरूपानंतशाखमिति यथा वेदमनुव्याख्या चतु

र्कोटिनिविष्टाः प्राणिनोऽसंख्येयाः एवं ऋग्यजुःसामादि चतुष्कोटिनिविष्टा अपि वेदाः शाखाभेदेनानंता

इत्यर्थः वेदं चानुपगच्छन्तामिति प्रमाणं धर्मेषु च परमार्थत्वेनाप्युपगच्छन्तामित्यर्थः उक्तार्थे युक्तिं वच

नान्निपरिणामनक्रमेणोपादत्ते यथोक्तमित्यादिनायोमाभिति· अजमित्यत्र चेतनवद्व्यावृत्तिः· अनादि

मजमिति मुक्तव्यावृत्तिः लोकमहेश्वरमिति नित्यसिद्धव्यावृत्तिः लोकनाथ इति मुत्पस्यात्· एवं विजानतो मु

क्तिः सकाशत्र्यसंभवः· समरेणेत्यादि तस्मात्तस्य नित्यसं तच्चिरचिद्विलक्षणस्येनाह ध्वविमाशिति· अत्र भापन

भरणस्वाभाव्यः इतिपन्नाः तत्रैव नित्यविभूतिमत्त्वे प्रमाणमाह कालमिति लीलाविभूतिमत्त्वे वचनमा मा

ह· अव्यक्तादीति तदायत्तोत्पत्त्यादिकत्वेन तद्विभूतित्वे प्रमाणमाह· कालसर्वेति व्याख्येयं पदं व्याचष्टे का

लस्येति तत्त्वमर्थे विशेषयितुमनुक्तं चरणं यितुमाह भगवतापराशरेणापि सर्वेशस्यानां वस्तुमात्रमुपल

क्षमिति नमुख्यार्थो ब्रह्मेति वैदिकपुरुषपरिहृतो भवति भगवच्छौनिर्वचनात् महाविभूत्याख्ये सर्वकारण द

कारणे इत्युभयविभूतिमत्त्वं सिद्धं पुरुषस्य नरकादिवि नाहियेनेत्यादिभिः समयलिंगत्वं ब्रह्मणो सिद्धं· नित्य

विभूतेरकालकाल्यत्वे वचनमाह कौतेति मनुनापीति प्रत्याति रवादिगुणात्मकाऽव्यक्तनिशायः पादस्य

तुर्मोतुमाँस्तेजस्तेजस्वीतिवत् एवकारेण स्वरूपाभावधर्मभूतज्ञानाभावौ च व्यावर्तितौ तिरोधानरूपाः
तिरोधायकभूताः कर्मादय इत्याशयेन अकृत्तिर्वासनावगुण्ठितो वासनारेणुकुण्ठितः गुणमायासमा
वृत इति वचनात् एवं स्वपक्षे परपक्षेपि स्वरूपनाशाऽसंगात् तदप्रसंगरूपद्वैधमपि वक्तुं वद्वययो ग्रन्थे
षोडशकृताः अथ स्वरूपनाशाऽसंगतदप्रसंगरूपं द्वैधमपि दर्शयति अविद्यावेदिति प्रकाशनिवृत्ति
37 हि तिरोधानं स्वरूपस्य प्रकाशरूपत्वात्प्रकाशनिवृत्तिरूपतिरोधानं स्वरूपनाशः स्यात्त्वन्मते अस्म
न्मते त्वात्मधर्मभूतज्ञानसंकोचस्तिरोधिरिति धर्मिस्वरूपस्य ज्ञानस्य च नित्यत्वमुपपद्यते तेन संकोचेन
भ्रमविरोध्याकाराग्रहणाद्भ्रमोप्युपपद्यत इत्यर्थः ननु भ्रमविरोध्याकारो नामासाधारणधर्मः आत्म
नोऽसाधारणत्वबुद्धिस्तु स्वेच्छादयो गृह्यन्त इति भ्रमो नोपपद्यत इति चेत् न असाधारणधर्मस्य भ्रमविरोधित्वे
ह्ययमपेक्षितं स्वरूपस्य ज्ञानमसाधारणत्वेन ज्ञानं च शुक्तित्वादयो यथा ज्ञा साधारणत्वेन हि ज्ञाता एव हि
भ्रमविरोधिनः अध्यासादसाधारणत्वाग्रहणे असाधारणत्वाग्रहणादध्यास इति परस्पराश्रयो न दोषः
स्याद्बीजांकुरन्यायादिति एवं तर्कतोपपरिहारमुक्त्वा लोकानर्कसरणिः प्रमाणानुसारिणीति द्रष्टव्य
ति यथोक्तमित्तितारतम्येन वर्तनस्थानेन ज्ञानस्य संकोचविकासौ सिद्धौ न ह्यणुमात्रस्य स्वरूपस्य तार

कोचविकाशौ वक्तुं शक्यौ ते न त्वास्तितावपि व्यावहारिकौ स्यातां न परमार्थौ संकोचविकासयोरप्यपारमा
र्थ्यसंकोचविकासविषयत्वमहेतुतया तिरोधानं वक्तव्यं तत्रापि व्यावहारिकसंकोचाभ्युपगमेन द्वियत्र
महेतुतयापुनर्प्यपि तिरोधानमित्यनवस्था स्यादित्यभिप्रायेण पारमार्थिकं संकोचविकासं चेत्युक्ते सर्वमि
दं परिहरति मि त्रिदेवादिभ्रमस्याधिष्ठानस्फुरणसापेक्षत्वाद्धर्मिस्वरूपं स्वयंप्रकाशरूपमधिष्ठानं यास्फु त
रति नात्र ज्ञानान्तरापेक्षा अजडत्वाद्धिमुख्यादि ज्ञानान्तरापेक्षा एवं धर्मिस्वरूपमधिष्ठानं तया स्फुरति नु।
जडत्वा मविरोधि नाशुत्वनित्यत्वाद्याकाराः ते ज्ञानान्तरवेद्या इति न तिरोधानानुपपत्तिः उपपद्यते तिरोधानं च प्र।
काशनिवृत्तिः प्रकाशश्च न ज्ञानस्वरूपं अपि तु प्रसराख्यो ज्ञानधर्मः प्रकाशः प्रसरः प्रकृष्टरूपप्रसरा
भावश्च संकोचः भावान्तरस्यैवाभावत्वात् संकोचाभावः प्रसरः स एव तिरोधाननिवृत्तिरिति न तथैवाक्रमः एवं दा
सति ज्ञाने धर्मिस्वरूपे च नित्ये ज्ञानधर्मभूतप्रसरस्यैव प्रकाशत्वात् तदभावस्य च संकोचत्वात् प्रसराख्यप्र
काशनिवृत्तिरूपं तिरोधानमुपपद्यत इत्यर्थः अयं च परि वस्वसिद्धे वक्तुं न शक्यत इत्याह ब्रह्मणस्त्विति हारो
स्वरूपेऽपि प्रकाशे तस्य संकोचविकासानुपपत्तिरित्यत्राह प्रकाशप्रसरेति प्रकाशश्च प्रसरः प्रकाशप्रस
रः यद्वा प्रकाशशब्दवाच्यस्य ज्ञानस्य प्रसरः तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः प्रकाशशब्देन हि धर्मिपरो धर्मपरश्च भा

सावभ्युपगतौ चेन्न स्वरूपनाशः कथाचनाभ्युपेत इत्याह तस्मिन्नित्यत्वन्मते संकोचविकासावभ्युपगतौ स्यातां ततः कथं प्रका

कस्योपपादकांतरानपेक्षत्वं नाम परप्रतीतेः स्वप्रतीतेश्च स्वस्यैव हेतुत्वं तच्च परमार्थविषये
संभवति परमार्थो हि प्रतीतिनिरपेक्षः स्वरूपेण सन् स्वप्रतीतेः परप्रतीतेश्च हेतुर्भवति [illegible]
३८ [illegible] अपरमार्थस्तु न स्वरूपेण सन् अतः स्वविषयप्रतीत्यतिरेकेण सत्ता वा
व्यवहारो वा नाश्रयः असजेन न हि प्रतीतेः स्वयमेव स्वात्मनो हेतुर्भवतीत्यात्माश्रयदोषप्रसंगात् उपपादक
२५ स्योपपादकांतरानपेक्षत्वरूपस्यार्थापत्तिपरिहारः शक्यते वक्तुं मिथ्याविषयेण स्वदर्शनमूलदोषा
पेक्षत्वादिस्तु अत आत्माश्रयदोषो मा भूत् तथा सत्युपपादकमुपपादकांतरानपेक्षमिति न्यायेन मा
ध्यमिकस्यापि शाखायां परमार्थमस्तु एवं भवति उपपादकमुपपादकांतरानपेक्षमिति न्यायेनापि शा
नानवस्थायाः परिहृतत्वादिति एवमनवस्थापरिहारार्थमङ्गीकृतहानिपरिहारार्थं ब्रह्मैव दोषः च
स्यादित्यर्थः प्रपंचस्यापि मिथ्यात्वाद्दोषांतरसापेक्षत्वं दोषस्य तत्त्वनादेर्न दोषांतरापेक्षेति चेत्तत्राह-ना
स्थानादित्वेपीति जीवभेदस्य स्वरूपानादित्वेपि दोषसापेक्षत्वाभ्युपगमाज्जीवभेदप्रतीतेर्दोषापेक्षानादो
षिद्धतः मिथ्याभूतस्य प्रतीयमानत्वव्यतिरेकेण स्वरूपाभावात् प्रतीतेश्च स्वहेतुप्रयुक्तत्वे सत्युक्त
दोषप्रसंगादिति निरुक्तहेतोः अपूर्वकालवर्तित्वस्य यच्छादिनो मिथ्याभूतस्य स्वरूपानादित्वमेवा

तस्यं तस्मात् कर्मभक्तज्ञानद्वारकमेवात्मनस्तारतम्यमिति ज्ञानद्वारकत्वं च तत्रैवोपरितनश्लोके वि
आ वृत्तं अप्रामाण्यमस्तु स्वल्पासास्थाचरेति स्यादिति उदाहृतश्लोकार्थमाह तेजोज्ञानामिति अत्रै
चात्र तस्या विग्रंथस्यायमर्थं प्रतिपाद्यः स्वरूपनाशादसंगवक्ष्यमाणानि यानि दूषणानि तत्वमते च सं
तेते यामस्मात्तेपि सम्यापादनमनुपपन्नं निर्विज्ञो मलजीवडहे लेकानयानि व्याख्या युक्तत्वाम्
मांशूलमानामि अभिप्रायेण स्वभावत इति ग्रंथजात मुक्तं एवं सामान्येनोक्ते सति उक्तत्वचोद्यविशे
षस्य कः परिहार उक्त इत्यभिप्रायेण ननु च किमनेनाडंबरेणेत्यादिचोद्यमुक्तं उच्यत इत्यादिनाद
स्तु तच्चोद्यविशेषस्य परिहारश्लोक इति अथ स्वरूपानुपपत्तिमाह अपिचेति आच्छादिकेत्यादि
न नोंदव्युगमप्रकारमाह आच्छादिकाविद्या इत्यर्थं विचरणार्थं उभयस्वरूपतिरोधानहेतुदोषरूप
ब त्युक्तं इयति तत्स्यादिति यथाप्रपंचो मिथ्यात्वेन स्वदर्शनहेतुदोषं तदपेक्षः तथा दोषोपि मिथ्यात्वा
द्दोषांतरापेक्ष इत्यनवस्थादुःस्थत्वान्न साभेदभ्रममूलदोषः स्यात् अतः परमार्थदोषे अयुपगच्छे
सति तस्य ब्रह्मणो व्यतिरिक्तत्वे अद्वैतहानिरसंगत्वभंगश्च दोषः स्यादित्यर्थः उपपादकस्योपपादको
तरापेक्षा न भवतीति न्यायः परमार्थविषय इति तत्रैव परिहारः न च तेन वक्तुं कथं उच्यते उपपाद

स्वरूपे स्थिता- अधिष्ठानं त्वपरमार्थत्वप्रयुक्तमिति तदपेक्षयानवस्थितिर्दोषः कुत्र दोषश्चापरमार्थ
त्वप्रयुक्त इति दोषाभावात्पारमार्थिकत्वं तदपेक्षयानवस्थाप्रसक्तिरिति एकजीववादं निराकरोति अत्रए
39 वेत्यादिना अत्र एव जीवत्वातिरिक्तस्य कर्तृत्वस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः किं निरस्तमित्याशं
कायां निरस्तजीवाभ्युपगन्तव्यस्य नित्यैकमेवेति स्वमतं दृष्टशरीराणां निर्जीवत्वे कथमेकस्य सजीवत्व
मितरेषां निर्जीवत्वं चेति शंकायामेकस्य सजीवत्वमितरेषां निर्जीवत्वं चाह- तदेत्यादिना ग्रंथ
द्वये न तेषां मिथ्यात्वं कथमित्यत्राह अनेनैकेनेति इति समासो एतत्कथं निरस्तं भवतीत्याशं
कायामत एवेत्यभिप्रेतमर्थं विवृणोति अत एवेति जीवभावो जीवत्वं किं प्रातिभासिकजीवैकत्व
मुच्यते उत पारमार्थिकजीवैकत्वं प्रातिभासिकजीवैकत्वं चेत्तत्र जागरयोर्जीवकृतत्वप्रविभा
सः स्वप्ने तदार्ष्टान्तिकयोर्जीवकृतत्वप्रतिभासस्य सार्वलौकिकत्वाविशेषात् पारमार्थिकजीवैकत्वं मे
चेदेकोऽपि जीवो न पारमार्थिकतयाभ्युपगत इति तत्सुतरामनुपपन्नमित्यभिप्रायः ब्रह्मणोऽक
ल्पितत्वादित्यन्वयः स्वरूपस्य व्यतिरिक्तस्येति हेतुगर्भविशेषणं न कश्चिद्विशेषः प्रातिभा
सिकत्वेऽदृष्टशरीरस्य स्वस्यान्यशरीरस्य स्या [illegible] जीवभावस्याविशिष्टं पारमार्थिक

नुपपन्नमित्यभिप्रायः जीवभेदस्य स्वरूपानादित्वेपि मिथ्याभूतस्य तस्य भ्रमहेतुत्वेनैवानादित्वा
न तु पारमार्थिभेदवर्तिनस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनेत्यर्थः निर्मोहत्वसंगान्निर्मोहे च स्वरूपोच्छेदप्रसंगाद्दुक्तरी
तिहेतुदोषापेक्षात्मनि तिचेन दोषस्यापि तुल्यमित्यर्थः परमार्थदोषाभ्युपगमाच्चेति उच्छेदहानिप्र
संगादिति भावः एवमनवस्थादेस्तदापरिहारार्थं भ्रमीरदोषस्यादित्यर्थः ततः किमनिष्टमित्य
त आह तस्येति दुर्घटत्वेनानवस्थापरिहारोप्यस्तीत्युक्तलः तथा सति तत्वज्ञानोदयेपि सा स्यादित्यत उपपत्य
धौति नपेक्षत्वान्न हि निरवकलंकस्य निर्विशेषे निहतीति चेत् तद्दुपपत्ति मत्वीये तिन दुर्घटत्वे लिंग चस्यापि
मिथ्यात्वेन दुर्घटत्वान्मूलदोषापेक्षा न स्यात् कारणेन विना कार्यं न संभवतीति चेत् उपपत्यपेक्ष
त्वस्यान जीवभेदोपि दुर्घटत्वान्मूलदोषानपेक्षः स्यात् अधिष्ठानापारमार्थ्येपि दुर्घटत्वाधिष्ठाना द
न्तरानपेक्षत्वेनानवस्था न स्यात् दुर्घटत्वं नाम परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्त्यनपेक्षत्वं अपरमार्थत्व
प्रयुक्तोपपत्तिरपेक्षितैव यथार्थसाहनिरोगेणादिसुपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरल्पास्येन विप्रतन्नि
गरणायोगरूपानपेक्षितान्यानिगरणसाधनस्य निगरणाप्याहि पुलत्वेहपेक्षितं पारमार्थ्यतद्रूपा
दनिगरणाद्यनपेक्षितं एवं परमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्तिरेवानपेक्षिता अपरमार्थत्वप्रयुक्तोपपत्ति

तिरिक्तत्वपक्षेऽद्वैतहानिप्रसंगः अनतिरिक्तत्वपक्षे दूषणं वक्ष्यते त्रैकालिकसत्त्वे दूषणमाह
ब्रह्मानतिरेकेऽपीति व्यावहारिकसत्त्वे निर्वचनीयं तस्मादविद्यानिवृत्त्या स्यात् असत्पक्षेऽपि दूषणमभि
दमेव निवृत्तिरसती चेत् ज्ञानजन्यत्वमर्थसत्त्वतद्गति न्यायाद्विद्याहनुवृत्तास्याच्च द्वितीयपक्षे
40 पि सदंशेनाद्वैतहानिः असदंशेन निवृत्तेरसत्त्वादविद्यास्थितिरेवेत्यर्थः सदंशोऽपि कालत्रिकत्वविक
ल्पः पूर्ववत् अकालत्रिकत्वे च ब्रह्मस्वरूपानतिरिक्तत्वमाशंक्य दूषयति ब्रह्मैवेति तत्त्वज्ञानात्पूर्वमे
वनिवृत्तिरस्त्वतः किमित्यत आह ऐक्यज्ञानमिति ननु यथाभावान्तराभाववादपक्षे भूतलमेव घटाभावो
ऽभ्युपगतः तथा स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिः स्यादिति चेन्न भूतलत्वेन लक्षणमत्यन्तकालविशेषविशिष्ट
देशविशेषत्वेन देवा घटाभावः तच्चाभावान्तरवादिनाप्यभ्युपगतं एकस्मिन् देशे कालभेदेन भावाभावसंभवात् पट
भेदे एकस्मिन् काले देशभेदेन भावाभावसंभवाच्च अनेनाभाववादिमिश्रस्तो विकल्पः परिहृतः केवलभूतल
मेवाभाव इति वाक्ये केवलशब्दार्थः किं भूतलातिरिक्तवर्हि भावाङ्गीकारः भूतलमेव केवलं घटाद्यभावः पटेपि
संगमिति हि सविकल्पदूषणमुक्तं तत्परिहृतमनेन न द्वैलक्षण्येन एवं वैलक्षण्यानभ्युपगमात् ब्रह्मस्वरू
पमेव निवृत्तिर्भवितुं नार्हति स्वरूपमेवाविद्यानिवृत्तिश्चेदविद्यानुदयप्रसङ्गाच्च निवृत्तौ सत्यां निवर्त्यस्थि

त्वं तु न कस्यचिदपीत्यर्थः अयं च सत्यत्वपक्षे कथं स्वप्नद्रष्टृत्वदृश्यविरोधः सिध्यतीत्यत आह अस्माकं
मिति तस्मिन् आत्मसद्भावः जीवसद्भाव इत्यर्थः लोकसिद्धप्रक्रियया सर्वमार्थानां वाभ्युपगमः।
सूत्रकारेणापि तथाकृतं वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदित्यत्र चैकजीववादः असंगत्वान्निरस्तः अथ निवर्त्त
कानुपपत्तिं निवर्त्यानुपपत्तिं चाह अपि चेदित्यादिना किं शब्दः हेत्वर्थः निवर्त्तकनिवृत्त्योः पराभ्युपगतस्व
कारं शंकते ऐक्येति तत्र निवर्त्यानुपपत्तिं अनिर्वचनीयेतिशब्दः तैरपंचमकोट्यभावो दर्शितः अनि
र्वचनीयशब्दानीकं निर्वचनीयमिति नत्वोर्थस्य निरूपकत्वशब्दानीक इति भावः अनिर्वचनीयशब्दानी
कं न तावद्निर्वचनियं अपि तु निर्वचनीयमेव तत्र तैर्विध्यमाह नचेति एवं शब्दस्वभावात् पंचमकोटि
र्नास्ति अर्थस्वभावाच्च तथा अविद्यानिवृत्तिः किं ख्याता उताख्याता अख्याता न लेखसत्त्वे ख्यातत्वे किं
बाध्या उताबाध्येति विकल्प्यः बाध्यत्वे द्वनिर्वचनीयत्वात् किंच निवृत्तेर्बाध्यत्वे निवर्त्यमज्ञानं स्थितं स्यात्
मे निवृत्तेरसत्वेपि तु तथैव तु अबाध्यत्वे सत्त्वं अबाध्यत्वेप्यादिमत्वान्न सत्वमिति चेदनाद्यादिमत्वं नित्यत्वे
पा लक्षणं न सत्सहैलक्षणं प्रतियोग्यधिकरणाभावत्वं हि सत्त्वं तच्च नास्ते प्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावस्तथा भावयतीति: तदेव
सत्त्वस्वपक्षेप्येकं कालत्रितिकं सदुत ताकालत्रिकं सदिति विकल्प्य प्रत्येकं त्याकाल्यनिकसन्नेव ब्रह्मव
।सुक्तेः

यति॰ कस्यचिदिति सिद्धस्वरूपत्वात् प्रकाशरूपत्वात् इत्यनंतरमाह यद्धा व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति
चिद्रूपत्वविरहे इति ज्ञातत्वमध्यस्तमिति पक्षो ऽद्यस्थितः अथ स्वरूपमिति पक्षांतराकारे पक्षसिद्धं च प्रसं
गः स्यादित्याह अथेति निवर्तकज्ञानस्य निवर्तकांतरापेक्षत्वे हानवस्थानवान्यापेक्षा स्वयं च ज्ञातत्वे चिद्वा—
41 यत्त्वसर्वस्वनिवर्त्यमितिचेत्तत्राह॰ निवर्तकेति॰ ज्ञातत्वादिकं सर्वं स्वयं च स्वनिवर्त्यांतर्गतमिति चेन्न
न संगुल्यग्रादिवाक्यवदयोग्यार्थत्वान्नप्रमितिजनकमिति भावः अथ सामग्र्यनुपपत्तिमाह अपिचे
ति केन ज्ञातं न केनापी भावः स्फुरेः सामग्रीत्वमात्रं क्वचित् दृश्यत इति अथेवेति अविद्याकल्पितवाक्यज
न्यं ज्ञानं ब्रह्म निवर्तकमित्यर्थः निवर्त्यं तु दुष्कारणजन्यत्वाद् दुष्कारणजन्येनापि ज्ञानेन बाध्यत इति चे
त्तत्राह तथापीति तदेवविवृणोति दुष्टस्यापि बाधकस्य दुष्कारणजन्यत्वे ज्ञातेसति हि तदनिवर्तकं
अत्र तु न दुष्कारणजन्यत्वं ज्ञातमिति चेत्तत्राह प्रयोजकेति प्रयोजकज्ञानवतः ब्रह्मव्यतिरिक्तस्या-
मिथ्यात्वनिश्चयात् प्रयोजकं ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमितिज्ञानवतः इत्यर्थः निदिध्यासनेन निरस्तसमस्तभेदवा
सनस्य निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरित्यभ्युपगमात् श्रवणवेलायामेव फलमेवेति मूलत्वज्ञानाच्च न साधा
कज्ञानहेतुरित्यर्थः भ्रांतिमूलत्वं ज्ञातमिति बाधकज्ञानोत्पादकत्वं न संभवतीति पूर्वेणान्वयः सामग्री इ

त्वनुपपत्तेः अज्ञातस्वरूपमेव हि निवृत्तिप्रत्यक्षसंशयकोटित्वं च न स्यात् स्वरूपस्य सत्त्वात् एवं निवृत्तिरूपाणेन वनि
वर्त्तके दृष्टिते सति मुख्यांतरेणापि दृष्टाणामस्ती त्यभिप्रायेणाह किंचेति किंच ष्टः देपार्थः तदनुपगमस्
कार्यंकृते निवर्तकेति दृष्टयति नेति वस्तुतः तु त्वन्मते वहि वस्तातो विनाशउत्पादेः कालिकत्वे त्व
न विनाशोऽपि कालिकत्वनिकट इति न विनाशानंतर्यव्यवस्थांतःपतमहेतुरूपाविद्यास्थितेरिति निवर्तकं वक्तव्य तत्
मित्यर्थः स्वरूपतत्तु तस्ली त्यत स्वरूपया ष्टः स्थितेर्वाची न विनाशास्वरूपेति विनाशानुरंध्यानां क्रमतदाश्र
य[illegible]तदेव नाम्यपि विनाशाशिष्टे न ततिरस्या न विनाशादर्शन स्यैत्यवापितदाश्रयत्वकल्पिकाविद्यातव
कल्पनीयानां च अदर्शनेन कृतंमुख्यांतरेणादृष्टयति स्वाग्नाहीनामपीति दृत्राग्न्यादीनां विनाशो नाम दूर्वो
वस्थाविरोधपरस्थान्तरप्राप्तिः न तु इत्याभावः एवम् अविद्याया अवस्थांतरप्राप्त्या न निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥
ज्ञानानुपपत्तिं दर्शयति अपि चेति निवर्त्यत्वाभिमतया किमध्यासरूपो ज्ञाता अज्ञो वा ज्ञात इति विकल्पो
भिप्रेतः अज्ञो चेति पक्षे ज्ञातत्वाधर्मविकल्पः ज्ञातत्वे किं स्वरूपेण उत्तान्तरमिति तस्यापि रिरूपत्वयेति नि
ल वर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वं ज्ञातज्ञेयानुबंधितं निवर्तकज्ञानस्य त्रिरूपत्वाभावे दृष्टयन्नाह सर्वस्येति ज्ञा
नस्य प्रमाणजन्यज्ञानस्य न तु स्वरूपमात्रज्ञानस्येत्यर्थः कथं ज्ञानत्वं दीपतज्ज्यपेक्षायां अन्वयमाभिंदर्श

न
पस्यापि प्रत्यक्षस्य निर्विशेषवस्तुबोधकत्वं पश्चात्तनबाधादर्शनेन संवतीति शंकते यद्यपीति परिहर
ति तदयुक्तमिति पुनः शंकते इदमिति दूषयति सदिति भेदस्य पौरुषेयः तत्र कंप्यौरुषेयमिति चेत्तन्न
नः किंपौरुषेयत्वात्पौरुषेयत्वाद्वा अपौरुषेयत्वादिति न सिद्धत्वेन तयोस्तुल्यत्वात् किंच तदपौरुषेयत्वं स
च दत्वाभ्रांतिमूलत्वादिति हेतौ किं दूषणमुक्तं स्यात् हेतौ सोपाधिकत्वमिति चेन्न वाक्यप्रमाणयो
रुषेयत्वसोपाधित्वाभावात् आप्तवाक्ये व्यभिचरति यद्धि न साध्यसमव्याप्तिः स्वाभिमतार्थसिद्धिः
42 प्रमाणमिथ्यात्ववादिनो नास्तीत्याह सदिति अभियुक्तैरिति महाचार्यैः यथा सर्वेषां सदुपायानां वा
दमार्गः प्रवर्त्तेत इति पूर्वार्द्धं अधिकारोऽनुपायत्वान्न वादेऽमून्यवादिनः इत्युक्तेऽपि प्रसक्त्यतिरिक्तवस्तु
मिथ्यात्ववादिनोऽपि ग्रहणं तुल्यन्यायत्वात् न्यायश्च स्वपक्षसाधनप्रमाणपरमार्थो नभ्युपगमात्तत्र
नेन सदुपायानामिति पदं व्याख्यातं सदुपाया नौ परमार्थेन प्रमाणवादिनामिति अर्थः शून्यवादिनं प्र
ति असदुपायत्वाद्वादेऽनधिकारः इत्युक्तो वादः प्रवृत्ते एवेति माह तमिदं वादेऽनधिकारवचनमिति चेत्तन्न
ग्रंथाभिप्रायाज्ञानकृतमिदं चोद्यं वादो नाम स्वाभिमतार्थसाधकत्वेनानुपायस्य स्वाभिमतार्थसिद्धे
वा नास्ति साधकाभावं अतो निर्ज्ञातं जनत्वमुक्तं मतश्च अनुपायस्य वादान्नधिकार इति वाक्यप्रयोगस्याप्यत्र

यो
इति स्वतन्त्रशून्यवादिनः

तिमिथ्यामेव पूर्वे

त यत्तद्रसंगात् ज्ञानस्यात्तौ मिथ्यात्वेऽप्यनुगतत्वमण्माह- निवर्त्तकेति नहि विरुद्धद्वयस्य मिथ्यात्वे संभव-
त ति- अपि तु अन्यतरस्यैव मिथ्यात्वं वाच्यं तथा तत्परेण सर्वमिह स्वप्नवादिनो नाश्यस्याधिष्ठानमिथ्यात्वस्य वाच्यमितः-
त्वेऽधिष्ठानं सर्वं भवति न हि अधिष्ठानमनृतात्संविलित मिथ्यात्वेऽभयं वमिथ्यामेवेति तस्मात् तद्व्यतिरिक्तत्वो
पाधिर्निर्दिष्टस्तेऽर्थे विशिष्ट इति निवृत्त्यनिवृत्तिर्वनितिरेते निवर्त्यस्योभयस्य मिथ्यात्वं माऽस्तु वेधाव योरिवा
नुपपन्नमित्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नेति निवृत्ते मिथ्यात्वेऽनिवर्त्यस्थितिरेव ननु निवर्त्यस्य स्वप्नस्य निवृत्ते
न निवर्त्यस्य स्थितेर्यावत्कालं बाधानुदयात् सत्यत्वसिद्धेः अबाधितत्वात् हि स्थितेः नत्वमस्यादीति अयमभि सत्य
प्रसङ्गः न त्वनुमानं न व्याप्तिग्रहदशायां नार्थे इति ज्ञाने हेतुरूपे एकैकेनिति मूलस्य ज्ञानस्यापि निवर्त्तकत्वे द
ति ष्टान्तमुखेन चोदयति ननु चेत्यादि परिहरति नैवमिति सोऽपि स्वप्न इति ज्ञाते सति प्रथमस्वप्नबाधके द्वितीयस्वप्ने
स्वप्न इति ज्ञाने प्रथमापि वृत्तिर्दर्शनादित्यर्थः द्वितीयस्वप्नस्य स्वप्नत्वं न स्वप्नेन ज्ञायत इति चेत् तर्हि तस्य प्रथ
मस्वप्नभयनिवर्त्तकत्वे दुष्टमूलत्वाज्ज्ञानत्वं स्यात् एतत्परिहाराय द्वितीयस्वप्नज्ञानस्य स्वप्नता ज्ञायत इति
चेत् तदा न स्वप्नभयानिवर्त्तकत्वमपि दृष्टमित्यभिप्रायः न कश्चिद्विरोध इति बाध्यबाधकयोर्न कश्चिद्विरो
ध इत्यर्थः प्रस्तुतार्थे स्वप्नत्वं किमवगतमित्यत्राह अथवेति स्वप्नत्वाद्योगोऽपहृतस्यामिथ्यात्वपक्षे मिथ्यात्व

भेदं श्रुतिश्चेतिशास्त्राह्वः आरब्धामेवपरः श्रितत्रिशाश्चः इतिशास्त्रे वाक्यपरं परापरः वासवेगशाश्च न
प्रवाल्यमभिडेतं मूलशाहेन परश्चात्स्यदौर्बल्यमभिडेते नहि श्वनविश्लकस्तर्कः प्रबलः स्पष्टं एवं श्रुत्या
ज्ञानपक्षः प्रतिक्षिप्तः । अथ द्वितीयपक्षं वाक्यक्रमेण भास्करमतेन निराकरोति । द्वितीय इत्यादिना मिथ्यात्व
प्रयुक्तानुपपत्तिप्रसंगादि जीवब्रह्मस्वरूपैक्यनिबंधनदोषाभावेऽप्येवेति तु शब्दाभिप्रायः ब्रह्मण्येवोपा
र्ग धिसंसर्गस्य हेतुरूपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरानभ्युपगमः व्यतिरिक्तत्वाद् ईश्वरत्वाकार जीवत्वाकार
43 विशेषणभेदानुवादपरः वस्त्वंतरश्रुतिर्धर्मांतरवादी आकारभेदाभ्युपगमेपि धर्म्यैकत्वाभ्युपगमात्
ब्रह्मण्येवोपाधिरिति तत्कृतदोषास्तत्रैव स्युरित्यर्थः ततः किमित्यत्राह तत्र चेति निर्दोषश्रुति वैरो ख
धं परिहर्तुं श्वोप्यति यथेति तत्रस्था दोषा नागुणा वेति श्रुत्यस्त्वमभिमतविनियोगविशेषानर्हत्वं च घ
टाकाशस्य दोषः अभिमतविनियोगविशेषार्हत्वं महत्त्वं च गुणः तत्तु न यं महाकाशे न प्रसजेत् घटकर
काद्यवच्छिन्नाकारः परस्परं भेदः स्वस्वस्वामित्वे नहि घटाद्यवच्छिन्नाकाशकार्यं करकावच्छिन्नाकाशे संभ
वति एवमुपाधिभेदकृतपरस्परभेदे न गुणदोषसंक्रम स्थापितानां जीवानां तत्कृतगुणदोषसंक्रमे न परब्रह्मणा
संबंधेन तदिति निर्दोषत्वश्रुतीनां सावकाशत्वात् न तत्र बाधप्रसंग इत्यर्थः परिहरति नेति न द्वितीयः उदैतं तत्र ग

ण्यत्वं यथा-अनेन गुंफेन अन्यवादिनो व्याहतिरापद्यते कथासंदर्भेन तथा कथायां हेतोर्विरुद्धमेवाक्षेप:
मिति तस्मा आजयोर्हेत्वाभासयोरुपजीव्योपजीवकत्व॰ बाधत्वेऽपि रस्यति-अपि चेदिना प्रदेशत्वादिस्पर्शकात्वति
मिरादेर्दीपत्वेकेपि द्रुतमिति तस्य सर्वमेदानुगतत्वाभावादस्तु क्रमित्यपि प्रायेणानेनमेदविषयमित्तु
ध के काचनिमिराणांवेपि कचिद्दर्शनादन्यतरकल्पने चेत् बाधकत्वादेरस्येयोरुभयत्र कल्पना मित्यपि
प्राय: उपालंभसूचको हेत्वाघ: एवं बाधबाधकयोः स्वस्वरूपेण प्राबल्यदौर्बल्याभावेऽक्क: प्राबल्यदौ
र्बल्यं चास्तु तथापि विरोधाभावान्न बाध्यबाधकसिद्धिरिति शंकुराशंकाद्वयस्योत्तरमेदमाह-आकारेति
तद्रूपासनादीत्यादिशब्देन योगजधर्मादयो विवक्षिताः तस्य सिद्धिः नदादिकफलविशेषलिङ्गकः तदनि
ष्टकरणं ज्ञापयत्येवं तुल्यदोषत्वं विरोधाभावश्चोक्तः पूर्वमेवत्त्वमूलोच्छेदित्वं चोक्तं वक्ष्यते चासाधारणविशेषणत्वे
रेणसदोषत्वानवगतिः क्वाचित्कसिद्धेति ज्वालाभेदानुमानवैषम्यं चतुष्टयमनुसंधेयं-अत्र मूलोच्छेदित्वप्रसंग
परिहाराय प्रत्यक्षरूपानमाह सत्वक्रममित्याह-अनादीति शब्दस्वरूपग्रहणानुत्पत्तितात्पर्यलिंगग्रहणादे
रुपोलब्धेयत्वानुमानलिंगस्य च प्रत्यक्षमूलत्वान्नत्याज्यमाक्षेपणानुपपत्तेः-अन्यथा धर्मित्वस्वरूपतद्ग्रहणीय म
त्वहेतुमतगुणसिद्धिरित्यर्थः इति शेषेनान्येयाम पिकुतर्कजालानाइस्यानुसंधयोजकानां धर्मवमित्यपि

स्फुलिंगसंयुक्तस्यैवाकाशस्य श्रोत्रत्वोपलंभहेतुत्वं वदेच्छ्रोत्रेन्द्रियत्वमिति प्रदेशभेदानियमेप्युपलंभका
र्यकरत्वोपपत्तेरुपलंभहेतोः प्रदेशस्येन्द्रियत्वात्स इहेतोरन्तीयत्वाद्ध्रेन्द्रियाणीन्द्रियव्यवस्थोपपत्तिः प्र
देशभेदेनाप्येकंयुक्तं यदि पतिवायुविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्य प्रदेशविशेषस्य शब्दोपलंभकार्यक
सं रत्वं तदा तद्वायुविशेषसंस्कृतकर्णसंयुक्तस्यापि नभः प्रदेशान्तरस्य कार्यकरत्वेनेन्द्रियाणां परस्परव्य
वस्थासिद्धिः एवं प्रदेशभेदे [redacted]
44 नापि कदाचित्कार्यकरत्वादिन्द्रियव्यवस्थासिद्धिरित्यर्थः श्रोत्रेतिकेदू
यैनियमेपीत्यकृत्समर्थमुपपादयति आकाशस्यैवेति प्रदेशावस्थितत्वभावरूपवैषम्यपुरस्कारा
र्थः आकाशस्य सर्वशरीराणां यमनापत्तेस्तर्हि प्रदेशभेदेन संयोगोपाधिप्रतत्य न नियम इत्यर्थः ततः कि-
मित्यत आह इतिब्रह्मणोपीतिप्रतिहेतोरुपाधिसंयोगप्रदेशानियमः एवं ब्रह्मणि प्रदेशानियमे नोपा
धिसंयोग इत्यर्थः आकाशप्रदेशानियमेपि कादाचित्कं कार्यकरत्वरूपं श्रोत्रेन्द्रियत्वमितीन्द्रिय
व व्यवस्थोपपद्यते एवं ब्रह्मणः प्रदेशभेदानियमे नोपाधिसंयोगे जीवत्वं कादाचित्कं स्यात् तद्व मपि
जीवनित्यत्वभंगः तिविसर्गं स्मृतो जीवब्रह्मव्यवस्थानोपपद्यत इत्यभिप्रायः परस्परव्यवस्था चानु
पि

आकाशस्येति

लिंवत् ब्रह्मसंकुनांहि चेन ब्रह्मणि जीवगतदोषास्पर्श उक्तम् यदि ब्रह्मणो निरवयवत्वेनाछेद्यत्वात् ब्रह्म
स्या ॥ वो ॥ णैपाधिसंसर्गः हिति निर्दोषकतिवा घटाद्येस्यर्थः प्रदेशभेदेन व्यवस्थां च कर्त्ते घटसंयुक्तेपि तदुपसं
मं हृष्टांतेनैवाह नियमिस्याह आकाशं चाक्रयोर्नसंसिद्धिर्हेतुपाधीनां समं तैष्पाकाशव्यवस्थात राः संबंधेन
गुणदोषव्यवस्थास्यात् न च तथाकाशव्यक्तिभेदोस्तीति भावः प्रदेशभेदेने स्यादि एको घट एक देवति
ष्ठति चेत् प्रदेशभेदेन व्यवस्थास्यात् न च तथा स्तीतिभाव इति दृष्टांते अनियमो दर्शितः नं दार्ष्टांतिके
दर्शयति तद्वदिति ब्रह्मण्येव प्रदेशाभेदानियमेनोपाधिसंसर्गानुपपत्तेः कश्चित् संयुक्तविमुक्तब्रह्म
प्रदेशभेदाच्छेत्तिहेतुत्वेन साधयत्येव क्रमादुच्यते ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गः क्लुप्तस्तत्र वंशोमोस्तु
ष्वभवतीति निरवयवत्वेमाछेद्यत्वाच्छक्तिवत् कुत्वाभावाडुपाधिर्नामैकदैवस्थितत्वभावाच्च व्यवस्थानु व
पपत्तिरित्यर्थः पुनर्दृष्टांतविशेषमुक्त्वे न व्यवस्थां संकर्त्तं निरवयवस्येति यथा निरवयवस्याकाशस्ये
ष्वश्रोत्रेंद्रियत्वेपि श्रोत्रेंद्रियाणां परस्परव्यवस्था इंद्रियाणि इद्यव्यवस्थाचोपपद्यते तथा जीवानामप्य
प्यव्यवस्था जीवब्रह्मव्यवस्थोपपन्नेत्यर्थः तत्राप्यनियमापादनेन ह्यपत्तिनेति दार्ष्टांतिके दूष
यितुं दृष्टांते व्यवस्थाप्रकारं दर्शयति वायुरिति उच्चारणप्रयत्नजनितवायुविशेषसंयोगसंस्कृतकर्णाश

वैकारिकादुत्पत्ति वाचिकवर्णनिरोधायापातप्रतीतार्थपरित्यागे नत्तद्व्याख्यानमेवार्थ इति मं
र्थ तव्यमित्यर्थः आपातप्रतीतिपरत्वाभ्युपगमेन दूषयन्ति भौतिकत्वे पीतिप्ष्वेवं भूतानामेवेंद्रियत्वा
भ्युपगमे न परिहार उक्तः अत्र भूतपरिणामत्वेनोक्तत्वात् इति भिद्य भूतपरिणामत्वाविशेषादनीं
द्रियत्वमपि स्यादत्र । दिति शंकापरिहारार्थं भूतविकारत्वादेवेत्युक्तं आकाशादिभूतपरिणा
मविशेषात् आकाशादिभूतविकारत्वादेव शरीरवदवस्थितानेव पुरुषाणामिंद्रियाणि भवंतीत्य त्व
स र्थः नहि शरीरं भूतपरिणामविशेषत्वाच्छरीरत्वं एवं भूतपरिणामत्वेनेंद्रियाण्यपि व्यवस्थितानि भ ण
45 वंतीति जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वाभावाद्व्यवस्था अनुपपन्नेत्यर्थः ब्रह्मपरिणामत्वेपि जीवस्या
जत्वनित्यत्वश्रुतिबाधः अकृताभ्यागमकृतविप्रणाश इत्यसंगश्च ब्रह्मणो निर्विकारत्वश्रुतिबा
धश्चासंगश्चेति निराशयः निरवयवत्वं निर्विकारत्वं बाध्येत्ते बाध्यत्वे हेतुः अहं ध्यानानां न्यायनिर्हू रू
त्ता पणात् स्मार्तोऽभ्युपदेशमात्र दमाना नामित्यर्थः एवं जीवब्रह्मैक्याभ्युपगमे निर्दोषत्वश्रुतिबाध उक्तः आ
विद्रूपेण परिणामाभ्युपगमे दूषणमाह स्वरूपेति अविकारत्वश्रुतिविनिर्मलत्वश्रुतिविरोधेनेत्य ते
र्थः नत्त्वरूपेण परिणामः अपितु शक्तिरेव परिणमते देवात्मशक्तिमित्यादिश्रुत्या नादिशक्ति
निर्वयत्वश्रुतिश्च

यपञ्चाउपाधीनां गमने सर्वजीवगतसुं दि प्रतिसंधानप्रसंगात् प्रदेशमें प्रदेश निसंधाने चैको
प्रति पाधौ गच्छति सति संधानाभावप्रसंगाच्चेत्यनुसंधेयं नमस इंद्रियवादाभ्युपगमे नायं परिहारक्रमः ने
यमर्थं स्थितिरित्याह आकाशस्येति स्वरूपेणैवेत्यपदेन भूतेंद्रियाणामाप्यायनमाहत्तिः तथा
प्रामाणिकं कथमर्थं तत्त्वमित्यत्राह वैकारिकादिति अत्र प्रमाणमाह यथोक्तमिति वैकारिका
ना दित्यद्वयार्थो यो नरसराव्याघातस्तं कापरिहारार्थं च तं श्लोकं व्याचष्टे अयमर्थ इत्यादिना सा
त्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति त्रिधा महान् वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः त्रिविधोयमा
हंकारो महत्तत्त्वाद्जायते त्यादिग्रंथे करण पर्यालोचनया तदनुगुणं व्याख्यातं अहंकारकार्यप्रति
पादकश्लोके तामसाहंकारस्स्वभावः कथं तैजसानीन्द्रियाण्युक्तं देवा वैकारिकास्मृता इत्येतद्
कथं घटत इत्यर्थः [redacted] नत्वेति नाम साहंकारकार्यस्य हर्षमेवोक्तवानदशानुक्तं आकृ
श्लितपरम्मतोपन्यासः वैकारिकाः स्मृता इति सिद्धान्ततदयत्यर्थः इंद्रियवाचि पदं किमित्यत्राह दे
वा इति नचक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैः मनसा तु विशुद्धेन सहैव संतं न विजानंति देवा इत्यादि
श्रुतयोगानुसारेण देवशब्द इंद्रियवाची त्यर्थः क्वचिदिंद्रियाणां मौलिकत्वमुच्यत इत्यत्राह एवमिति

औपाधिको भेदस्तस्मात्तयोर्हि न कश्चिद्विशेषः अनेदंश्रुतेरपि मुख्यार्थस्वीकारे योऽविशेषस्त्वया प्रदर्शितः स
तत्परत्वेऽपि तुल्यः अनेदंश्रुतिरपि मुख्यार्थस्य तत्परत्वेऽपि स्वीकृतत्वात् तस्मादस्माभिरप्युक्तयोर्विशेषश्च यद्यपि
स्य हि न युज्यते किंचिद्विशेषे ऽपि वा ब्रह्मांश भेदः ब्रह्मतु तद्विशेषात् तस्मात् सावयवमपि ततो घटाकाशादीना
मन्योन्यगुणदोषासंकरः एवं ब्रह्मांशभूतयोर्जीवेश्वरयोरपि गुणदोषासंकर इति शंकायामाह एत
दुक्तं भवतीति ईश्वरस्वरूपेऽपि वेदान्तेनेश्वरस्य ब्रह्मांशत्वं निरस्यति जगत्कारणत्वं हि ब्रह्मलक्षणं का
46 रणवाक्यानि च सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ त्मा
सीत् एको ह वै नारायण आसीत् विष्णुस्तदासीद्धरिरेक एव तमीश्वराणां परमं महेश्वरमित्यादिश्रु
य कारणं कारणाधिपाधिप इत्यादिनैकंकंठेनेश्वरस्य जगत्कारणत्वं वदन्ति ईश्वरस्यानन्तत्वमप्याधि
स्य कश्रुतिस्वरूपवदन्ति समाभ्यधिकराहित्यं च श्रूयते तद्धीश्वरस्य ब्रह्मांशत्वे न घटते अंशांशित्वे नाधिकत्वे
नेश्वरादभ्यधिकस्य संभवात् न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादिश्रुत्या जगत्कारणत्वेनेश्वर एव ब्रह्मेति ईश्वरस्य ब्र
ह्मांशत्वमनुपपन्नमर्थादिति भावः ईश्वरः स्वरूपेणांशुकं न हि तत्त्वमस्यादिवाक्ये शरीरभावेन तादात्म्यं
वर्ण्यते अपि हीश्वरः स्वरूपेणैव सुरनरादिरूपेणापि तद्विहितादात्म्यं वर्ण्यते तथा सर्वात्मत्वं सिद्धं

वे ब्रह्मण इति दूषयति केयमिति ब्रह्मणो नानाकारापीति ब्रह्मस्वरूपमेवेत्यर्थः विकल्पद्वारत्वेना-
शं ऽनंतभेदोऽनैकेत्येन तदनभ्युपगमात् द्वितीयेपि दूषणमाह उभयेति॥ ॥श्रीमते रामानुजा-
यनमः॥ एवं भास्करमतं प्रतिक्षिप्तं अथयादवप्रकाशमतं निरस्यति द्वितीयेपीत्यादिना भास्क-
रयादवप्रकाशाभ्यां स्वाभिमतार्थसाधकप्रमाणसिध्यर्थः बंधमोक्षादिव्यवस्थासिध्यर्थं च प्रपंचा-
त स्यापारमार्थ्यमनिष्टं तैर्मुक्तावभेदस्यौपाधिकत्वमभेदस्य स्वाभाविकत्वं च जीवब्रह्म-
णोरभ्युपेतं अचिद्ब्रह्मणोस्तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वश्रुतेर्निर्मलत्वश्रुतेश्च यथायं तराभ्युपगमेना- त्वा
नवस्थानाद्भेदाभेदौ स्वाभाविकावभ्युपगतौ भास्करमते यादवप्रकाशमते तु मुक्तावपि भेदनि-
र्देशश्रुतेर्जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदौ स्वाभाविकावभिमतौ त्रिविधा भास्करमतप्रतिक्षेप्या-
च नंतरं यादवप्रकाशमतं निरस्यते तृतीयेपीति तस्यैतन्नाभावात् ब्रह्मजीवभावात् एकजीववादे लो
सोऽभरि= स एव सौभरिदृष्टांतः ईश्वरभेदस्य स्वाभाविकता सदृष्टांतः न हि सौभरिशरीरभेदाज्जीवभेदः न च नृसिं-
हव्यामनार्दीनामनीश्वरत्वं यथात्वन्मते भेदश्रुतिमुख्यार्थापरित्यागेन स्वाभाविकभेदाभ्युप-
गमात् ब्रह्मणोपि जीवगतदोषायस्पर्शः न स्यात् [illegible] अपि स्वाभाविकभेदोभ्युपगमे न त्वाविद्यका-

मा

ऽस्तीति नैकैकत्वे दोषाभावः संगत्यै सिद्धिरित्याह एकत्वेति आदिशब्देन धारकत्वोपि त्वेकपृथक्त्वे नहिसा
मानाधिकरण्यमपि पृथक्त्वमेकेस्यादित्यत्राह सामानाधिकरण्यं चेति एवं पृथक्त्वेनीवहरणेऽभिदाभेदद्वयस्वं हृषि
त्वेऽद्वयोर्न सामान्येन सर्वस्य पृथक्त्वे नोभिन्नाभिन्नत्वं निरस्यते अपि चेति एकमिति निर्विशेषस्य पृथक्त्वानियमोऽत्र
त संगत्वं कपित्थार्थः तत्र विशेषहेतोः सिद्धत्वकारेणासंभवः तर्कः तत्रैतुनरेव विकल्पे एकत्वमिति शंकाया
यां तद्यथा घटेघटस्येति घटस्य घटाद्भिन्नत्वं नाम न स्यात् तत्राभावः अभिन्नत्वं नाम तत्र तस्याभावद्वयस्यार्थः न
47 तः किमित्यत्राह एकविशिष्टमिति आकारभेदादविरोधं शंकते जातिमत्पृथगक्तिरभिमतभेदाभेदद्वय जात्येः
योर्न नाम न पृथगक्तिरभिमतभेदाभेदौ पिशपि द्विविधः स्यादित्यभिप्रायेण जात्याभेदे स्यात्कथंचित् अत्र
जातिव्यक्त्योः किमभिन्नत्वमुत भिन्नत्वमुत भिन्नाभिन्नत्वमिति विकल्प्य भिन्नत्वाभिन्नत्वपक्षे दूषणमाह
जातेरिति जातिव्यक्त्योरभेदश्च खंडमुंडव्यक्तिद्वये तज्जातेरभेदे खंडस्य मुंडत्वप्रसंग इत्यर्थः तद्भिन्नत्व दा
पक्षे व्यक्तिगतो भेदो जातिगताभेदश्च विनैकस्य व्याघातपक्षदूषणस्पष्टत्वात् पृथक्त्वे भिन्नाभिन्नत्व कता
पक्षे दूषणमाह खंडेति इत्यादिना जातेर्मुंडस्य चाभेदात् खंडस्य मुंडत्व प्रसंगः [redacted]: जातेर्मुंडस्य चाभेदात्स्वस्य गजत्वाभावश्च खंडस्य मुंडत्वा

घटादिगतोदकाहरणादिकार्याणि यद्धर्मविशिष्टेन संभवन्ति एवं सर्वजीवगतसर्वसुखदुःखभागीश्वरः स्या
दित्यर्थः पुनः परमतं शंकते घटकरकादीति यद्यपि कार्यत्वेनोपयुक्तमदृष्टान्तरस्पर्शि घटादिगतोदकाहरणादि
भवति तथापि कार्यत्वेनानुपयुक्तमदृष्टान्तरस्पर्शि न भवति तथा जीवत्वानुपयुक्तेश्वरांशो जीवगतदोषभा
न प्रसजतीत्यर्थः यदि हरतिसत्यमिति तथाप्यंशित्वेन एकत्वादीश्वरस्यैव दोषः प्रसजतीत्यर्थः जीवेश्वरांशत्वे
मेव स्थितत्वाज्जीवगतदोषो नेश्वरस्येति शंकते छायेत्यादि दूषयति कस्तीति ईश्वरस्य चेतनत्वेन स्वांश
जीवगतसर्वसुखदुःखादिष्वपि संधानवत्त्वात् देहान्तरेष्वपि सुखदुःखवत्त्वं नेश्वरस्याप्य भवतीत्यर्थः ननु रूपांतमाह यथेति खि
ति ऐहिकामुष्मिकसुखस्य मोक्षसुखस्य च स्थाने चंदनानुलेपकेयूराद्यलंकरणस्रगादिकानां दुःखनरकादी नं
भि न दुःखस्थाने सुकरादिहतिकालाग्निरुद्रादिभेदप्रहस्यायीत्यत्वमुपपादयति अन्यदिति भेदेति श्रो यथाधिक भेद
भेदवादिनोपि तुल्यमिदं यावदीश्वरत्वं ततो व्याधितत्त्वकुष्ठ्याद्युपश्चात्तनत्वात् द्रष्टव्यमुक्तं अ. अन्यस्यापरेणविल
क्षणत्वानुपगमं शंकते तस्मादिति अनुपगमेन ज्ञावि यत्निं दूषयति आगतोसीति अपृथक्सिद्धत्वं तथैव संगच्छ
र्थः नन्वप्यसिद्धत्वे स्वरूपैक्यार्थो स्यात् अपृथक्त्वार्थ एव स्वीकारः एकदोषापातः स्यादित्याशंक्यावांतरपरिहारं
स्वरूपेणतादात्म्यवर्णने तं दोषमनुमन्यते ईश्वरस्येति तर्हि कथं भवता तादात्म्यं वर्ण्यते तत्राह अ

देनगृहीतमेतिचे तदपि इत्युक्तमित्याशङ्क्याभिप्राय- अनुवृत्ता जातिर्नव्यावृत्तं संस्थानं भवती
४८ ति शंकायां संस्थानमेव जातिरित्युपपादयति सोयमिति इकारैच्यात् एकप्रकारत्वादनुवृत्तप्र
कारत्वादित्यर्थः संस्थानातिरेकेण जातिर्नमनकाचिदुपलभ्यते अनुवृत्तव्यवहारेण कल्पते
चेत् तदप्युक्तं अनुवृत्तव्यवहारस्यान्यथासिद्धेः अभ्युपगम्यमहिषगवादिविषये जातिरियं जातिरि
48 त्यनुवृत्तव्यवहारेपि नहि जातिषु जात्यन्तरं कल्प्यते स्वयं [illegible] व्यक्तिरियं व्यक्तिरिति [illegible]
[illegible] व्यवहारेण व्यक्तिषु नहि व्यक्तित्वजातिः कल्प्यते सहि व्यवहारः [illegible] सादृश्याद्व तस्मात्कल्प्य
[illegible] अन्यथासिद्धत्वाच्च संस्थानातिरिक्तस्यादर्शनाच्च संस्थानमेव जातिरित्यर्थः सोयमिति
बुद्धिः अनुवृ त्तिविषयव्यवहारान्विता बुद्धिः स्वजातीयत्वबुद्धिः अयं पिंड इव दृष्टेति बुद्धिरित्यर्थः य
दंडीति बुद्धि वदिति अयं दंडी अयमपि दंडीति व्यवहारे दंडित्वं नाम जातिर्नहि स्तीत्यर्थः गुणक्रि
यासु त्वनुवृ त्तव्यवहारोपि अभावकरणो [illegible] टी त्वेन वक्तव्यः इति योगि बुद्धिनैरपेक्ष्येण जा
त्यादिः इति योगिसापेक्षभेदो भवितुं नार्हतीति संकायां जात्यादिरेव भेद इति साधयति अयमे
व च जात्या दिरिति जातिर्भेद इति किं संज्ञाकरणेन दंडत्वादिवदिति शंकायां तद्विद्गुणो नित्य तद्योग

भावप्रसंगात् तद्विरोधः यथा जातेर्व्यक्तिविरहे खंडस्य जातिरूपत्वप्रसंगः भेदे खंडस्य जातिरूपताभाव
प्रसंगादिति ॥ ० ॥ वस्तुगत्यैकत्वेनैकस्य भावाभावविरोधो दुष्परिहर इत्यर्थः जातिरूपेणाभेदो व्यक्तिरूपेणाभे
द इत्येवं रूप नैवाभेदस्तु पृथङ्नावस्था त्वनाभेदोऽस्मद्रूपे णाभेदस्तत्त्वे च स्वरूपे भेदः प्रत्याद्वयकाव्यासिम नैव
त्वो निरस्तो भ वन्ति तुल्यन्यायत्वाच्च यथा जातिव्याख्येऽद्भ्यपरः व्यक्तिव्याख्या वस्थापरस्तत्त्वेऽजनीयं न हि द्व
द्वे तु पयन्नेत स्वाजेषानेद्वयोः प्रतियत्नत्वेन नोक्तदोषप्रसंगइति शंकायां प्रतीतिर्न तथेत्याह आत्मा
देरिति प्रत्यक्षंपि दृग्रहणेऽभेदे नग्रहणे भेदाभेदसाधकत्वेन हि परैरुच्यते न तत्र स्वपक्षप्रकारितोऽभ्यपदार्थो
नरत्वमिति च वस्तु संस्थानं नयेति संस्थानं ग्राह्यो एव कसिद्धधर्मे वाची वस्तुसंस्थानयावस्तुनः प्रकारत्वादर
श्यविरुद्धधर्मत्वे न च वस्तुनो विरोधाभावादित्यर्थः इदमित्थमिति प्रकारप्रकारित्वाभावेन प्रतीयते नोत्राभेदद
तिव्यवहारेऽपृथक्सिद्धत्वे न समित्यनेन सहोपलंभनियमः प्रत्युक्तः संवर्त्तीयप्रत्यय निरपेक्षसामान्याधिक
तं रण्यमध्यद्दृष्टत्वात् सिद्धधर्मत्वाविरोधादित्युभयतिः एकत्राद्यानुविद्ध प्रत्ययो धर्मिकत्वाच्च न तु धर्मधर्मिणोरभेदा
दिति स्फुटत्वरंसंस्थानस्यानेकवस्तुप्रकारत्वयाविशिष्टत्वे न प्रथमपिंडग्रहणेऽपि संस्थानस्याग्रह
णमस्तीत्युक्तं नव वीति अन्यथाद्वितीयपिंडग्रहणेऽनुवृत्तिर्नस्यात् वोधुं शंकते निर्विकल्पकप्रत्यक्षेणे

इत्तेमहाविस्तरेणवस्तुमारभते तत्रतत्त्वमसीतिसामानाधिकरण्यस्यभेदश्रुतिघटकश्रुत्यवि
५८ रोधेनार्थवत्त्वस्यस्तद्भुपयोगितौर्घटकंश्रुतीरुदाहरति यः पृथिव्यामितिकारणस्यात्मवाक्यं
अनेनजीवेनात्मनेत्यनेनाचिज्जीवांतर्यामित्वसिद्धं तु ' यथैपिहि सेदेनैनमधीयतइति सूत्रानुसार
तउभयवाक्योपादानं तत्राकारणावस्थोपस्थो... यामित्वंवक्तुंदेवतासिद्धोपंन्नापयितुंचसु
49 बालोपनिषद्वाक्यंचाह यः पृथिवीमितियोक्षरमित्यारभ्योदाहृतमप्यपियः पृथिवीमित्याद्यु
पादानंप्रकरणज्ञापनार्थं अंतर्याम्यमृतइत्यंतश्रुतश्रुत्येषसर्वभूतांतरात्मापहतपाप्मेत्य
त्रापहतपाप्मशब्दस्यचार्थस्यस्फुतदोषासंस्पृष्टत्वमितिविवक्षुतोप्रदर्शनत्वेदर्शयितुंचदहरमुपनी
तिम्युदाहृतंनतुभेदश्रुतिरत्र तेरक्षुतयोर्द्भुतरत्रव्यवस्थितेअंतःप्रविष्टइतीदमपिघटकवाक्यंस क
र्वात्मत्वंतदंतर्यामित्वाच्चनस्वरूपैक्यादितिहृदयार्थः तत्रछांदोग्यवे तत्तदनुप्रवेशकृतंनतु
स्वरूपैक्यकृतमितिविशेषहार्थवाक्यमाह तत्सृष्ट्वेति तत्तदनुप्रवेशोपितत्कृतदोषासंस्पृष्टत्वमाह स
त्यंचानृतंच सत्यमभवदितिवाक्यं चिदचिदनुप्रवेशेन तत्तच्छब्दवाच्यमपि ब्रह्मसत्यमभवत् अस्पृष्टमु
तस्वभावमभवदित्यर्थः नामरूपव्याकरणश्रुतेर्घटकत्वात्तामाह अनेनेति जीवेनेति नि

एवेति अभेदबुद्धिविरोधी हि भेदः जात्यादिर्हेतौ अभेदबुद्धिनिवृत्तेर्जात्यादिरेव भेदक इत्यर्थः
जात्यादिविषयभेदव्यवहारहेतुत्वं तथापि स्वया अनवस्थाप्रसंग इत्यत्राह चेति स्वयं नैर्भेदके स
जात्यादिरित्यर्थः संवेदनवदिति संवेदनस्य स्वव्यवहारहेतुत्वं हि परानुपगतं तदेव विवृणोति य ४
थेति। उक्तार्थे नैव परोक्षाभेदस्य प्रमाणानुपपत्तिः प्रमेयानुपपत्तिश्च परिहृते स्यातामत एवे
ति आदिग्राहके न प्रमेयानुपपत्तिर्विवक्षिता अत एवेत्यभिप्रेतमर्थं विवृणोति जात्यादि विषय
स्य ज्ञानमेकक्षणवर्त्यपि तस्मिन्नेव क्षणे जात्यादिविशिष्टमेव वस्तु गृह्णातीत्यनेन प्रमाणानुप
पत्तिर्निरस्ता स्वरूपतो भेदिकत्वेन हि प्रमेयानुपपत्तिः तत्र स्वभूतव्यवहारवत् भेदव्यवहारप्रसं
गोत्वादि: गोव्यक्त्यादिव्यवहारादेव प्रयुक्तः भिन्नइतीति ग्राह्यव्यवहारविशेषस्य प्रतियोगर्हत्वं तथापु
नत्वमापद्यादिषु त्रिलक्षणत्वं स्वप्रत्यादिवत् इह प्रमाणाप्रमितिनार्थस्वरूपदोषः हीनादिव्यव
हारे हि स्वात्मादिरिव भेदकत्वान्योन्याश्रयप्रसङ्गः परिहृत इत्यर्थः एवं जीवब्रह्मस्वरूपैक्ये निर्दोष
त्वप्रतिबाधकः अविद्यैवेत्यप्युक्तदोषो निरस्त इति मन्वीत एषा विकारश्च निरवद्यश्रुतिबा
धः पूर्वमुक्तः स एवात्र स्वादित्यर्थः एवं द्वितीयश्लोकार्थो विवृतः प्रथमश्लोकार्थं पूर्वमेवाह

गुरुत्व। रूपव्यवहारेऽप्यतियोगिनिरपेक्षत्वादित्ययमर्थोऽवसेयः स्वरूपमित्यनेन स्वपरनिर्वाह्यत्वानुपपत्तेर्मानत्वं परिहृतम् आश्रये

नाधिकरण्यं स्येत्यत आह शरीरस्येति अनेनाहंत्वर्थीकरणन्यायः स्मारितः शरीरशरीरिणोश्च धर्म
भेदेऽपि तयोः संकरत्यादिति महायातं किं न स्यात् संसर्गिणोश्च धर्मभेदेऽपि संसर्गोऽप्युक्तं यात् किं च मायत
५० तीति काह स्वसमायश्च धर्मभेदे सत्यपि काह संसर्गोऽप्युक्तं लक्षणं तं ह्यसे एवं धर्मभेदेऽपि सं स
र्गोऽप्युक्तोऽयं संकरस्य स्य शरीरशरीरिणोः संभवादित्यर्थः धर्मभेदेनेति पाठः एवमुक्तहेतुभिः सर्व
शरीरं ब्रह्मशरीरिणि श्वेनाधिकरणवाक्यविरोधः शरीरतत्त्वं ब्राह्मणो ह्यसंतोऽविवक्षिताः सर्वशरी
50 रत्वात् सर्वचेतनाचेतनप्रकारं ब्रह्मेव सर्वशब्दानां मुख्यमभिधेयमित्यर्थः कथं मुख्यवृत्त्येत्यत्रा
ह सामानाधिकरण्यमिति ततः किमित्यत आह वस्येति कथं स्वपदमुख्यत्वेत्याह तथाहीति कारण
त्वं किं तदेव व्यावर्तकश्चाथ कव्याव्यार्थमाह निरवद्यमिति त्वमिति चेत्तचित्त ... न समानाधिक
रणमिति त्वमितिपदेनेत्यर्थः तं ब्रह्म स्वजीवो न्तर्यामिपर्यवसानं स्यादित्यत आह तच्छरीरं तदात्म
तयावस्थितमिति शरीरतया ... किमन्तर्यामिपर्यन्तत्वेनेत्यत आह तत्त्वमस्यादिपदं
तेऽ मुख्यत्वमाह ... ब्रह्म ... भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभावे न सामानाधिकरण्यलक्षणाहानि...
विग्रहस्य ... स्याच्छिति ... ब्रह्मणो ... कल्याणगुणविशिष्टत्वादि ...

सामान्यनुभवेनाकृतत्वं सर्वोदाहृतवाक्यैः स्पष्टं मे वक्तुमिमाह इत्यमितितेनपुंसः ब्रह्मणानुगृहीतं ःर
श्लोकहानादमहत्वमेतीत्यर्थः मैकोतिमोक्षारमित्यर्थः मोक्षमोपनिर्यत्नेनयथावत्ज्ञानामाश्रिविधमे
नव ब्रह्मसर्वमयात्वशोक मित्यर्थः आत्मा गोनित्यत्वं चैव दर्शयति नित्य इतिप्रथानेत्यादि सप्तं स्थैर्यं
तेनसुधानलमिति वसुधानलं तव स्थैर्यं भूम्यास्थिरस्वभावत्वं च स्वदधीनमित्यर्थः सामानाधिकरण्य
वा। भयोगः कार्यकारणभावोपादानिकः अग्निर्वायुः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सवक्षसे शिवकरणस्य वा
स्वानामयमेवार्थः प्रसादस्तारजो ब्रह्मा स्पष्टक्रोधसंभवः यस्य प्रसादाद्दहमच्युतस्य भूतप्रजापतिक
रोनकारी क्रोधाच्चलजडत्वन्त्र देवता विशेषु प्रसादक्रोधहेतुकत्वदर्शनाच कार्यकारणभावेऽपि सा
मा। मान्धिकरण्यप्रयोगो दृष्टः आह्लादो मुखमासीदित्यादिषु पञ्चाभिरिति वाक्ये कार्थ्यात्समानवैर्थ्य
तेन वसुधानलमित्यादि वाक्ये न सर्वस्यापि त्वत्प्रयोगाभावदधीनात्स्तुक्रमं भवति यत्किंचिदि तत्रौका
र्थवर्गस्य का रणं तत्र कारणान्तर्यामिनं यावत्तत्र शरीरं कं बहोर्येत्यर्थः अहमात्मेति आत्मना हेन स
र्वमपि शरीरमित्यर्थो नित्यं सर्वस्याहमित्यं नर्यामि त्वयं हृदिस्थायमात्मेति जीवस्याहं स्थलानां देवा
र्थमी च हृदि स्थितं तत्त्वे त्यर्थः आत्मशरीरे जीवावगमो भवतः किम त्वयी यप्रत्ययनित्वपेसामा तं

हृत्स्न

इति सर्वज्ञत्वाज्ञत्वयोगात्तद्द्वैतं त्वंतोऽहंसजाव लक्षहार्येण वस्तुमात्रपरत्वे स्वाभिमुख्येवतनत्वरूपश्च
निमित्तहानिरायतति स्वाभिमुख्येतनोऽही त्वंतोऽहंशाच्यः त्वभिमुखं चम्रैवकेनोजीव लक्षिष्टश्येवन
तुवस्तुमात्रस्य अतः सामानाधिकरण्येलक्षणाहानिः सदोषसंवेत्यर्थः ननु येपि पक्षे सार्वज्ञादिगुणक
त्वान्तश्चेदवाच्यः तयाप्यकृतत्वदीश्वर इति ब्रह्मांशभूतश्रीवैष्णवाभिपदयोर्थः शरणव इति नर्वसा
नाधिकरण्यमयुक्तं तच्छ्रेयः सन्मात्रपरत्वेनैव सार्वज्ञादिगुणकस्यैव शक्यत्वात् घटे इह तेन संमात्र
स्यैव सन्मात्रस्य स्वरूपत्वाभावात् तत्पदस्य वृत्तिनिमित्तग्रहणेन सामानाधिकरण्ये लक्षणाहानिः सन्मा
त्रत्वं शक्यमितिचेत् सत्यं शक्यं नतु सन्मात्रं मात्रजर्थे स्वतत्त्वैक्ये त्वाक्यकसार्वज्ञादिविरोधात् तत्त
त्वस्यैवपरत्वेन तद्विरोधपरिहाराय त्वंपदस्य वस्तुमात्रपरत्वे स्वाभिमुख्येतनर

दयति तथा चेति न हि वक्तुमवनं ब्रह्मणाप्यद्वारकमुपपद्यते तथा सत्य विकारस्य श्रुतिवाधः अतश्चिदचिद्वि-
शिष्टस्यैव वक्तुत्वं तन्नामरूपव्रह्माणारूपमेकत्वं चाद्वारकं नोपपद्यते अतो विशिष्टत्वमभ्युपेत्यं अन्यथा
५२ प्रकृतिपुरुषयोरजत्वनित्यत्वश्रुतिविरोधः अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगश्च तस्मादकुत्वादिकं
सद्वारकमिति विषयोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायः तर्हि कार्यकारणं च कथं ब्रह्मैव स्यादित्यत्राह तस्यैवेति
52 संस्थानतया अपृथक्सिद्धधर्मतया विशिष्टवस्त्वेकमेवावस्थाद्वयान्वितमिति कार्यकारणयो
रेकत्वसिद्धिरित्यर्थः जातिगुणयोरेव द्रव्यापृथक्सिद्धिरिति तयोरन्यतरवाचित्वमेव मत्वर्थी
यप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं द्रव्यस्यतु दंडकुंडलादेरपृथक्सिद्ध्यभावात तद्वाचिवि शा
ष्टस्य मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाचोदयति नन्वेति संस्था
विशेषण नरूपेण प्रकारतया अपृथक्सिद्धरूपेण प्रकारतया एवं शब्दार्थत्वमिति धर्ममुखेन धर्मिवाचि
शब्दानां प्रदर्शनार्थं एवं शब्द अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन तत्तच्छब्दाभिधेयत्वं जातिगुणयोरेव दृष्टं
घटः घटः शुक्ल इत्यादिषु नद्रव्यस्येति अपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वं द्रव्य

रूपग्रहणेति निमित्तग्रहणात्सामानाधिकरण्यलक्षणहानिः सदोषत्वं च स्यादित्यर्थः। ननु सङ्केतः प्राग्गो
कत्वावधारणाद्यतः प्रधानपुरुषाविति प्रधानपुरुषयोरप्युत्पत्तिमत्त्वदर्शनाच्च तदानीं न शरीरशरीरि
भावः सिध्यति। दृष्टैकत्वमेवानुपपन्नमित्यत्राह एतदुक्तमिति। यद्यद्विशेषणं वेदान्तवाक्येषु श्रुतं
तत्तच्छाङ्कल्यान्तदस्मिन्प्रेत्यैवं शब्दोऽत्र प्रयुक्तः यथा निमित्तकारणत्वं निमित्ततोपयोगि सर्वज्ञत्वादि सापेक्षं
एवमुपादानत्वमपि निष्कृष्टस्वरूपस्यानुपपन्नत्वात्प्रकृतिपुरुषविशिष्टत्वसापेक्षमिति कारणविषय
मेकत्वावधारणं न कारणत्वोपयुक्तविशेषणविरोधीति तदानीमपि चिदचिद्विशिष्टमेव तु ब्रह्मेत्यभिप्राये
णात्र परिहार उच्यते ब्रह्मैवेत्यादिना एवमनवस्थितमित्यत्रैवं शब्दार्थभूतप्रकारतयेति सर्वं खल्विदं ब्रह्म
व्यक्तं विष्णुस्तथाव्यक्तं ज्योतींषि विष्णुरित्यादिनिर्देशस्य प्रदर्शनार्थ एवं शब्दः व्यक्तं विष्णुरित्यादिनिर्देशे
ष्वेवं शब्दार्थभूतप्रकारतया तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतप्रकारतया सर्वावस्थास्वपि चेतनाचेतनप्रपं
चसद्भाव इत्यर्थः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेत्यनेनैकत्वावधारणं व्याख्यातं नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशा
पत्तिविवक्षयैकत्वावधारणं नामरूपविभागार्हस्थूलदशापत्त्या बहुत्वनिर्देश इति भावः। तदेवोपपा

स्यपुरुषपावत्वं पूर्वं गौरश्वो मनुष्य इत्युक्त्वा पुनर्देवादिशरीराणामित्युक्तं तत्र न पुनरुक्तिः शंकनीया शब्द
परत्वेनार्थपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् गौरश्वो मनुष्यो देव इति शब्दवाच्यानां देवत्वमनुष्यत्वादिसंस्थानवि
५३ शिष्टानां शरीराणामित्यर्थः चेतनप्रकारतया चेतनस्य नियतप्रकारतया देवो जात इत्यादिशब्दः प्रति
पादनविशेषणभूतः गौरश्वो मनुष्यो देव इति शब्दवाच्यानां भूतसंघातरूपतया द्रव्याणां देवत्वमनुष्य
53 त्वादिविशिष्टानां शरीराणां चेतनप्रकारतया लोकवेदयोर्देवदत्तो मनुष्यो जातः पुण्यविशेषेणेत्या
दिकं सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनं दृष्टमित्यन्वयः शरीराणां सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमि
त्यनेन तत्र चिच्छब्दानां सामानाधिकरण्यमुक्तं भवतीत्यर्थः सामानाधिकरण्यादिशब्दः समानाधि-
करण्यं शरीरस्य चेतनसामानाधिकरण्यं नाम चैतन्यसमानाश्रयत्वं शरीरं चैतन्यचेतनविशेषणं तत्रौपा
धिकत्वं स्वाभाविकत्वं चेति विशेषः यद्वा शरीराणां सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनमिति शरीराणां-
सामानाधिकरण्यप्रवृत्तहेतुः प्रतिपादनमिति भावः ननु द्रव्यत्वे सति विशेषणत्वमेव मत्वर्थीयप्रत्य
यनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकं तस्मादन्यत्र सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमित्यत्राह-प्रथम

स्यनदृष्टमित्यर्थः ततः किमित्यत्राह- स्वतंत्रेति एषपक्षधर्मस्य चिदचित्पदार्थस्येतरपर्यंतशाब्दात्सिद्धे-
तयेश्वरप्रकारत्वमयुक्तमित्यर्थः परिहरति उच्यत इति किं द्रव्यस्य द्रव्यांतरं प्रति प्रकारत्वमयुक्तमित्यु
च्यते उत नियतप्रकारत्वमयुक्तमिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं शिरः प्रतिवदति द्रव्यस्यापीति द्रव्यांतरप्र
कारत्वं दृष्टमेवेति दंडकुंडलादेः प्रकारत्वे दृष्टेपि तस्य पक्षधर्मत्वं प्रमाणांतरसिद्धं न त्वेवं चिदचितोर्ब्र तु
ह्मप्रकारत्वं दृष्टं पक्षधर्मत्वे तु न प्रमाणमिति प्रकारत्वं स्थितमेवेति नियतप्रकारत्वं सिद्धमित्यभि
प्रायः एवमभिप्रायमजानन्न दंडकुंडलादिशब्दानामिव सामानाधिकरण्यस्य मत्वर्थीयप्रत्ययसापेक्षत्वा-
भावाद्व्यंग्योदयति ननु चेति द्रव्यस्य द्रव्यांतरं प्रति प्रकारत्वे सत्यपि नियतप्रकारत्वायोगान्मत्वर्थीयप्र
त्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यमित्यर्थः परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना द्रव्यस्य द्रव्यांतरं प्रति नियतप्रका
रत्वं प्रमाणप्राबल्याद् दृष्टमिति हृदि निधाय द्रव्यस्य द्रव्यांतरविशेषणत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामाना
धिकरण्यप्रयोगं दर्शयति गौरश्व इति द्रव्यत्वहेतुतया भूतसंघातरूपाणामित्युक्तं देवमनुष्यादिशब्दस्य
पिंडमात्रपर्यंतत्वशंकाव्यावृत्त्यर्थं गुणविशेषणगणपापेन कर्मगुणपातिरेकेणेत्युक्तं नहि पिंडस्याचेतन

स्याविशिष्टैकापरत्वोपपादनादित्यर्थः॥ ब्रह्मणोतिजीवत्वमात्रकारणत्वेकृत्स्नकारणत्वमनुपपन्नमि
तितत्परिहारायसद्विद्यायांतेजोवन्नसृष्टिकथनमन्येषामपिप्रदर्शनार्थमित्यभिप्रायेणाह॥ प्रकृति
५७ पुरुषेतिदेवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितमितिआदिशब्देनदेवतिर्यङ्मनुष्याद्यंतरजाति वां
भेदोविवक्षितंदेवतिर्यङ्मनुष्यादीतिकार्यविशेषणंसर्वप्रकारसंस्थानसंस्थितंनानाविधसंस्थानविशि
54 ष्टमित्यर्थः॥ यद्वादेवमनुष्यादिशब्दःभावप्रधानःदेवत्वमनुष्यत्वादिसर्वप्रकाराययस्यतदेवत्वमनुष्यत्वस्था
वरत्वादिपःसर्वप्रकारःसएवसंस्थानमपृथग्भूतधर्मस्तेनसंस्थितंविशिष्टमित्यर्थः॥ विशिष्टमेवकारणंत
देवकार्यमितिकार्यकारणयोरनन्यत्वात्तज्ज्ञानेनतज्ज्ञानमित्यर्थः॥ उपपन्नतरंमुख्यतयोपपन्नमित्यर्थः॥ ए
वमुपक्रमोपसंहारवाक्ययोर्विशिष्टैकपरत्वमुक्तं अथमध्यगतंसन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायत
नाःसत्प्रतिष्ठाऐतदात्म्यमिदंसर्वमितिवाक्यमप्यात्मशरीरभावेनतादात्म्यपरमित्याह॥ तदेवमितिका
र्यकारणभावशब्देनसन्मूलाःसत्प्रतिष्ठाइत्यस्यार्थोविवक्षितः॥ आदिशब्देनसदायतनत्वंविवक्षि
तंतच्चाधार्याधारकभावःपरब्रह्मप्रकारतयातदात्मकत्वमुक्तमितिनतुस्वरूपैक्येनतादात्म्यमित्य

र्थ इति मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्ये प्रयोजकं जातित्वं वा गुणत्वं वा अन्यत्र सामानाधि
करण्ये न मुख्यमिति नाभ्युपगतं प्रयोगाविरोधे सत्यप्य ननु यापि प्रयोजकत्वेन कंचिदमुख्यत्वाश्रयणा
शा॰का॰ योगादिति चेत् तर्हि द्रव्यविशेषवाचिनामपि तथा प्रयोगेऽविशिष्टे तत्राव्याप्तप्रयोजककल्पनेनामु-
ख्यत्वाश्रयणमयुक्तमित्यर्थः तर्हि सर्वप्रयोगानुगतप्रयोजकं किमित्यत्राह कंचनेति दृष्ट्यं किंचिदस्ति। न
तत्प्रकारतयेति तत्प्रकारत्वेन तदप्युपाधिसिद्धेः द्रव्यवाचिपदानामपि प्रकारिपर्यन्तत्वे दंडकुंडलादेरपि
तथात्वप्रसंगादिति शंकायां तद्वैषम्यमाह यस्य पुनरिति एवं जीवं प्रति शरीरस्य नियतप्रकारत्वेन तद्वा
चिपदानां तत्पर्यन्तत्वं विवक्षितं ततः किं जगद्वाचिशब्दानामीश्वरपर्यन्तत्वस्येत्यत्राह एवमिति जगद्वा
चिशब्दानामीश्वरपर्यन्तत्वे प्रमाणमस्ति हि तदनुग्राहकस्याप्यपेक्षा यत्र तत्र किं प्रमाणं व्युत्पत्तिभंगश्च न्याय=
न वेत् घटपटादेः स्वनिष्ठत्वविषयप्रत्ययविरोधश्चेत्यादिशंकायामाह तदेतदिति। एवं सामान्योपसंहा
रगतं तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यं न द्रव्यैकापरं अपि त्वात्मशरीरभावपरमित्युक्तं एवमुपक्रमगतमे
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञावाक्यमपि विशिष्टैकपरमित्याशयेनाह अतः तत्त्वमसीति वाक्य।-

गमोऽहेतुकफलप्राप्तिः कृतविप्रणाशः कृतस्य कर्मणो निष्फलत्वं नात्माश्रुतेरित्यादिना श्रुति-
विरोधभङ्गः श्रुत्यर्थापत्तिविरोधभङ्गो वैषम्येत्यादिना एकं जीवरूपेण परिणामे दूषणमुक्तं अचि-
५५ द्रूपपरिणामे दूषणमाह तथेति। अजामेकामिति वाक्यस्यार्थमाह अकृतेति ब्रह्मणस्तद्द्वारक-
२ उपादानत्वे विवक्षिते द्वारभूतस्य परिणामित्वे द्वारभूतेन द्वारिणः संबधस्यापेक्षित इति द्वारभूत-
प्रकृतेः परिणामित्वे श्रुतिमाह अस्मादिति। अनेन मायाशब्दार्थोऽपि स्पष्टः जनित्रीति समष्टिजनि-
त्रीभूता भाविनी व्यष्टिहेतुरित्यर्थः उक्तार्थविषयस्मृतिं दर्शयति स्मृत्येति प्रकृतिं पुरुषमित्यादि-
ना प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं भूमिरापइत्यादिना द्वारभूतायाः प्रकृतेः परिणामित्वं च सिद्धं एवं बीज-
रूपेणाचिद्रूपेण च ब्रह्मणः परिणामे दूषणमुक्तं प्रकृतिरेव परिणामिनी चेत् कथं ब्रह्मण उपादा-
नत्वमित्यत्राह प्रकृतेरिति। गौरनाद्यन्तवतीत्यादिषु प्रकृतिवाचिशब्दस्तच्छरीरकब्रह्मवाचीत्य-
र्थः यतः प्रधानपुरुषावित्यादिषु पुरुषशब्दोऽपि तथेत्याह पुरुषेति ब्रह्मणः कार्यत्वसिध्यर्थमाह वे
अतस्ताद्विकारानपीति। उक्तार्थे स्मृतिमाह तथा हीति निर्दोषत्वनिर्विकारत्वोपादानत्वश्रुत्य-

र्थः कार्यकारणभावात् प्रकारप्रकारिभावाच्च तादात्म्यं द्विविधं तच्च कार्यकारणभावादेव प्रकारप्रकारि-
भावोऽपि सिद्धः विशिष्टस्यैव कारणत्वकार्यत्वयोगादंतःप्रविश्य धारकत्वेन नियंतृत्वेन स्थितिहेतुत्वाच्च ।
अतः सन्मूला इति वाक्ये उभयविधं तादात्म्यमभिप्रेतमिति ग्रंथाभिप्रायः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि
त्यस्याप्ययमेवार्थः जगदुपादानत्वान्निर्विकारत्वं निर्विकारत्वव्याघातशंकया चोदयति ननु चेति स्वरू
पेण परिणामास्पदत्वं निवारितमस्तु ततः किमित्यत्राह प्रकृतिश्चेति सूत्रार्थमाह एकविज्ञानेनेति
अनेन श्रुतिष्वस्मारिता उपादानत्वं प्रतिपादितमस्तु ततः किमित्यत्राह उपादानेति सद्वारकमुपादा
नत्वमित्यविरोधमभिप्रेत्य परिहरति अत्रोच्यत इत्यादिना अविशेषेणापतो वा इमानि सन्मूलाः सोम्येमाः
सर्वाः प्रजा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निःसरं-
ति यथा लोहपिंडादग्नेः स्फुलिंगकाः सकाशादात्मनस्तद्वदात्मानः प्रभवंति हीत्यादिश्रुतिस्मृत्य
भिप्रायेणैवमुक्तं जीवरूपेण परिणामानुपगमे दूषणमाह तत्रेत्यादिना अजत्वनित्यत्वश्रुतिविरो
धो वैषम्यनैर्घृण्यापरिहारश्च विरोधो कृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगश्च दूषणानीत्यर्थः अकृताभ्या

ति॰सहोपलंभनियमोप्यर्थासिद्धप्रकारत्वेप्रयोजकः अतस्तदभावाद्देवादिशरीराणामपिजीवपर्यंत
त्वममुख्यमितिशंकायामाहः यद्येति सहोपलंभनियमएकसामग्रीवेद्यत्वप्रयुक्तः ननुनिय
५६ तप्रकारत्वप्रयुक्तः गंधादिषुव्यभिचारात्तस्मात्तदेकाश्रयत्वंतदेकप्रयोजनत्वंचनियतप्र
कारत्वप्रयोजकंकिंचमत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोगोयत्रास्तितत्रसर्व
56 त्रानुगतंप्रयोजकंकल्प्यंअन्यथाजातित्वंगुणत्वंवाप्रयोजकंस्यात्तस्माद्देवादिशरीरस्यचेत
नैकप्रकारतैकस्वभावत्वान्नदाचिशष्टानांतत्पर्यंतत्वंमुख्यमित्यर्थः एवंदृष्टांतोक्तमर्थंदार्ष्टां
तिकेतिदिशतिवदस्मात्प्रशरीरलक्षणेसंगत्यर्थः तस्मादितिचिदचिद्वस्तुनोः शरीरत्वंपरमा
शरी त्मनः शरीरित्वंचानुपपन्नंशरीरैरिलक्षणाभावात्चेष्टाश्रेगेंद्रियाश्रयोहिशरीरमित्यत्राहः
अयमेवेतिपदव्यक्तिप्रनर्हप्राष्टुः प्रतिपदमन्वेतितेनपदेनगृहद्वेत्रपटादिव्यावृत्तिः अत्रशरीरा
त्मभावलक्षणायासहोक्ताशरीरमात्माचप्रतिसंबंधिनिरूप्यपदार्थइतिदर्शितंभवतितत्रकिं
शरीरत्वंकिंवात्मत्वमितिशंकायांविभज्यदर्शयतिसर्वात्मनेतिसर्वात्मनायावद्द्रव्यभावितये

विरोधमाह ॥ अत इति सत्यसंकल्पपदेनापहतपाप्मेत्यादिवाक्यस्मारितं उपादानत्वश्रुति विशिष्टवि
षयनिर्विकारश्रुतिर्विशेषणांशमात्रविषयेत्यर्थः। विशिष्टत्वेश्वरः कारणं विशिष्टः स एव कार्यमि
तिकार्यकारणयोरनन्यत्वसिद्धिरित्याह तथा च सतीति कार्यकारणयोरनन्यत्वं कारणात् कार्य
द्रूपवांतरत्वं वारयति न तु कारणस्य विशिष्टत्वविरोधिश्च विशिष्टत्वे कारणत्वयोगादित्यर्थः स
र्वेति उपपादितप्रकारेण निर्दोषत्वोपादानत्वादिपरश्रुत्यविरोध इत्यर्थः। चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्म
णो नित्यत्वात्सृष्टिप्रलययायोगो ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं चायुक्तमित्यत्राह ॥ तदेवमिति तदापत्तिः
सूक्ष्मदशापत्तिर्द्रव्यनित्यत्वेप्यवस्थाभेदेन सर्गोपपत्तिरित्यर्थः। वस्तुस्वरूपनित्यत्वेवस्थाभेदेन का
रणत्वाद्युपपत्तौ प्रमाणमाह ॥ यथोक्तमिति अव्यक्तयोरित्यनेन कारणत्वावस्थायां सत्वं सूचितं का
र्यभूतयोरित्यनेन कार्यावस्थां प्रति कारणत्वमित्युक्तं तर्हि कार्यत्वकारणत्वे प्रकृतिपुरुषयोरेवेति
परमात्मनः कारणत्वादिनिर्देशोऽमुख्यः स्यादित्यत्राह ॥ तस्मादिति चिदचिद्वपुषोः परमात्म
त्वाद्वपुषो णत्वसहोपलंभनियमात्तावान्नातिरिक्तः तत्प्रकारतैकत्वतावत्त्वमयुक्तमित्यत्राह ॥ जीवात्मे

यावद्द्रव्यभावितया स्वाप्यधारयितुं शक्यः आत्मनि शरीरिलक्षणोऽस्वार्थशक्यपदाभ्यामुत्पतना
दिव्यापाराणां गनण देहनियमनस्य चात्मा वादसंबन्धाव्याप्तिशंकापरिहारः घटपटादिव्यावृत्त्य
५७ र्थं व्याप्यत्वे सतीत्युक्तं परकायप्रविष्टं प्रति परकायस्य देहत्वव्यावृत्त्यर्थं सर्वात्मनेति पदं आत्मनोध
र्मभूतज्ञानं रत्नविवादेः प्रज्ञा च शरीरं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं व्याप्यत्वे सतीत्युक्तं अत एव शरीरिल
क्षणोपि व्याप्तस्य स्पष्टतरं एवमन्यत्राप्यनुसंधेयं शेषिशेषिभावस्य शरीरशरीरिलक्षणत्वे तु स्वा
57 र्थे शक्यमिति पदानपेक्षैव उक्तलक्षणस्य व्याप्तिं दर्शयति एवमेव हीति उक्तं शरीरात्मलक्षणं
जगद्ब्रह्मणोरस्तीति तद्वाचिशब्दानां ब्रह्मपर्यंतत्वं मुख्यमित्याह एवमिति एवं न्यायेन सर्वशब्दवा
च्यत्वमुपपन्नमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह तथा हीति सर्वे वेदा इति पदं पद्यत इति व्युत्पत्त्या प्राप्यमित्य
र्थं यत्रैकं भवतीत्येतद्व्याचष्टे तस्येति अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायेन ब्रह्मण एकस्यैव प्रधा
नतया वाच्यत्वात् सर्वे वेदा एकवाक्यं भवंतीत्यर्थः सर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुप्रतिपादिकां श्रुतिमाह
एको देव इति सर्वशरीरतया सर्वप्रकारत्वात् सर्वशब्दवाच्यत्वं सहैवेत्यादि वाक्यस्य देवस्याहं

त्यर्थः आत्मशब्दावयवार्थस्य च शरीरशरीरिलक्षणौपयिकत्वमभिप्रेत्याह॰ आप्नोतीति द्रव्यत्वे स
त्याधेयतयेत्यध्याहारेण योजयितव्यं आधेयत्वं नियाम्यत्वं शेषत्वं विशेषणं सर्वात्मनेति पदं अपृ
थक्सिद्धमिति पदं प्रकारविशेषणं सर्वात्मनाधेयत्वादिनिरपृथक्सिद्धप्रकारत्वादित्यर्थः आ
कारशरीरमिति चोच्यत इति जातिगुणयोरप्याकारत्वमपृथक्सिद्धप्रकारत्वात् शरीरमप्य
पृथक्सिद्धप्रकारत्वादाकारशब्दवाच्यं द्रव्यत्वाच्छरीरशब्दवाच्यमित्यर्थः। द्विपात्वं रत्वं
चतुष्पात्त्वं शरीरत्वमिति शरीरलक्षणं किमिति न स्यात् द्विपात्त्वचतुष्पात्त्वादिविभागाभावेन स
र्वत्र शरीरशब्दप्रयोगाविशेषादिति चेत् तत्र हि लोके वेदे च यत्र यत्र शरीरशब्दप्रयोगः तत्र सर्व
श्री त्रानुगतं लक्षणं वाच्यं कतिपयप्रयोगविषयाननुगतत्वादव्याप्तं लक्षणं क्वापि प्रयोगविशेषे मुख्य गु
त्वाश्रयणमयुक्तं तस्मात् देहेन्द्रियाश्रयत्वमव्याप्तमिति सर्वप्रयोगानुगतं लक्षणमिदमेव साधी
य इति पनुसाध्योक्तशरीरलक्षणग्रंथे [illegible] जातमुक्तं तत्रापेक्षितां शङ्कामनुसंधे
यः। व्याप्यत्वे सति [illegible] सर्वात्मना स्वार्थे धारयितुं शक्यं शरीरमिति शरीरलक्षणं व्यापकत्वे सति।

न्याद्वंद्वमेउलवदिति नीलतोयदमध्यस्थेत्यादिस्तुत्यनुसारेण हिरण्मयशब्द एवं व्याख्यातः। नीलतोय
दसाम्यमुपासनविशेषोपास्यस्य भगवत उपासनेन तेनोपास्यस्य स्वरूपं हिरण्यवर्णमिति हिरण्मयशा-
५८ ब्दो नोज्वल्यपर इति चेत्तन्न हृदयगुहायामेव नीलतोयदसाम्य हिरण्मयत्वश्रवणात् पद्मकोशप्रती
काशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति प्रकृत्य नीलतोयदमध्यस्थेति श्रूयते। ते घोतर्हृदयस्याकाशः तस्मिन्न स
58 यं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मय इति हृदयगुहायामेव हिरण्मयत्वं श्रूयते तस्मान्नीलतोयदसा
म्यस्तुत्यानुगुण्याद्धिरण्मयः शब्दो औज्वल्यपरत्वेन व्याख्यातो वाक्यकारेणापरे वं वर्णयंति केचिदा
कन चार्याः आदित्यवर्णं तुल्यंमवर्णमिति वर्णशब्दस्वारस्यान्न केवलं हिरण्मयशब्दो औज्वल्यमात्रपरः
अपितु वर्णपर एवं तर्हि नीलतोयदसाम्यस्तुत्यविरोधः कथमिति चेत् उच्यते नीलतोयदवर्णस्यैव हि
तविशेषेषु स्ववर्णवर्णत्वमुपपद्यते तथा सति भगवद्विग्रहो बालातपानुलिप्तमरकतगिरिनिभो वि-
भाति तथा च श्रीरामायणे कश्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगंधीति नीलतोयदवर्ण
स्यैव भगवतो हिरण्यवर्णत्वे हेतुः संप्रदायैकसमधिगम्य इति नात्र लिख्यत इति स्वमनीषीगम्यमिते

व्याचष्टे देवा इति उदाहृतवाक्यद्वयस्य चार्थमाह देवेति सम्मतिवचनं दर्शयति तद्यथा चेति वचनसंप्रतिष्ठि
तमुक्तेः शब्दगुणस्याकाशशब्दे काश्यादिति तद्व्याहृत्यार्थं व्याचष्टे वाच्यो ह्यतिप्रतिष्ठापर्यवसानं उक्तार्थ
वैशद्यार्थमाह कार्याणामिति वचनं वाच्यत्वे हेतुः कार्याणां कारणत्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानीति
हि श्रुतिः वेदे श्वेत्यादित्युक्तं मनुवचनमाह तथा चेति प्रशासितारमित्यादि श्लोकेन सर्वशब्दवाच्यत्वे
हेतुरुच्यते संक्षेपोक्तं व्याचष्टे अंतरिति अंतः प्रविश्य शास्ता जनानामिति हि श्रुत्यनुसारेणांतः प्रवि-
श्येत्युक्तं अंतः प्रविश्य प्रशासितारमित्यन्वयः कुतः अंतर्यामित्वं यो अंतरो यमयतीत्यंतर्यामिब्राह्मणप्र
तिपादितत्वादित्यर्थः अंतः प्रविश्य प्रशासितत्वे हेतुरणीयांसमणीयसमिति सूक्ष्मं तं व्याख्येयपदं व्याख्या
नसौकर्यार्थं अग्रिमो ते नोपादत्ते अणीयांसः इति सूक्ष्मा समिति व्याख्येयपदं तद्व्याचष्टे आदित्यवर्ण इति यदा
पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति वाक्ययोर्द्वैधर्थत्वमोपतानिप्रायेणादित्य
वर्णत्वं रुक्मवर्णत्वं चोक्तमित्यभिप्रायेणादित्यवर्ण इति व्याचष्टे तथा य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पु
रुषो दृश्यत इति तत्र हिरण्मयशब्दः श्रोज्ज्वल्यपरत्वेन व्याख्यातो वाक्यकारेण हिरण्मय इति रूपसामा-

स

पज्ञानस्यैपायत्वमुच्यते ज्ञाननिवर्त्यं च मिथ्यारज्जुसर्पादिवत् निवर्त्यं चाज्ञानकृतं विभेदजनक
ज्ञानेनाशमात्मविकल्पिते चतुर्विधोपि भेदोयं मिथ्याज्ञाननिबंधनः। भवत्वभेदो भेदस्यैतस्याज्ञा
५६ नकृतो भवेदित्याहिताः एवं निवर्तकनिवर्त्यपरवाक्यब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वात् तदनुगुणः
श्रुत्यंतराणामप्यर्थो वर्णनीयइत्यत्राह मितिजीवाद्वैतनिर्वाहार्थस्यायमारंभः सर्वशाक्येनोपाय
59 परवाक्यानां निवर्त्यपरवाक्यानां च कार्त्स्न्येन पर्यालोचनं भेदश्रुति भेदनिषेधश्रुतिपर्यालोच
नं च विवक्षितं न हि कतिपयवाक्यैरर्थनिष्कर्षस्सुशकः तस्मादुपायपरवाक्यैरूपासनविधिर्य ।
सनादिशब्दैरुपायं वदंति वाक्यानि निवर्त्यपरैश्चाविद्याकर्मसंज्ञान्याहत्यादिवाक्यानि च निरू
पणीयानि भेदश्रुतयोपि निरूपणीयाः तदविरोधेनार्थस्य वाच्यत्वात् न च निषेधार्थं भेदानुवा
द इति वाच्यं ईश्वरे शितव्यादि भेदानां प्रमाणांतराप्राप्तत्वेनानुवादासंभवात् न तन्निषेधं भेद
विनधा स्याप्प्रामाण्यं स्यात् प्रमाणांतराप्राप्तो पि भेदः फलविशेषार्थं गरुडभावनादिवद
रोप्यत इति चेत् अप्रसक्तो भेदस्यारोपणमिति कथमवगतं भेदश्रुतिविरोधादिति चेत् भेदश्रु

एवहि तत्परमार्थः तत्तज्ञानस्यैवेमोज्ञानायत्व

तद्याचष्टे त्वग्नेति एवं प्रशासितारमित्यादिश्लोकेन सर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुरुक्तः ॥ अथ सर्वशब्दवाच्यत्वप
रं श्लोकमाह । एनमिति । एकशब्देन वादिविप्रतिपत्तिशंका मा भूदिति तं व्याचष्टे । कश्चिति [illegible] वेदाःश्चे
इत्यर्थ दृश्यागाः ॥ उक्तनीत्या पूर्वश्लोकोक्तनीत्या सर्वप्रशासितृत्वेन सर्वांतरात्मतया प्रविश्य पालयित्वा स्थितत्वा
दिति सर्वांतरात्मत्वं नाम सर्वस्यानुप्रविश्य प्रशासितृत्वमित्यर्थः परे ब्रह्म शाश्वतमिति दृष्टांतत ग्र
मोक्तमित्यभिप्रायेणाह । शाश्वतब्रह्मशब्दवदिति यथा अस्य द्वारकब्रह्मशब्दादयः तस्यैव निरतिश
यबृहत्त्वादिगुणविशिष्टस्य वाचकाः तथा सर्वशब्दाः अग्न्यादिमुखेन ब्रह्मण एव वाचका इ
द त्यर्थः ॥ उक्तवचनमाह । तथा चेति तद्याचष्टे पितृदेवेति पितृदेवादिशब्दवाच्यैर्मकं यजनं विष्णुक क
र्मकमित्युक्ते पितृदेवादि[illegible]शब्दानां विष्णुवाचित्वमर्थासिद्धं तत्र को हेतुरिति चेत् सर्वभूतांतरा
त्मानमित्युच्यते पितृदेवादिशरीरकत्वेन तदंतरात्मत्वात् तत्तच्छब्दाः तत्पर्यंता इत्यर्थः एवं सिद्ध
वस्तुपराणां समन्वेदन्वेदघटकश्रुतीनामर्थमुपपादितः तथाप्युपायपरवाक्यानिवर्त्यपरवाक्यप-
स्य र्यालोचनया ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वं प्रतीयते ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि

र्थः स्वभावत एवासंकुचितं ज्ञानं रत्नादिप्रभायाः संकोचनाभावेपि कतिपयदेशवर्त्तित्वं दृष्ट
मितितद्व्युदासार्थमपरिच्छिन्नशब्दः ज्ञानस्य निर्मलत्वं रागद्वेषरूपत्वाभावः सर्वस्य भगवदा
६० त्मकत्वेन ग्रहणान्न रागद्वेषाविर्भावः सह्यं यथावद्ग्रहणाद्भवति तस्माद्यथार्थविषयत्वा
भावो नैर्मल्यं विवक्षितं स्वरूपशब्दो धर्मवाची कर्मरूपाविद्यावेष्टिताऽइति अविद्याकर्मसं
60 ज्ञान्येति वचनात् कर्मतारतम्यानुरूपः संकोच इत्याह तन्नदिति विविधशब्दो देवादिभेदप
ल रः विचित्रशब्दो वा तारतम्यपरः तत्तद्देहोचितं ज्ञानप्रसर इति शरीरेषु स्वल्पा सा
स्थावरेष्विति वचनादिति भावः पूर्वं कर्मतारतम्येन ज्ञानसंकोच उक्तः कर्माधीनं तारत
म्यं देहविशेषद्वारकमित्युक्तं तत्तद्देहात्माभिमानिन इति अनेन सुखदुःखविभागहेतु
रुक्तः आत्मनोनुकूलं हि सुखं तत्प्रतिकूलं हि दुःखं तदुचितकर्माणि कुर्वाणा इत्यनेन बीजां
कुरनया [illegible] दनादित्वमुक्तं भवति अथोपायमाह एतेषामिति प्रपत्तिमंतरेणानोपपद्यत
नि [illegible] दंगत्वेन प्रपत्तेरपेक्षितत्वात् प्रपत्तिनिष्ठस्य स्वते

तिविरोधाद्ब्रह्मभेदश्रुतिःफलविशेषार्थंतदारोपणपरास्यात्तगारुडाभेदोह्यारोप्यतेभेदएवहितत्र
परमार्थःतत्त्वज्ञानस्यैवमोक्षोपयोगित्वान्मुमुक्षून्प्रत्यतत्त्वारोपणंनसंभवतीतिचेत्तर्हिभेदश्रु
तेरपिसमानंकिंचब्रह्मणांतराभासभेदस्वसंजननयित्वात्तन्निषेधेप्रयोजनाभावाच्छास्त्रस्यप्रयो
न जनपर्यवसायित्वंस्यात्नहिशास्त्रस्यप्रयोजनपर्यवसायित्वेननियमःअभिचारादिप्रतिपादना
दितिचेत्नतत्रापितदर्थिनंप्रतिप्रयोजनवत्त्वमस्त्येवअभिचारस्तुदेवब्राह्मणविद्विषिप्रयुक्ति
पापकर्मपरेषुक्रियमाणःपुण्यायभवतिअभिचारादिकर्माराध्यत्वतदपेक्षितफलप्रदत्वरूप
मीश्वरस्यैवेत्यवेज्ञातव्यंयज्ञादीनामपिविधिप्रयोगत्वस्यतत्तदाराध्यत्वफलप्रदत्वरूपवैभवस्यच
ज्ञातव्यत्वेनसर्वाःश्रुतयःप्रयोजनपर्यवसायिन्यःतस्मात्प्रयोजनपर्यवसायित्वमवश्यंभावित
त्वप्रमाणांतरानवगतभेदज्ञापनतन्निषेधपरत्वेनोपपद्यतेतस्माद्भेदश्रुतयस्तपायरानिव
र्त्यपराश्चश्रुतयःकार्त्स्न्येनपर्यालोचनीयाइतितत्कृत्स्नपर्यालोचनेऽस्मदुक्तएवार्थउपपन्नःसा
दित्वाभिप्रायेणात्रेदंसर्वंशास्त्रहृदयेप्रोक्तंतत्रनिवर्त्यस्वरूपमाहजीवेत्यादिना।स्वयंस्वतस्त्व

ति विरहे दुःखादिनिवृत्तिश्चेति दुःखादीनां प्रकृतेर्धर्मत्वेपि तत्फलं तदिंनी दृष्टमित्यभिप्रायेणा
प्रकृतेरेव धर्मा इति वचनमंगीतिपावनदेवादिभेदस्योपाधिकत्वादुपाधिविर्युक्तस्वरूपस्य
६९ सोप्रमाणमाह विद्येति ब्रह्मणादेरुत्कर्ष इतरेषामपकर्षश्च शास्त्रसिद्धोपि समदर्शित्वमयोडि
त्वमेवेति शंकायां पंडितशब्दं व्याचष्टे देवेति उत्कर्षापकर्षशास्त्रमुपाधिसंस्पृष्टविषयं तत
62 द्वियुक्तस्वरूपस्य साम्यमेवेत्यर्थः पंडितशब्दार्थमनुवदन् वाक्यार्थं योजयति तद्वदिति वि
द्याविनयसंपन्न इति श्लोकेन तत्तद्वैषम्ये विद्यमानेपि नात्मस्वरूपस्पर्शीति दर्शयितुं ब्रा
ह्मणत्वादिविशिष्टेष्व समदर्शित्वमुक्तं साम्यमुपाधिविर्युक्तस्वरूपविषयमिति स्पष्टमाह तदि यितु
दमाहेति। दोषशब्दस्यान्यस्य सत्त्वगुणादिमात्रविषयत्वशंकाव्युदासाय निर्दोषशब्दं व्याच-
ष्टे निर्दोषमिति वाक्यार्थमाह स्वरूपेणेति उक्तक्रमेणोपपाद्यत्वेन प्राप्तस्य जगवदात्मकत्व
प्रागे स्योपपाद्यत्वमाह तस्यैवमित्यादि प्रपत्तिमंतरेण मोक्षासिद्धेः प्रमाणमाह दैवीतिगुणम
यीत्यनेन मायाशब्दः प्रकृतिवाचीति गम्यते तद्व्याचष्टे तस्येति तस्येतत्स्य स्वतः स्वरूपस्यापुण

ज्ञतयोपायत्वाच्च प्रतिपत्तिमंतरेण नोपपद्यत इत्युक्तो तदर्थमित्यादि प्राधर्म्यमर्थक्रमेण। नहि दे
हस्यैवात्मत्वे मोक्षोपायापेक्षा देहातिरिक्तत्वेपि जगवच्छेद्यत्वे कारसत्वेपि सिद्धे हि तस्य स्वरूपेक्षात
स्मात्प्रथमं ज्ञाप्यं देहाद्यतिरिक्तं ज्ञानैकाकारत्वं जगवच्छेद्यत्वैकरसत्वं चात्मन इत्यर्थः। ज्ञानावंतरूपं चे
तिदिव्यात्मस्वरूपस्य हेयप्रत्यनीकत्वं कल्याणरूपत्वं चोच्यते हेयेति मंगलगुणाश्रयत्वमुच्य
ते अनवधिकेति कल्याणैकतानत्वमानंदरूपत्वं शरीरात्मभावमाह सकलेति उपायस्योपा
सनमिति। त्या। हृतदुपासनमिति यथोक्तमित्यादि क्रमेण प्रमाणानुपपत्त्या स्वात्मनो ना
ज्ञानैकाकारत्वे प्रमाणमाह निर्वाणेति कथमचेतनप्रकृतेर्दुःखाद्यास्पदत्वमिति संका
यां तद्याचष्टे प्रकृतीति। दुःखादीनामौपाधिकत्वमस्तु तथापि प्रकृतेरेव धर्मा इति निर्दिशः
प्राप्तेति कथमित्यत्राह प्राप्तीप्राप्तविवेके नस्रन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः प्रकृतेरेव धर्मा इति व्या
ख्योपयुग्रयत्नं गानुकारः दुःखादीनां प्रकृतिधर्मत्वे यत्फलं तत्फलं प्रकृतिधर्मत्वाभावेन दृष्ट
मित्यभिप्रायेण प्रकृतेरेव धर्मा इति निर्देश इत्यर्थः प्रकृतिसंबंधे सति दुःखादिसद्भावः प्रकृ

पूर्णा

माचष्टे अनंतेति। अनंतविचित्रमहाश्चर्यं अनंतवैचित्र्यादि स्मयनीयमित्यर्थः। अयुतायुतांशेनेनय
स्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरियं स्थितेति वचनं स्मारितं प्रष्टासनेनसर्वधारणस्तुत्यनुरोधादुक्तं सा
६२ मतम् एकत्वेनेति नत्वेकांशशब्दव्याख्यानं यत्रांश शब्दः स्वरूपैकदेशपरः। निरंशेइतिपदार्थं द्रूलोव
रू तिन्यपि स्वीयांशे वशब्दः व्यवहार एकस्मिन्नेव वस्तुनि स्वरूपस्य पूर्णोहमिति तथान्यत्र कृत्स्नयोगपत्वशंका
युरासार्थः एकांशेनेत्यनेन फलितमर्थमाह अनेनरूपेणेति। एवं मायावादपक्षानुगुणपशंकाव हो
62 नचमतस्थानीति यं थो व्याख्यातः। अयमेव राग्नेदानुगुणइति श्लोकः सव्याख्यायतेतदिदमाहेतिात
दिदमाश्चर्यरूपत्वं एकत्वे सति नानात्वमित्येतदाचष्टे प्रशासितत्वेनेति। एकशब्दः प्रकार्यैक्यप
री रःशौरितयाप्रकारित्वोपपादकं प्रशासितत्वेनेति तत्यरंतन्नद्रूपेणविचित्रप्रकारंतत्तच्छरीरकतया
विचित्रप्रकारंतंनानारूपत्वमित्यर्थः ननुकारणावस्थायैकत्वं कार्यरूपेणानात्वं च कि मिति नो
क्तं स्यात उच्यते तदानीमेकत्वशब्दः कारणावस्थापरः स्यात् नावशत्ययां तत्वात् कारणावस्थत्वेह्य
विभक्तनामरूपत्वे तत्र विभक्तनामरूपदशायां विरोधादेवनास्तितस्मादेकत्वेनातिनानात्वमयुक्तं सति

विचित्रकर्मकारयतीति गूनेनतदधीनत्वविवक्षुक्तं तच्चेतलियामस्तमितिशरीरत्वमुपपादितं भवति नानारूपतांभजतेइतिवत
च्छरीरकतयाविचित्रप्रकारत्वं च ६२

धितोमलि नस्येति मा कस्मुतिमाह नान्य इति इत्यादिसिः स्मृतिसिद्धस्य नावश्यप्रपत्तिमंतरेणानोपप
त्या द्यत इत्युक्तं भवतीत्यन्वयः कथंतमेवंविद्वानिति द्विवाक्यानां प्रपत्तिमंतरेण मोक्षानुपपत्तिपरत्वमुच्य
तेतमेवंविद्वानित्यादिवाक्यानामुपासनविधिपरत्वं तु पासनस्य चत्वनिष्पत्त्यर्थप्रपत्तिसापेक्षत्वात्तात्प
मा३ र्यः फलितः वाक्यार्थस्तु नैस्योपायताव्यावृत्तिरिति वासिद्धेता। यद्वा विद्वानिति वेदनवाचिशब्दस्तु पासनपर
नसाधारणइति भावः पूर्वोक्तस्य नन्यभवदेकनियाम्यत्वतदेकधार्यत्वादेः प्रमाणं च वदन्नन्यच मत्स्थानि भूतानी
त्यत्र सर्वात्मकत्वमिष्यतेत्युच्यत इति शंकोत्तरं च परिहरति मयेति तथा च द्वे एवेश्वर्येति मयाततमित्या
दिना व्याप्तिः कृता व्याप्तिश्च धारकत्वेनेत्युक्तं मत्स्थानीति भावः व्व तस्तरायत्तस्थितित्वं व्याप्तिर्न चाहं
तेष्ववस्थित इति एवं स्वायत्तस्थितित्वविधानान्नतदेवं निषिध्यते न च मत्स्थानीति अपितु लोके धार्यधा
रकभावो यथा न वर्तते तथात्वं निषिध्यते अनायासेन संकल्पमात्रेण धारकत्वादित्यर्थः धारकत्वे सा
त्यपि लोकसिद्धधार्यधारकभाववैलक्षण्यमवोपपादयति। पश्य मे योगमैश्वर्यमिति ततश्चात्मेश्व
र्यवैचित्र्यमित्यर्थः॥ एवं सर्वशक्तियोगात्सर्वसंकल्पैकदेशेन धारकत्वेऽप्यस्ति प्रमाणमाह-तथाहेति-त

द्युशब्दादि

तिष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वंएषसर्वभूतांतरात्मापहतपा[redacted]दिव्योदेवकोनारायणइतिश्रुत्यनु
रोधेनैवंव्याख्यातात्रत्रेह्येषसर्वभूतांतरात्मातेनेदंपूरणीयमितिलीलाविभूतिविशिष्टत्वंदिवि
६३ तिष्ठत्येकःदिव्योदेवएकइति[illegible]वाच्यानित्यविभूतिसंबंधित्वेनैकत्वंचावगम्यतेऽन्यथा
नानात्वेसतिचैकतेत्यस्यप्रथमपादोक्तनानात्वैकत्वमात्रपरत्वेपौनरुक्त्यंस्यात्प्रयोजनाभावा
63. तएकत्वोक्तेर्नह्यचिंत्यत्वंसिध्यतिश्रयाचिंत्यंब्रह्मणोरूपंकस्तद्वेदितुमर्हतीत्येतद्व्याचष्टेब्रह्मे-
त्यादिनाएकस्वभावस्यनहि[illegible]स्मात्स्वभावोऽग्निःशैत्यस्वभावोभवतिएवंकार्यशक्तियुक्तस्यन
जौडग्रक्षेद हिदाहशक्तोऽग्नि[redacted]नशक्तःएकरूपस्यएककार्यस्यनह्यूर्ध्वज्वलनवतोरूपवतोऽग्नेर्गंधादि
मत्वंतीर्यक्कृपात[illegible]मनादिकंचेत्यस्मिन्निर्णयःसर्ववस्तुविसजातीयपत्यैतिसजातीयधर्मिणोविस
जातीधर्मयोगत्रपपद्यतइत्यर्थःविचित्रेतिविविधमित्यर्थःपुनरपिअनंतशब्देसंख्येयवाचो त्ति
ऽपरिमिताश्चर्यशब्देनात्यंताश्चर्यत्वंविवक्षितंअनंतंपरिमिताश्चर्ययोगेनैकरूपताचेविश्व
संख्येयात्यंताश्चर्यभूतपदार्थयोगेनसमाभ्यधिकराहित्यर्थःअत्यंताश्चर्यभूतपदार्थयोगोनाम

स्याम

ना न
मित्यभिप्रायेणैवं व्याख्यानं नानात्वे सतिचैकतेत्येतद्व्याचष्टे एवमितिद्वयवस्थितोपि नन्नित्यं तैर्नानात्वे
सतीत्येतद्व्याख्यातं लीलाविभूतिविशिष्टवैचित्र्यानुसारेण परो नानात्वशब्दः स तन्म्यं । तदित्यर्थः ए
कतापीदं व्याचष्टेऽनवधिकेति नित्यविभूतिमत्तया समाभ्यधिकराहित्यमेकताशब्दार्थः अ-
नवधिकेत्यादिना तदुपपादयति विशेषणानुवृत्तेः तत्र विभूतिद्वयनियमनधारणाद्यनुगुणगुणक
त्वमनवधिकेत्यादिपदेनोक्तं ईश्वरातिरिक्तब्रह्मव्यावृत्त्यर्थं सर्वेश्वरः परब्रह्मभूत इत्युक्तं पुरुषो
श्री त्तमनारायणशब्दाभ्यां पुरुषसूक्तनारायणानुवाकोक्तार्थे प्रमाणत्वेन स्मारितौ । एवंविधः स्वा
त्वान्निरतिशयाश्चर्यभूतः विग्रहद्वाराप्याश्चर्यमिति विवक्षया नीलतोयदेत्युक्तं तस्माद्यैक प्यासमिति प्या॰ श्रु
श्रुतिस्तु विग्रहवैलक्षण्ये प्रमाणत्वेन स्मारिता पुंडरीकेति पद्मपत्रोपमेक्षणत्वं तः कमलपत्राक्षेति
वचनात्पद्मदलेन साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुं दलशब्दः एवमर्थो इत्युक्ते पंकजैर्दोषाश्चत्विति त्व॰ त्वादि
मा भूवन्नित्यभिप्रायेणामलशब्दः पंकजादधिकगुणनिह्नुतिशंकाव्यावृत्त्यर्थमायतशब्दः नित्य
विभूतियोगोपि समाभ्यधिकराहित्ये हेतुरित्यभिप्रायेण परमे व्योमन्नित्याद्युक्तं इदं तद्वक्षत्वोदिवि

त्रमेवनकेवलंविवक्षितम्अपित्वतिगंभीरत्वात्पर्यालोचनसमधिगम्यप्रायेणाहत्तदेतदिति
एतत्अभेदभेदघटकश्रुत्यादिविषयमुक्तमर्थजातमित्यर्थः अधीयमानानामेवश्रुतीनांना
६४ नाविधत्वंदृश्यतेअथवैविध्यान्नानाविधत्वंअनंतशाखानामधीयमानाइतिहासपुराणोपबृं
हिताःशाखाअत्रैवविवक्षिताःसोपबृंहणश्रुतिसिकटेषुतद्व्याख्यानेषुचपरिश्रमादवधारित
64 मित्यर्थःश्रुतीनांनानाविधत्वंतासांतदुक्तार्थपरत्वेचकथमित्यत्राह॰ तथाही॰ति॰ तत्रप्रथमं
सृष्टिप्रलयश्रुतिवैविध्यमाह प्रमाणेतिअनेकतत्वानिमहदादीनितानिचापरिमितपरिमा-
णानिपञ्चकृतेमहान्महतोहंकारइतिपारंपर्येनियतक्रमःअनेकतत्वानिनियतक्रमअप्र
माणांतराविषयःतैर्विशिष्टौसृष्टिप्रलयावित्यर्थःअनेकविधाःश्रुतयइतिक्वचित्तेजोबन्न
मात्रसृष्टिःक्वचित्पंचभूतमात्रसृष्टिःक्वचिन्महदादिसृष्टिश्चेतिसृष्टिवैविध्यंश्रूयतेतत्रसृ
ष्टिप्रलयपरकृत्स्नवाक्यपर्यालोचनयाहिसृष्टिप्रलयनिष्कर्षःक्रियतेएवमर्थांतरेष्वपिकृत्स्न
वाक्यपर्यालोचनयावाक्यार्थोनिर्णीतव्यइतिभावःसृष्टिप्रलयपरवाक्यानांसङ्गृह्यदादृतत्वा

दिव्यायुधभूषणादियोगः वस्तुमात्रसाधर्म्यादिति वस्तुत्वाच्चेतनोपचित्यादितद्विवदयुक्तमिति भावः
श्रुतस्य वचनस्य ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वज्ञापनपरत्वमप्यसङ्गतं अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुम
र्हतीत्युक्तत्वात् न हि मन्त्रादिष्वपि दृष्टत्वेन तत्त्वाभिमतस्य भिन्नाभिन्नत्वस्य चाचिन्त्यत्वं घटाद्या
वपि तस्य तर्कबाध्यत्वमुच्यत इति चेत् न ब्रह्मणो रूपमित्युक्तेः एवं यथा कथं चित् सामान्य
मात्रेण विजातीयधर्मिणो विजातीयधर्मासंभवापादनस्यायुक्तत्वे प्रमाणमाह · यथोक्तमिति ·
पावकस्य सर्गादिशक्तिर्नास्ति तस्मात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विवक्षितांशः कस्त्वपेक्षायां त
था चेष्टे एतदुक्तं भवतीति सानुमानमयुक्तमित्येतदुक्तं भवतीत्यन्वयः सर्गाद्याश्च भावशक्तयस्ति
भावः पदार्थः [illegible] सर्गादिगोचराः पदार्थशक्तयो ब्रह्मणः संभवन्तीत्यन्व
यः एतत्प्रतिपादनपरं वाक्यमिति वक्तव्ये प्रतिपादनतत्परमिति वतत्सर्गाद्या इति द्वले पदार्थशक्त्या
यथेति निर्देशः फलितार्थमाह अतो विचित्रेति ब्रह्मणः सकलेतरविसजातीयत्वादाश्चर्यशक्ति
मिदं योगे प्रमाणमाह तथा हेति · अक्रूरवचनं जगदेतदित्यादि स्वविरचितग्रन्थस्यापातप्रतीतार्थमा

माह· निर्गुणेति[व]मौ स्थिता· विशेषेणावस्थितं भेदनिषेधवाक्यं च प्रकारिणो नानात्वानभ्युपगमान्नु
व्याख्येयमित्याह· नानात्वेति भेदश्रुतिमुख्यार्थत्वमाह· सर्वेति कल्याणगुणाकरत्वशब्देनानु
६५ क्तसकलगुणस्यत्वं विवक्षितं ज्ञानानन्दमात्रवाचिवाक्यमित्यन्वयः सर्वस्मादन्यत्वं विल
क्षणत्वं तदुपपादकं सर्वकल्याणत्वादिनोच्यते एवं विशेषणानामयमभिप्रायः सत्यं ज्ञान
65 मित्यादिश्रुतिरार्थभेदनिषेधपरेति हि परास्युपगतिः तत्रेदं विवक्षितं ज्ञानस्य ज्ञानादिगुणा-
श्रयत्वानुपपत्तिः कथमदर्शनं द्विचेत् तर्हि ज्ञानं कस्यचिद्धर्मभूतमिति ब्रह्म कस्यचिद्धर्मभू द९
न तं स्यात् श्रुतिबलाद्धर्मभूतमिति चेत्तर्हि श्रुतिबलात् ज्ञानाद्याश्रयत्वमपि स्वीकार्यं व्याप्तिवि
रुद्धस्यापि श्रुतिप्रतिपन्नस्यांगीकारात् किंच व्याप्तिविरोधोपि नास्ति धर्मभूतज्ञानस्यैव हि ज्ञाना
धनाश्रयत्वं दृष्टं अत्र तु धर्मत्वाभावात् ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमिति एवं व्याप्त्यविरोधः व्याप्तिविरो
धेपि श्रुतिबलात् धर्मीतराश्रयत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य सर्वविलक्षणत्वादिगुणाश्रयश्रुति सि
नति द्धा इति नंदिदर्शनार्थमनेकविशेषणोक्तिरिति स्वरूपनिरूपकधर्मवाचिपदस्य धर्मिप

तात्पर्यानुक्तात्तदर्थमात्रमुक्तं अथ निर्गुणश्रुतीराह निरवद्यमिति निषेधश्रुतीराह नेहेति
सगुणश्रुतीराह यः सर्वज्ञ इति ऐक्यश्रुतीराह सर्वं खल्विति भेदश्रुतीराह पृथगिति शरीरात्म
भावपरश्रुतीराह अंतः प्रविष्ट इति एवं नानाविधत्वं दर्शितं आसां श्रुतीनां स्वोक्तार्थपरत्वमेवो तं
पपन्नमिति वक्तव्यं नान्यदिति स च विरोधो मुख्यार्थपरित्यागश्च यथा संभवतीति परपक्षेष्वन्योन्य
विरोधो मुख्यार्थपरित्यागश्च संभवतः सगुणभेदश्रुतीनां बाध्यत्वाभ्युपगमाद्विरोधस्तं प्रतिप
न्नः ऐक्यश्रुतिषु पितृत्वमादिपदानां लक्षणैश्च यणरमुख्यार्थत्वं भेदाभेदपक्षेपि निर्दोषत्वावि त्वं
कारत्वादिपरश्रुतिविरोधः तत्त्वमादिपदेष्वपि निर्दोष[illegible]त्वादिव्याघातादन्यतरपदा
२ मुख्यत्वप्रसंग इति भावः तस्मादविरोधेन च मुख्यत्वेन च वर्णनीयं वर्णयितुं युक्तमित्यर्थः कः पु
नरविरुद्धो मुख्यश्चार्थ इत्यत्राह वर्णितं चेति नानाश्रुतिभिः स्वबुध्यार्थस्थितिरुच्यते पूर्वा
चार्यैरेवोपदिष्टोयं ग्रंथनिबंधनश्चार्थ उच्यत इति भावः तत्र सर्वश्रुतीनां परस्पराविरोधं मु
ख्यार्थत्वं च दर्शयन्नविकारश्रुतिमुख्यार्थत्वं दर्शयति स्यविकारेति निर्गुणश्रुतिमुख्यत्व
र्थ

पु गृ

रमात्मनेति जुष्टः जुषिप्रीतिसेवनयोः अनुगृहीत इत्यर्थः साक्षाच्छब्देन कण्ठोक्तिर्विवक्षिता। अ नयोर्ज्ञा
नस्य मोक्षसाधनत्वेन गम्यताव्यावृत्तिः शंकते ऐक्येति परिहरति पृथक्त्वेति पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्व नैक्य
६६ श्रुतिविरोधादैक्यज्ञानमपरमार्थविषयं किमिति नस्यादित्यर्थः अन्यतरस्यापरमार्थविषयत्वमस्तु तत्रै
66 क्यज्ञानस्य परमार्थविषयत्वं किमर्थं नाभ्युपगतं भवतीति शंकायामैक्यज्ञानस्यापरमार्थविषयत्वं ना
भ्युपगतं अपि त्वन्यतरस्यापरमार्थविषयत्वे तदन्यस्याप्यपरमार्थविषयत्वं प्रसज्जेदिति तन्माते निर्दृश
त्रूतं सं गईत्यभिप्रायेणाह एतद्युक्तमिति तुल्यप्रमाणत्वात्तयोर्द्वयोर्विरोधेऽन्यतरस्य बाधेऽन्यस्यापि बाधप्रसं
गात् द्वयोरप्यविरोधेन विषयो विवेचनीय इत्यर्थः विषयभेदेनाविरोधं पृच्छति कथमिति विषयविभा
गं दर्शयति अंतर्यामीति ऐक्यज्ञानस्य मोक्षोपायत्वश्रुतेः विषयो दर्शित अंतर्यामीति पृथक्त्वज्ञान
स्य मोक्षोपायत्वश्रुतेर्विषयो दर्शित एवमिति। एवमभेदतात्पर्यशंका निराकृता। अथ भेदाभेदज्ञान
स्य मोक्षोपायतया तत्तात्पर्यमिति शंकां व्युदस्यति नैकेति सद्वारकमद्वारकं चाकारत्रयमस्तीति
त्रिविधं ब्रह्मेत्यस्याः श्रुतेरर्थविवक्षुर्द्वारभूतयोश्चिदचितोः स्वभावं दर्शयन्नचित्स्वभावं दर्शय

यैतत्वं निर्गुणत्वात्सारत्वादिति सूत्रोक्तमिह दर्शितं स्वरूपेति ज्ञानाश्रयो धर्मभूतज्ञानपरः मलप्रत्यनी।-
कत्वाद्विशेषितत्वाद्धर्मभूतज्ञानं चिदचिद्व्यावर्त्तकं विशेषणाद्भूतचिदाचिद्रूपजगदपेक्षया वि
शेष्यं। शास्त्र्य व्यावर्त्तकतया धर्मभूतज्ञानस्य स्वरूपनिरूपणधर्मत्वं। ऐक्यश्रुतिमुख्यार्थत्वमाह· ऐक्येति। ऐक्यम
र्वेश्रुत्यनुरोधेन चोदयति एवं चेति। उत्तरमाह सर्वस्येति। कथं सर्वसमर्थितमित्यत्राह· सर्वेति। परैरुक्तां श्रुते
र्भेदाभेदौ च भेदश्रुतिविरोधादमुख्यत्वाच्च न प्रमाणं। का: भेदश्रुत्यविरुद्धौ भेदाभेदौ भेदश्च्यास्मदभि
मता इत्यस्माकं भेदपक्ष एवेत्यभिप्रायः। सर्वस्य वेदवेद्यत्वात्सर्वसमर्थितमिति हि पूर्वमुक्तं तदयुक्तं ऐक्य
ज्ञानस्यापवर्गोपायत्वेन परमार्थविषयत्वान्न चैवं तात्पर्यमिति तदनुगुणेन श्रुत्यन्तरं नेयमित्यभिप्रायेण
चोदयति नन्विति· परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति उपासनादयः सगुणब्रह्मविषयत्वादर्वाचीनमो
क्षफला इति तत्राह नि:· परमपुरुषार्थशब्देनाभिप्रेता। गम्यत इति तत्त्वमसीत्येतावदेव श्रुपते ऐक्यज्ञानं
मोक्षसाधनमित्ययमर्थो न केनोक्तः अपितु गम्य इति भावः परिहरति नैतदेवमिति· तत इति व्याख्येयंप
देश्यस्य ब्रह्मत्वपर्यवसायाच्चेदेष्टप्रधानादिति पदत्वपर्यवसायाच्चेदेष्टतारैति नेति व्याख्येयं पदं तद्याच्चेद्धेप २

न नाम्

मुपास्यं विहितं एवं सद्विद्यायां देवतायाः पद्यमगुणजातमुपास्यत्वेन विहितं जगत्कारणत्वादिकक तथापि
तिपयगुणविशिष्टत्वेनोपास्यमानं ब्रह्मस्वतोपरिमितकल्याणगुणमितिसामान्येनापरिमित
६७ गुणत्वेनोपास्यमानत्वात्तस्यापिशांडिल्यसगुणमेव ब्रह्मेत्यर्थः। अनंतस्य सर्वविद्यासाधारणत्वा
द्गुणतोप्यानंत्यस्य तदंतर्गतत्वात्सामान्येनापरिमितगुणत्वं हि सर्वविद्यानुयायि न चैतावता सर्व
67 गुणानां निरूपकत्वं अपरिमितानां गुणानां स्वसंबंधेन मंगलानां च मंगलमिति प्रकारेण मंगल
त्वापादनत्वमलस्य निरूपकत्वात्। एवं स्वोक्तार्थस्य स्वबुद्धिविलसितोत्प्रेक्षितत्वं व्यावर्तितं अ
थ परमात्मानियाम्यत्वे विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसंजयंश्चोदयति ननु चेति। परमात्मनियाम्य
त्वमस्तु ततः किमित्यत्राह। एवं च सती कथमधिकार्य्यज्ञावइत्यत्राह यः स्वबुध्येवेति। न चेति। राष
अधिकारिराजादिनियाम्यत्वे सत्यपि प्रजानां विधिनिषेधयोग्यत्वं दृश्यते तद्वदत्रापि स्यादित्य-
एव त्राहः सर्वस्मिन्निति स्वाधीनप्रवृत्तयः प्रजा अपराधादिकं कुर्वंत्यतत्फलदुःखोनुभवंतीदृशा रा
ज्ञा व राजनियाम्यत्वं तासां अत्र तु साधनानुष्ठानदशायामपि परमात्मपारतंत्र्याधीनप्रवृत्तय इति अ

तिश्च त्वमोऽस्मीति श्चेतनापरार्थाचनित्या सततविक्रियात्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतेरूपमुच्यत इत्यस्या
अत्रा र्थोऽभिप्रेतः। जीवस्वरूपमाह ज्ञोऽतएवेति। सद्वारकमाकारद्वयमद्वारकएकआकारश्चेति त्वहलं त्रिविधं
जीवांतर्यामितयावस्थानमचिदंतर्यामितया उपासनेनावस्थानं स्वरूपेणावस्थानं चेति त्रिविधं ब्रह्मो
त्यर्थः। एकप्रज्ञानेनोपायत्वसङ्गतिविरोधेन हि श्यत्वकल्पनस्य परमार्थविषयत्वं शंकितं तत्रैकप्रज्ञानपर
त्वेन परोक्तं तत्त्वमसीति वाक्यं सगुणपरमित्याह तत्त्वमिति पूर्वाचार्येषु वाक्यकारस्य ग्रंथं दर्शयति यथे
पासनेन ति युक्तमिति सगुणस्यैव ब्रह्मणः सगुणमेव प्राप्यमयुक्तमित्यर्थः। एतत्स्पष्टीकरणाय भाष्यग्रं
थं दर्शयति व्याख्यातं चेति यद्यपीत्यादि द्रविडाचार्यग्रंथः तद्व्याचष्टे सच्चित्त इति श्रुतगुणमिति पदस्य हे
तुगर्भतां दर्शयन् वाक्यस्यार्थमाह दिवतास्वरूपेति प्रकृतसद्विद्यायाश्च साधारणत्वान्निखिलजग
त्कारणत्वमुक्तं भातीति व्यवस्थितानां गुणानां प्रदर्शनार्थं आदिशब्देन सर्वविद्यासाधारणा आनंद
त्वादयो विवक्षिताः सर्वकल्याणगुणशब्देन निरूपितस्वरूपस्य गुणा विवक्षिताः दहरविद्यायां य इ
ह आत्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान् कामानिति देवतायाः अपहतपाप्मत्वादिगुणजातं विमुक्त

तापरमात्मात एव ह्यनुमंतृ तया च नियमनं कुर्वन्नित्युक्तं अनुमंतृत्वं नाम प्रवृत्तिशैथिल्यपरिहा
रात्मकस्तत्फलपर्यंतत्वहेतुर्व्यापारः तत्प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वं एवं ज्ञानचिकीर्षादौ स्वौत्सुक्याद्विधिनिषे तं
६८ धयोग्यत्वं नियमनं वैकल्यशंकापरिहारार्थमनुमंतृ तया नियमनं कुर्वन्नित्युक्तं सर्वप्रकारनियम
नशक्तोपि स्वरसे कल्यादेवानुमंतृ तया नियच्छतीत्यनुमंतृत्वमपि नियमनमेव तेन विना प्रवृत्तेः फ
68 लपर्यंतत्वायोगात् एवं नियमनप्रकारविशेषस्याभावे विधारकत्वं शयितेन च तु[illegible]तमिति त्रियात्म स्थि
शरीरस्यावस्थानं च न हानिरित्यभिप्रायेणाधारो मूलाशैथिल्येनावस्थितः इति चोक्तं पश्चादनुमंतृ
त्वमपि प्रथमप्रवृत्ते निग्रहरूपमेव निग्रहस्य च दोषः अनिग्रहस्य च गुणः लोके निग्राह्यानिग्रह
स्य गुणत्वदर्शनात् निग्राह्यानिग्रहस्य दोषत्वदर्शनाच्च प्रथमनिवर्तनशक्तस्याप्युपेक्षकत्वे कोहे
तुः स्यात् अत एवेति चेन्न नः तर्हि तत्त्वातं अयं दोषरूपं कथं लोके तथा दर्शनात् एवं व्याप्तिबलेनेह मा व
पादयन्नन्नवान् किं परमात्मधर्मिणम् अभ्युपगम्य दोषमापादयति उत अनभ्युपगम्य अनभ्युपगम्य
चेदाश्रयासिद्धिः अभ्युपगम्य चेद्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः शास्त्रप्रवर्तनमुखेन सामान्येनाहितनि

नामचेतन

स्वाधीनार्थं चेतनं वन्न विधिनिषेधयोग्यत्वमित्याशयेन सर्वस्मिन् प्रवृत्तिजातस्तु क्तं प्रेरि-
तारमित्यादिभिः सर्वप्रेरकतया प्रतिपाद्यमानस्य परमात्मानस्सर्वानियमनं सर्वत्र प्रवृत्तिज्ञाति-
कारयितृत्वपर्यन्तमित्यर्थः कारयितृत्ववैशद्यार्थं श्रुतिवदन्नेर्घृण्यं च प्रसंजयति श्रूयते चेति साधु सा-
धु... कर्म कारयितृत्वान्नैर्घृण्यं चेति अत्र चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयपरः असाधुकर्मकारयितृत्वान्नैर्घृण्यं
साधुकर्मकारयितृत्वाद्वैषम्यं चेत्यर्थः परिहरति अत्रोच्यत इति इह चिच्छक्तियोगस्य भगवन्नित्वे स्वाधी-
नत्वान्नन्वित्यत्वाविरोध इति भावः आदिशब्देन निवृत्ति... शक्तियोगः इच्छाप्रयत्नौ च गृह्येते स्वत्यादिक्रि-
याविशेषणोऽप्रवृत्तिनिवृत्तिपरिकरं करणकलेवरं वा प्रवृत्तिशक्तिज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नशक्तिं च सर्व निवृत्ति
चेतनानां सामान्येन तत्त्वातंत्र्यं अर्हं प्रदायेत्यर्थः एवं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नेषु प्रवृत्त्यारंभेन परमात्मा प्रद्येय
पेक्षोऽस्ति अपितु स्वयमेव प्रवर्तते तदानीं परमात्मोपेक्षकः न चैतावता नियंतृत्ववैकल्यं प... स्यं
उपेक्षाया अपि स्वातंत्र्याधीनत्वात् देहसंबंधदुःखौ... युदानादिना मुख्यांतरेण नियमनस्य वि-
द्यमानत्वाज्जीवस्य नियमनार्हत्वानन्युपगमाच्च एवमुपेक्षकः सन् प्रथमप्रवृत्तौ सत्यां पश्चादनुमं

तःकरणबाह्येंद्रियजयो तपः कृच्छ्रादि शौचं मानसवाचिककायिकरूपेण त्रिविधं क्षमा दुःखस
हिष्णुत्वं भगवदपचारादौ सोढत्वं नयस्थानविवेकः तद्द्वलकलाध्यवसायादिना निर्णयत्वं ग्र
६९ वे यस्थानविवेकः दयापरदुःखासहिष्णुत्वं अहिंसा परदुःखाहेतुत्वं वर्णाश्रमाचारवतेत्यादि चिह्ना- व
४ सिद्धयेण परमपुरुषाराधनमित्युक्तं उपसंहरति अनुष्ठानं संभवति न्यस्तत्र रत्नमाह परमेवि
ष्णुद्भावंगतो ज्ञात्वा शास्त्राद्देष्टि जनार्दनमित्यादिवचनानुगुण्येन शास्त्रज्ञानात् ...ति भक्तिसापेक्ष न्२
69 त्वात् तद्भक्तिकारितेत्युक्तं स्तुतिर्गुणकथनं दंडवत्प्रणामो वा यतनं भगवद्गुणानादिकरणं कीर्तनं भग व
वन्नामोच्चारणं वचनं परेभ्यो भगवद्गुणानां प्रतिपादनं ध्यानशब्देनारंभणांसेशीलनं विवक्षितं
अ नलंगी...नुध्यानोपायस्योच्यमानत्वात् नन्वर्चनप्रणामादेरंगीकारे निवेशः प्रागुक्तः वर्णाश्रम
धर्मेतिकर्तव्यतारूपः समपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरिति इह कथमर्चनप्रणामा
देस्सात्वमुच्यते पापक्षयकारणसिद्धिः क्रियमाणमर्चनेन दिकमंगे ततः पश्चादनुष्ठीयमानमाङ्गीति
...विरोधाऽ इति स्वांतध्वांतं पापमूलरजस्तमसी विषयप्रियत्वादस्मिन्निरतिशयप्रियत्वं च

६९५२

वारणंचकृतमीश्वरेणतदर्शितंतथाप्रवर्तमानानांप्रथमंप्रवृत्तावुपेक्षकइतिचनदोषइत्यभिप्रायः
कारयितृत्वश्रुतेर्निर्वाहकमाह॰साम्मितिकारयितृत्वश्रुतेर्व्यवस्थितविषयत्वान्नविधिनिषेध
शास्त्रानर्थक्यमितिभावः॥दयायास्तुप्राचीनासंख्येयजन्मसुमहापराधकारिणःपश्चात्तनप्रातिकूल्य
वर्जनानुकूल्यव्यवसायानुवृत्तिमात्रेणतदपराधाननेतानन्नादृत्यतस्यनिरतिशयसंपत्प्रदानायस्वयं
मेवभगवानत्रवर्ततइतिसावकाशत्वं॥अथोपायस्वरूपंविशदयति॰सोपमितिपूर्वमुपायस्वरूपम
त्रेदमित्यादिनातिविस्तृतंयतोत्रस्फुटमुच्यतेऽस्वरविषयाभक्तिः॥ननुब्रह्मविषयेतिशंकांव्याह
त्यार्थपरब्रह्मभूतःपुरुषोत्तमइत्युक्तंजन्मांतरसहस्रेषुतपोध्यानसमाधिभिः॥नराणांक्षीणपापानां
कृष्णेभक्तिःप्रजायतइत्यस्यार्थंहृदिनिधायाहनिरतिशयेतिमामेवयेप्रपद्यंतइत्युक्तांगप्रपत्तिसा
पेक्षत्वमाहपरमपुरुषेतिसदाचार्योपदेशोपबृंहितेतिउपबृंहितंपुष्कलीकृतंतत्त्वज्ञानेनपांडित्यंचानिवि कृ
ष्येतिश्रुत्यर्थउक्तः॥तत्त्वयथात्म्येतिधर्मिविपर्यासप्रकारविपर्यासव्यावृत्त्यर्थेतित्वयाथात्म्यशब्दे
प्रकारविपर्यासोरजःकार्यःधर्मिविपर्यासस्तुतमःकार्यःतदुभयराहित्यंविवक्षितंशमदमादि

अत्र कर्मवाचिपदं किमित्यत्राह अत्रेति

मानो वर्णाश्रमधर्माङ्गमेवातो यथोक्त एवार्थः अस्यार्थस्य सांप्रदायिकत्वमाह तदुक्तमिति उ
नयपरिकामितशब्दं व्याचष्टे ज्ञानेति उक्तार्थे प्रमाणानि दर्शयन् प्रथमं कर्मानुगृहीतत्वे प्रमाण
७० माह तथा चेति अत्र कर्मवाचिपदं किमित्यत्राह अत्रेति अविद्याशब्दस्य कर्मवाचिनः प्रयोगं दर्श
यति यथोक्तमिति ज्ञानस्य पापक्षयः शास्त्रजन्यज्ञानवानत्र ह्यविद्यामधिष्ठाय विवेकजं ज्ञानमव
जन्म लंब्य तद्दृश्यैत्यर्थः नहि विवेकं ज्ञानस्य त्रैगुण्यत्वमुपपद्यते। ननूक्तैरुपायैः कथमिति शंकायामुपयौ य
70 लितमर्थमाह नन्वीति केवलस्य निषेधकः शब्दः कइत्यत्राह नमेधयेति नमेधयेत्यनेनैव तस्य
निषेध इति कथमवगम्यते ननु किं वाचिशब्दस्य न प्रतीयते ननु ध्यानस्य विशेषणत्वं वा कथमि
विधापि तिशंकायामाह। एतदुक्तमिति उपासनादिं वाक्यविधेयध्यायकेवलस्यावस्थादिनिषेध इत्यवगम्य
त इत्यभिप्रायेणावेदांत विहिते तूक्तं यद्यातस्येति ध्येयस्य निरतिशयप्रियत्वात् ध्याने प्रीतिः
ध्यानदशायां प्रीतिः ध्यानस्य प्रीतिरूपत्वमुक्तं भवति एवं वरणीयत्वहेतुर्गुण उक्तः तत्र प्रमा
णमाह यथोक्तमिति नतया मामभिजानातीत्यादिश्लोके न किं साध्यं ज्ञानांतरमपवर्गो
य विधायिवाक्यानैककंठेन मोक्षमति तमेवेति ध्यानं विधेयमस्तु तत्कथं भक्तेरुपायत्वं तदेवेत्यत्राह तदेवेति ७० ७०
नापमात्मा इत्यादिवाक्येन फ

नुध्यानरूपत्वेनैककालत्वमिति। एवंविधानुष्ठानं भक्तिः तथैव लभ्यत इत्यर्थः। यद्वा पूर्वमपि ध्या
नशब्देनाविच्छिन्नस्मृतिसंततिरूपध्यानमेवोच्यते न त्वावरणसंशीलनं पश्चादनुध्यानशब्देन दि
ध्यात्मानुसंधानरूपसमाधिरुच्यते सहि ध्यानसाध्यः तत्त्वविकल्पनाहीनस्वरूपग्रहणं हि यत् मनसा ध्यान
निष्पाद्यं स समाधिः सोऽयमुच्यत इति वचनात्। ...विरोधिनिरासकत्वं समाधेरेव ध्यानमपि समा
धिविरोधिनिरासकं यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः। तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व
किल्बिषं। मनसा ध्याननिष्पाद्यमित्युक्तिः तद्रूपप्रत्यये चैकाग्रसंततिश्चान्यनिस्पृहा तद्ध्यानं प्रथमै
रंगैः षड्भिर्निष्पाद्यते नृप इति सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् यमनियमविधूतकल्मषा
णां सदा तज्ज्ञावनाविता इति धारणापर्यन्तानामंगानां ध्याननिष्पादकत्वमेव ध्यानस्य समाधिनि
ष्पादकत्वमेवेति समाधेरेवांगित्वं ध्यानस्यैव प्राधान्यं यत्रोच्यते तत्र ध्यानशब्देन समाधिर्यत
तुध्यानका ले ध्याने विवक्षितं समाधिनिष्ठेन ह्यंतर्ध्यानकाले क्रियमाणमर्चनादिकर्मशीक्षा... निविष्टमङ्ग
कौतु मयाजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसीत्युक्त्वा ... प्राप्तेर्व्यवहितोपायत्वप्रतीतेः। तेनानुष्ठीय

रितियावत्कर्मानुगृहीतत्वेनप्रमाणमाह॥ यथोक्तमिति॥ तन्नोषकाकार इत्यनेन भगवत्तोषहेतुभूतज्ञा
नांगत्वं सिद्धं भगवद्वचनं दर्शयितुमुपयैतिशयमाह॥ निखिलेति स्वकर्मणा सिद्धिं विंदति चेत्कथं तत्केरूपा
७९ यत्वमित्यत्राह॥ यथोदितेति यथोक्तकर्मानुगृहीतक्रमपरिणितत्वतः कालस्य इत्यर्थः॥ पूर्वमुपेयस्व
रूपनिष्कर्षस्योक्तप्रकारस्याशिष्टपरिगृहीतत्वात्प्रामाण्यमूलत्वमुक्तं इदानीं तदपि शास्त्रयन्नुपायमतः वि
71 स्वरूपस्य यथोदितप्रकारस्य तन्मूलत्वमाह॥ बोधायनेति॥ एवं बोधायनादीनां शिष्टपरिगृहीतशास्त्र
र्थविशेषणं तत्त्वार्थ विरुद्धमुपायोपेयस्वरूपं वर्णयंती बाह्यादिमतं कानुगृहीतश्रुतिविरोधादेवनिर
स्तमित्याह॥ अनेनेति॥ औलूक्यः कणादः पतंजलिमतं हरणपार्भं कल्पादानां वेदप्रामाण्याभ्युपगमेपि
वेदविरुद्धार्थानां कुतर्कमूलानामनुपगमाहुरस्यापौरुषेयत्वानभ्युपगमाच्च तन्मतानुसारिणां बाह्यसाम्या
द्बाह्यत्वोक्तिः॥ वेदावलंबिनां कुदृष्टीनां निरालोर्वृत्यानामिव नोपपद्यते वेदावलंबिनां वेदैकदेशित्वमूलस
त्वगुणोद्रेकादित्यत्राह वेदावलंबिनामपीति॥ भवत्युद्यतेव्यर्थं तेच यान्यतोन्यानि कानिचित्॥ तार्किका न्य
लिकतया निष्फलत्वान्यनृतानि चेति श्लोकेन बाह्या निरस्ती॥ सर्वलोकालिकत्वयेत्यनेन दोषमूलत्वं सूचितं

७९ ७२

पापइतिशंका मा भूदिति तदाचष्टे तदनंतरमिति। भक्तेति परभक्तिरुच्यते मद्भक्तिं लभते परामिति
प्रकृतत्वात् अभिजानातीति परज्ञानमुच्यते य इति धर्मिस्वरूपं यावानिति गुणविभूत्यादि विवक्षितं।
ततइति परमभक्तिरुच्यते साक्षात्काराभिनिवेशः परभक्तिः साक्षात्कारः परज्ञानं पश्चादनुभवाभि
निवेशः परमभक्तिः न च ततइति साक्षात्कारपरामर्शः प्रवेष्टुं च शक्यौ शाक्य इति पूर्वोदाहृतवचनैका तत्त्वेन
र्थ्यात्। विशतइति प्रतिबंधविनिर्मुक्तमनुभवं उच्यते भक्तिरूपे। निरतिशयप्रियत्वादनन्यप्रयोजना
नत्वंश्चनेनैश्वर्यार्थभक्तियोगो व्यावृत्तः स्वेतरवैतृष्ण्यावहेति भक्तेः प्रियतमत्वातिशयाद्भगवत्प्राप्ता
वपि नैरपेक्ष्योपपन्नवतीत्यर्थः उदाहृतश्रुत्यर्थमुपसंहरति। भक्तियुक्ता एवेति एवं विधेति परभक्तिरूप
ज्ञानविशेषस्येति परज्ञानात्पूर्वभाविनी परभक्तिर्न विवक्षिता परैभक्तिरेवाभिप्रेता ज्ञानपूर्वककर्मा- म
हर र्मानुगृहीतो हरैकस्वरूपमानो भक्तियोगः परमभक्तेरुत्पादक इत्यर्थः अहरहरभ्यस्यमान एव भक्ति
योगः परमभक्तिदशापन्नः स्यादित्यर्थः। श्रीति रूपध्यानेन निरतिशयानंदरूपदिव्यात्मस्वरूपानुसं
धानेनिरतिशयप्रियं मिश्रमिति तद्वत्साक्षात्काररूपाभिनिवेशं जनयति सोऽभिनिवेशः परमभक्ति

नुभवा

यं तस्मिन्कल्पे ब्रह्मणा यत्पुराणं प्राचुर्यात् यस्मिन्कल्प इत्यादेरुदाहरिष्यमाणस्यार्थमाह सत्त्वरजस्तमोमया
नां तत्त्वानामिति दैवतानामित्यर्थः यस्मिन्निति यस्मिन्कल्पे यत्पुराणं ब्रह्मणोक्तं तस्मिन्कल्पे तस्मिन्पुराण इत्य
७२ न ध्याहारः तस्य तस्येति सा कल्पपरः शब्दः न हि ब्रह्मणो दिवसानां माहात्म्यं पुराणेषु वर्ण्यते अग्नेः शिवस्येति दे
वताविशेषवर्णनपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्य तस्येति पदं तत्तद्देवतांशेषपरं ऽत्र तस्मिन्कल्पे तस्मिन् वि
72 पुराणे तत्तद्गुणप्रचुरस्य दैवतस्य माहात्म्यं वर्णितमित्यर्थः। यद्वा कल्पमाहात्म्यप्रतिपादनं नाम तत्तत्कालानु
गुणं दैवतमाहात्म्यप्रतिपादनं यथा पुरवर्णनं नाम पुरस्य पुरुषगुणवर्णनं यथा च वर्षावर्णनं नाम जन
पदसाधारणो वृत्तादिवर्णनं किं दैवतं किं गुणकमित्यत्राह विशेषश्चेति जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य ब्रह्मणो गु
णावश्यत्वं न संभवति गुणविभागकथनस्य किं प्रयोजनं। संकीर्णसात्त्विकाश्चैवेत्यादिवचनं किंगु त
णकेन ब्रह्मणा प्रोक्तं सूत संशयावलीयस्त्वन्यायादिदं वचनं वक्तुभिः पुराणैर्बाध्यमिति शंकायामाह रात
दुक्तमिति ब्रह्मणः द्वेत्रसत्त्वं कथमित्यत्राह यो ब्रह्माणमिति स्मृत्युक्तत्वेन शास्त्रवत्त्वं स्वयं श्रवणादहतया त
प्रत्वादिश्रवणरूपापवाद इति जन्मवत्त्वेनेति भावः। शास्त्रवत्त्वेन शास्त्रदानं हि तत्सापेक्षस्येति भा

निष्फलानितदर्थानुष्ठानेषु नैष्फल्यं प्रसक्तानितत्वस्थितेरनन्तत्वं एवं पूर्वश्लोके वेर्हाणां निरस्तत्वाद्या वेद
बाह्याऽत्यादिश्लोके कुदृष्टीनां वाह्यसाम्यमेव विवक्षितमित्यभिप्रायः कुदृष्टीनामपि वैदिकत्वविलक्षणमूलसत्त्वगु
न् णोद्रेकात्तन्निरासानुपपत्तिशंकां परिहरन् फलितार्थमाह रजस्तिरजस्तमोभ्यामस्पृष्टं तमोनिष्ठा हिताः स्मृता इत्य
त्र तमः शब्दो रजसोप्युपलक्षणार्थः शुद्धसत्त्वव्यतिरिक्तत्वादित्यभिप्रायेण रजस्तमोभ्यामित्युक्तं त्वाच्छाविक इत्य
नेन सत्त्वगुणत्वस्थायित्वं विवक्षितं। अनेन क्वचिदपि प्रामादिकता व्यावृत्तिः तेषामेव वैदिकरुचिर्वेदार्थयाथ्या-
त्म्यावबोधश्चेति वेदावलंबि कुदृष्टीनां वैदिकरुचित्वमूलसत्त्वगुणसद्भावेपि तदर्थयाथात्म्यानवबोधहेतुस्तुतर
जप जस्तमस्संभवात्ते निरसनीया इत्यर्थः बौद्धानामपि मन्त्रौषधीपर्वरध्यानादिषु दृष्टफलत्वात्तदनुष्ठानानामनैष्फ
ल्यमिति शंकां व्याहत्य यद्येत्य पदांश्शुद्धसत्त्वव्यतिरिक्तानामप्रामाण्यहेतुत्वमभिप्रेत्य मात्स्यवचनं दर्शयति य
थोक्तमिति संकीर्णा इत्यादि वचने प्रमाणाप्रमाणविभागकथनाभावेपि सात्त्विकादिविभागकथनस्य प्रयो
जनांतराभावात् प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्णय एव प्रयोजनमित्यभिप्रायः। उदाहृतश्लोकं व्याचष्टे केचिदिति सं-
कीर्णादिशब्दानां विशेषव्याख्या कल्पा यस्मिन् कल्पे लितुक्तैरिति भावः। कल्पानां रजः प्रकृतिगुणप्राचु

परं पर्यालोचनादिना निर्वाहस्योक्तत्वात्तेनैव प्रकारेणात्राप्यविरोधनिर्वाह इत्यभिप्रायेण। पूर्वमेवो
क्त इत्युक्तं। एक एव रुद्र इत्यादिवाक्यस्य पूर्वापरपर्यालोचनया कृतो रेकदेवताकत्वपरं तद्वाक्य
७३ मिति निश्चीयते हृषीकेशायेति पदं पदाध्ययनपारंपर्यादेव व्याख्यातं सोमः पवत इत्यादावृग्वे
दमंत्रे सोमशब्दोपि सोमलतापरः योगारूढे बलीयस्त्वात् समासविभागाभावेन पदक्रमाध्ययनात् त
त्सोमलताविषये स्य मंत्रस्य विनियोगाच्च सोमशब्दस्योमासहितवाचित्वाभावात्। किंच सोम
73 शब्दस्य देवतापरत्वेपि रुद्रावगतश्चेद्रुद्र एव स्वरसतः प्रतीयते न योगावसेयो रुद्रः अतो न किंचि
देतत् अस्मिन्मंत्रे जनितेति पदं प्रीतिजनकार्थे एवमन्यदपि प्रकरणपर्यालोचनादिभिः परिहा
र्तव्यमित्यभिप्रायः एवं वेदपूर्वभागवचसां विरोधे निर्वाहोस्तु तत्तदुपनिषद्भागेन्यपरत्वाद्यभावा
त्तत्र कथं निर्वाह इत्यत्राह· यदपीति· इत्यादिशब्देनाथर्वशिरोवाक्यानि चतुर्मुखकारणत्वप
राणि हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे धाता यथापूर्वमकल्पयत् प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यादीनि· वि चवाक्यानि
वक्षितानि ततः किमित्यत्राह· नारायण इति परिहरति अत्यन्तमेतदित्यादिना तत्र प्रथमे स्वप

वः। ततः किमित्यत आह सत्त्वेति भूयसां बलीयस्त्वेन यं परिहरतीति तेषामिति नैतद्वचनविरोधात्तेषां बाधः किं
तु परस्परविरोधात्कृतत्त्वपुराणानामर्थनिश्चायकत्वशक्तिविरहे सति तानि किं कार्त्स्न्येन त्याज्यानि त
तकानि चित्स्वीकार्याणीत्यपेक्षायां सत्त्वादिमूलत्वलक्षणवैषम्यपरमिदं वचनं यतो न भूयसां बलीय
स्त्वं यासां बाध इत्यर्थः प्रयोजनमाह पुराणेति किं गुणके नोक्तमित्यत आह सत्त्वनिष्ठेनेति। स्वतः प्रमा
णत्वाद्दयवादकवचनान्तरादर्शनात् यो ह खलु वास्येत्यादिमैत्राप्यणीयश्रुत्या ततद्गुणकत्वे नान्तिम
तस्य तद्देवताविशेषस्य प्रतिपादनपरत्वानानाप्रवेधानां तद्गुणमूलत्वरूपेण वस्तुसामर्थ्येन स्वतः।
सिद्धस्य प्रामाण्यस्य स्थिरीकरणाच्च प्रामाण्यहेतुभूतरजस्तमोऽभिभवननिरासकसत्त्वमूलत्वे सिद्ध
प्रोक्त मिति भावः। सात्त्विकादिविभागोऽस्तु तत्र कस्य प्रामाण्यं कस्याप्रामाण्यमित्यत आह सत्त्वादीनामिति।
पुराणानां ब्रह्मप्रोक्तत्वे कथं पराशरादिप्रोक्तत्वं घटत इत्यत आह सर्वेति पौरुषेयत्वे हि विरोधे वक्तृगु
णानुगुणप्रामाण्याप्रामाण्यविभाग उपपद्यते। अपौरुषेयश्रुतिवाक्यं तु गुणानुगुणप्रामाण्यावि प्रामाण्य
भागेन निर्वाहो नोपपद्यत इति शंकते अपौरुषेयेष्विति परिहरति तात्पर्येति। यच्चेदं श्रुत्यादीनां पूर्वी

७८ १३ रा.द्. 74

वादिनाप्यापेक्षिकसामान्यविशेषभावोऽभ्युपेतः अन्यथावृत्तुकारणत्वप्रसंगात् तत्र शिवादिश
ब्दानामपि नारायणशब्दापेक्षया सामान्यशब्दत्वान्नारायणपर्यवसानमिति भावः। यथा पशुनैय
जेत्यत्र पशुसामान्यवाचिपशुशब्दः छागस्य वपाया मेधस इति मंत्रस्य छागशब्दोक्तविशेषे पर्यव
स्यति एवं सच्छब्दो ऽहृदहृहै साधीरणत्वात् ब्रह्मशब्दोक्तविशेषे पर्यवस्यति चेतनाचेतनसाधा
रणो ब्रह्मशब्दश्चेतनैकांतात्मशब्दोक्तविशेषे पर्यवस्यति तथा आत्मशब्दश्च सर्वचेतनसाधार
णो नारायण एव विशेषे पर्यवस्यतीति नारायण एव सद्ब्रह्मशब्दैरभिधीयत इत्यर्थः ननु एको ह वै न
नारायण आसीदित्यत्रानुवादस्त्व कह वै शब्दश्रवणात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यंत इति वाक्यवदिदमपि वाक्यमनुवादपरमिति वाक्यांतरसापेक्षं तत्र तदुक्तमेव कारणस्या
स्योपादेयलक्षणमिति विधित्वसूचकैवकाररहितान्नसन्नचासदित्यादिवाक्येनोक्तशिव एवा
नूद्यत इति शंका चातेष्व प्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदिति न्यायेन स्वतः प्राप्तस्य विधित्वस्य ह वै शब्देन नि
नकः यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र यद्वत्तयोगः प्राप्यमानमित्याद्युद्देश्यलक्षणमित्यनुवादसूचा

द्धांश्रुतिजानीते वेदविदित्यादिश्लोकेन वेदवित्प्रवरप्रोक्तवाक्यन्यायोपबृंहिताइतिस्मृतिः
हासपुराणमीमांसान्यायोपबृंहिता इत्यर्थः। तत्र स्वपक्षस्य श्रुतिज्ञातस्य प्रमाणमुपन्यसिष्यन्प्र २
थमं कारणवाक्यानुदाहरिष्यन्सूत्रपुरःसरं लक्षणवाक्यमाह। जन्मादीति। जगत्कारणं ब्रह्म
ततश्च जगत्कारणं किमित्यपेक्षायामाह। तच्चेति जगत्सृष्टिप्रलयप्रकरणेष्वेवेति न तूपासनादि
विधि परेषु पुंसु राकाशमध्येय इत्यादिष्वित्यर्थः। तत्र हि कारणत्वानुवादेन ध्येयमनूद्य विधिपरत्वं जग
त्सृष्टिप्रलयप्रकरणेषु सद्ब्रह्मेत्यादिनिर्विकल्पैः शास्त्रैः कारणत्वप्रतिपादनान्नारायणस्यैव का
रणसिद्धिरित्यत्राह। सदेवेति गतिसामान्यन्यायात्सर्वेषां कारणवाक्यानामैककंठ्यमभिप्रेत्यो
दाहृतवाक्यैः कार्यैकवाक्यांतरं दर्शयति। अयमेवेति। कारणवाक्यजाते कार्यसिद्धं। सच्छब्दस्य ब्रह्मप्रा-
प्त्यर्थपर्यवसानमाह। अनेनेति वाक्यांतरमुक्तवाक्यैकार्थ्यमाह। अयमेवेति। अयमेवार्थः प्रतिपादि
त इत्यर्थः। सद्ब्रह्मशब्दयोरात्मपर्यवसानमाह। तथेति। आत्मशब्दस्य सद्ब्रह्मशब्दापेक्षया विशेषश
ब्दत्वेपि नारायणशब्दापेक्षया सामान्यशब्दत्वात्तत्पर्यवसानमाह। तथाचेति शिवस्य कारणत्व-

अन्तः स्थूलपाणिः पुरुषो जायत इत्युत्तरवाक्यं व्याहृतिश्च तस्मान्नारायणस्यैव परमकार-
णत्वप्रतिपादकं वाक्यमिदमित्यभिप्रायः अत्रैको ह वा इत्यादिवाक्ये नारायणकारणत्ववि-
१५ धायकमेवेति विष्णुस्तथा लीनहरिरेव निष्कल इत्यादीनि कारणवाक्यान्यप्यनुसंधेयानि
अथोक्तार्थे प्रमाणान्तरं च वदन्नपि हिरण्यगर्भस्य कारणत्वशंकां च निराकरोति यमंतरी-
75 त्यादिना अत्र समुद्रशायित्वलिंगेनास्य प्रकरणस्य नारायणपरत्वनिश्चयार्थं यमंतः समु-
द्र इत्यादिवाक्यमुपात्तं आदिशब्देन विद्युतः पुरुषादधीत्युक्तं विद्युद्वर्णपुरुषत्वं च विवक्षि-
तं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति श्रुतेर्विद्युद्वर्णपुरुषत्वं हि मपुरुष पर
लिंगं जगत्कारणत्वमेवैश्वरत्वमोक्षप्रदत्वरूपपरत्वदर्शनार्थं नैनमूर्ध्वमित्यादिवाक्य-
मुदाहृतं अस्य संभूत इत्युत्तरनारायणीकवाक्यत्वाच्च नारायणपरत्वमाह यस्य इतिः अ-
ग्निः संभूत इत्यनुवाकस्य कथं नारायणपरत्वमित्यत्राह तद्वेति वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति वाक्येन महापुरुषप्रत्यभिज्ञानाद्गोपतित्वलिंगाच्चास्यः सं
करणत्वा

कथं यच्छब्दसद्भावेपि वचनान्निरत्वपूर्वत्वादिति सूत्रेण विधित्वं स्थापितं प्रमाणान्तराप्राप्तत्वात् तथाऽप
रिहिदेवस्यो धारयतीत्यत्र हि यच्छब्दसद्भावेपि विधित्वं धारणे पूर्वत्वादिसूत्रेण विधित्वं स्थापितं प्रमा।
णान्तराप्राप्तत्वात् तस्मान्नत्वतः प्राप्तविधित्वसंजनकोह वै शब्दः अपि तु प्रमाणान्तरेण विधित्वेन प्र
प्रयुक्तशब्दस्वगतिप्रदर्शकः आकाशकारणत्वादिवाक्येत्वयोगत्वादिना विधित्वसंगाद्वैशब्दो
नुवादरूपताज्ञापकः अत्र तु प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाद्विधित्वसंजनकाभावाद्ध्वह वैशब्दो न स्वतः प्राप्त।
विधित्वसंजनकः शिव एवेत्यनेन विधित्वं मन्तव्यमिति चेन्न शिवोऽस्तु पन्थानः शिवं कर्मास्तु शिवः स्ते
शिवानामशिवो शिवानां योवः शिवतमो रसस्तस्येत्यादिश्रुतिष्वितरपरत्वदर्शनेन शिवशब्दस्य साधारण दिष्व
त्वात् साधारणेनापि विधित्वसंजनक इति चेत् सदेवेत्यादिशब्दाः शिव एवेत्यस्यैतस्मात्साधारणः। अनुवादरूप
शिवशब्दोपि नारायणपर्य्यवसायीति। एकोह वै वाक्यस्यानुवादरूपत्वमस्तु तथापि विष्णुस्त त्वेनस्तु
दासीद्धरिरेव निष्कलइत्यादिस्वसमानार्थवाक्यश्रवणात् तदनुवादित्वमेवेति न विरुद्धार्थप।
वा रेकोऽनुवादित्वं शिवस्यकारणत्वमनवद्यतीति चेन्न ब्रह्मा नेशानस्त्वनंतरवाक्यव्याहतिः

एवं पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्वं निश्चीयते अंभस्य पार इत्याद्यनुवाक एवोक्तार्थस्य समुद्र
शायित्वविद्युद्वर्णपुरुषत्वलिंगाभ्यां महापुरुषप्रकरणत्वलक्ष्मीपतित्वलिंगान्वितोत्तरनारा
७६ यणैकवाक्यत्वाच्चेदं प्रकरणं नारायणपरं एतदेकवाक्यत्वाद्धिरण्यगर्भः समवर्तता
ग्र इत्यादिकमपि नारायणपरमित्यर्थः एवं नारायणस्यैव परमकारणत्वे श्रीपुरुषसूक्ता
९ दिकं प्रमाणतयोक्ताश्चेत् मुख्यकारणत्वे चार्थान्निरस्ता। हिरण्यगर्भ इत्यादीनामृचां भगव
76 त्समाराधने हविर्निवेदने विनियोगाच्च हिरण्यगर्भे चतुर्गर्भ इति भगवति प्रयोगाच्च हिरण्य
गर्भशब्दस्य नारायणपरत्वं सिध्यति। अथ नारायणानुवाकमपि प्रमाणत्वेनाह अयमर्थ
इति प्रपंचित इति न केवलं समुद्रशायित्वादिना लभ्यते अपि तु कंठोक्त इत्यभिप्रायः नारा
यणानुवाकः कः तत्रार्थस्य प्रपंचितत्वं कथमित्यत्राह· सहस्रेति प्रपंचितत्वमुपपादयति
सर्वेति इदं तावत्सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्णयपरं। दहरविद्याप्रकरणत्वादेतच्छेषभूत
मिति चेत् न प्रकरणादपि बलीयसा वाक्यप्रमाणेन सर्वविद्याशेषत्वावगमात् प्रकरणा

सूक्तइत्यनुवाकस्यनारायणपरत्वमित्यर्थः।सहस्रशीर्षापुरुषइत्यनुवाकस्यकथंनाराय
णपरत्वंपुरुषशब्दोप्यन्यवाचीस्यादितिचेतउच्यतेसहस्रशीर्षापुरुषइत्युपक्रंहित्वातत्पुरुषे
णनारायणेनयजमानउपतिष्ठतेनारायणाख्यामप्युपस्थानंउक्तंनारायणेनादित्यमुपतिष्ठ
तइत्यादिकल्पसूत्रकारनिर्देशान्नारायणपरत्वंसिद्धं।अथर्ववेदोक्तेषष्ठाद्दशमहाशांतिक
र्मसुवैष्णव्यांमहाशांत्यांश्रीपुरुषसूक्तंविनियुक्तंविनियुक्तंवैष्णव्यांपुरुषसूक्तमितिश्रा
द्धयावाहयदेवमच्चानुपुरुषोत्तममित्यादिनाशौनकादिभिर्भगवत्समाराधनेचविनियु
ज्यतेस्मृतिवचनेचपुरुषस्यहरेःसूक्तमितिचसुबालोपनिषदिचचक्षुश्चद्रष्टव्यंचनाराय
चच णः।श्रोत्रंश्रोतव्यंनारायणइत्यादिनानारायणात्मकत्वंसर्वस्योक्त्वापुरुषएवेदंसर्वमितिपुरु
षात्मकत्वेनोपसंहृतंसहस्रशीर्षंदेवंविश्वमेवेदंपुरुषइतिनारायणानुवाकस्थसहस्रा
शीर्षापुरुषइतिप्रत्यभिज्ञापितास्मांचतयोर्नारायणपरत्वंगम्यतेमहादेवंवामहापुरुषंवा
ह चेद्यजेदितिप्रयोगाच्चवेदाहमेतंपुरुषंमहांतमितिपुरुषशब्दस्यसाधारणशंकादूरोत्सारिता

तिमिरविच्छेदेनाधीतत्वात्तत्त्वं नारायणः पर इत्यादिप्रकरणविरोधाच्च सुपांसुलुगि[illegible] दि
नाल्लुप्तविभक्तिकमिदं पदं समस्तत्वेपि निषादस्थपतिन्यायेन प्रथमाविभक्त्यर्थत्वमेव न्याय्यं
१६ लैंगे च अहमेव परं ब्रह्म परं तत्त्वं पितामह अहमेव परं ज्योतिः परमात्मा त्वहं विभुरिति भगवद्व-
चनाच्च प्रथमार्थः सद्ब्रह्मा सच्छिव इति सामानाधिकरण्यस्य चार्थमाह ब्रह्मेति इंद्रादीत्यादि द्वा
77+ द्वेन परमः स्वराडिति मुक्तसामानाधिकरण्यं विश्वमेवेदं पुरुष इति विश्वजगत्सामानाधिकरण्यं
च विवक्षितं इंद्रसामानाधिकरण्यं मुक्तसामानाधिकरण्यं विश्वजगत्सामानाधिकरण्यं च विभू-
तित्वकृतं तद्देवब्रह्मशिवयोस्सामानाधिकरण्यं चैतत्पर्यं परमः स्वराडिति मुक्तात्मोच्यते तत्र पर
व्या मशब्देन कैवल्यमोक्षेहति- यद्वा जीवस्यावस्थास्वतः परं निरतिशयावस्थान्तरं नास्तीति पर-
मशब्दार्थः ननु एतदनुवाकजातं तन्नं शुभ्रिवादिना ह्यानुगुणेन ननेयं न तु तथानुगुणेन न ते षां नेय
त्वमेतिश्चेत्काव्यं वैषम्यमाह केवलेति अत्रानुवाके कस्यचिदर्थान्तरस्य विधानादर्शनादिदम
नन्यपरमुपास्यविशेषैकनिर्णयपरमित्यर्थः ॥ अन्यानि त्वन्यपराणीत्याह अस्मिन्निति पर्याय

स प२

तदाधीतविद्यानां प्रकरणांतरस्थमिदं कथमुपास्यविशेषसमर्पकमितिचेत् उच्यते यथा प्रकरणांत
रस्थेन जुहूं जुहोतीति वाक्येन होमसाधनतया विहितामपि जुहूं प्रकरणांतरस्थमपि यस्य वर्ण
मयी जुहूर्भवतीति वाक्यं जुहूशब्दप्रत्यभिज्ञापितामनूद्य तस्याः पर्णमयत्वं विदधाति जुहूद्वारा द्रव्यविशेष
स्याकांक्षितत्वाद्योग्यत्वाच्च एवं तत्तद्विद्यासूपास्यत्वेन विहितं वस्तु किमित्यपेक्षायां तत्तच्छब्दप्रत्यभि
ते ज्ञापितं तदनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयत इत्युपपन्नमित्येवदृस्निर्देशेन सर्वशब्दवाच्यत्वमित्युक्तं तन्न कुण
योगेन तत्तच्छब्दानां नारायणवाचित्वमित्याह तन्नदिति विश्वमेवेदं पुरुष इति सामानाधिकर
ण्यस्यार्थमाह समस्तस्येति तदाधेयत्वतन्नियाम्यत्वैतच्छेषत्वनियमेनात्मात्मीयमित्यर्थः। तदिदं सम तच्छेषत्व ५
स्तैव स्यष्टं व्याप्य नारायणः स्थितः पतिं विश्वस्येतदिविश्वमुपजीवतीति यतित्वं शेषित्वं विश्वोपजीवत्वं धारक
त्वं नियमनं चार्थसिद्धं एवमस्यावाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि श्रु
तं छेषत्वमपि नियमनेन धारकत्वश्रवणात् तस्माद्यथोक्त एव सामानाधिकरण्यस्यार्थः नारायण
परं ब्रह्मेत्यत्र नारायणात्परमिति केचिद्वैदिका विदुः तदयुक्तं महोपनिषदि नारायणः परं ब्रह्मे

सूक्तानध्यायीति वैदिकसंप्रदायः एवं ब्रह्मशिवनुत्वाज्ञातमस्यैवेति नारायणानुवाकोपसं
हारवाक्यस्मरणेन नारायणानुवाको विवक्षितः नारायणेति संबुध्या नारायणानुवा-
७५ केस्मारयन् कारणवाक्यानां श्रीपुरुषसूक्तस्य च नारायणपरत्वं च सूचयति अत एतदनुरो
धेनायं क्रमः उक्तः अत्र कठवल्ल्यादिश्रुतयो ऽनुसंधेयाः कठवल्ल्यां सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपां
78 सि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्यारभ्य सोऽध्वनः पारमा
प्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति ह्युक्तं एवं सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति सर्ववेदवेद्यवस्तुकथनो
पक्रमेणानन्यपरं हितस्य करणं तथा मैत्रायणीयोपनिषदि च एवं सवितुर्वरेण्यं ध्रुवमचलम
मृतं विष्णुसंज्ञं सर्वाधारं धामेति ध्रुवत्वाचलत्वादिविशिष्टतया वेदान्तैर्दितस्य वस्तुनो वि
ष्णुसंज्ञत्वं विधीयते अत्र पूर्वपक्ष उदाहृतश्रुतीर्व्याचष्टे अतइत्यादिना अतः कारणवाक्यैः
श्रीपुरुषसूक्तेनानन्यार्थनारायणानुवाकादिसिद्धनारायणस्य परमकारणत्वेन प्रतिप
न्नत्वात् ब्रह्मशिवयोस्तत्स्वरूपत्वसंहार्यत्वादिश्रवणं चेत्यर्थः प्राणमित्यादिश्रुतेरर्थं संग्र

स्यपर्णमयीजुहूरितिवाक्येपर्णमयत्वेनोक्तस्यजुहूं जुहूत्वेतिहोमसाधनत्वविधिः तथात्रस
र्वस्मात्परत्वेनोक्तस्यनारायणस्यब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिषुमुमुक्षूपास्यत्वविधिरित्यर्थः। दहरं
विपाप्ममित्यादिना पूर्वानुवाकोक्तस्याधीस्य पद्मकोशप्रतीकाशमित्यत्र प्रतिपादितत्वा
द्दहरोपासनपरमेवेति चेत् दहरविद्यायाः प्रकृतायामुपास्यविशेषाकांक्षायां न केवलम
स्यामेवोपास्यो नारायणः अपितु सर्वविद्यासु स एवोपास्य इति दहरविद्याप्रसंगेन सर्वविद्योपा
स्यविशेषनिर्णय एवात्र क्रियत इति वैलक्षण्यप्रमाणविगतत्वात् सर्वविद्याशेषभूतः तत्र दहरविद्या
यामप्युपास्योऽनेन निर्णीतो भवति तत्र पूर्वप्रस्तुते दहरं विपाप्ममित्यादौ वक्तव्यांशसद्भावात्तदत्रो रं
क्तमिति नात्रोपासनविधिपरत्वं एवं स्वपक्षसाधनत्वेन कारणवाक्यानि श्रीपुरुषसूक्तं नाराय
णानुवाकवाक्यं चोदाहृतं अथैवं क्रमोऽत्र भगवद्यामुनाचार्यानुरोधेन कृतः तत्प्रणीते स्तोत्रे नावेद्य
सद्भूत्यादिकारणवाक्यानि विवक्षितानि वैदिकः क इत्यनेन श्रीपुरुषसूक्तं विवक्षितं वैदिको
वेदाध्यायीदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पठ्यत इति वचनात् नाहिक श्रि दपि वैदिकः श्रीपुरुष

णस्येवषष्ठ्येयत्वविधिकारणत्वंविधीयतांनामतथापिसद्वस्त्वात्मादिशाद्वषष्ठ्येनुशासनस्यसामा
१ छु मान्यशाद्वत्वान्नारायणशावपर्यवसानंन्याय्यमितित्रिवादिशब्दानांनारायणशाब्दापेक्ष
।यासाधारणत्वाद्दहीपूपनिषत्सुनारायणादिशब्दनिर्देशात्तत्राप्येकैकत्रनारायणशब्दास्या
साच्चतस्यानुगुण्येनान्यावर्णनीयइतिचात्रानुसंधेयंततोयदुत्तरंततरमितिश्रुतेरर्थमाह यद
79 पीत्यादिनातदपिप्रत्युक्तमित्यन्वयःयततोयदुत्तरंततरमितिवाक्यात्पूर्वंयस्मात्परमित्यादि
वाक्यंतस्यार्थंवक्तुमन्वयमाहयस्मादपरमितियस्मादितिपंचम्यंतपदेनपरशब्दस्यान्वयेस
कृ मनिषेधोनस्यातःस्यात्तत्रपरशब्देनपंचम्यंतपदस्यान्वयेसविसमाभ्यधिकोनयनिषेधःकृ
तस्यात्तथासतिनान्यःपंथाइतिपुरुषवेदनस्यैवमोक्षोपायत्वप्रतिज्ञानस्यशाकरणिका
स्याप्यनुगुण्यंपंचम्यंतपदस्यान्यशब्देनान्वयेश्रुतिस्मृतिसूत्रव्यपतेइत्थिनेत्येतस्मादन्यत्पर
मस्तितस्मात्सान्यत्वपरःकिंचनासएकस्तमसःपदिहास्तिकिंचित्तदन्यतोनास्तिपरंततोन्य
दित्यादिषुनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतेइतिश्रुत्यैकार्थ्यंचयस्मात्परमित्यन्वयेपुरुषादन्य

नि

हेणाहमसर्वकारणोतितपसंहत्यापरमात्मैविकारजातोपसंहारमनुसंधायेत्यर्थः सर्वस्येशानं

त व्या ध्यायीतेति संपूरकवाक्यान्वयप्रदर्शनेदर्थमाह परेति ईशानत्वादिकंनारायणस्यैवमुख्यमिति

ज्ञानादिशब्दास्तस्यैववाचका इत्याह पतिमिति सर्वैश्वर्यादिवाक्यस्यार्थमाह अतइति विश्वाद्वावि

श्वशंभुवमितिनारायणवाचित्वेनशंभुशब्दप्रयोगदर्शनाच्छंभुस्वयंभुर्द्रुहिण इत्यर्थांतरविषय-

त्वेननिषेधेदर्शनादपीतिभावः शंभुराकाशमध्येध्येय इतिवाक्ये कारणत्वमपिविधेयंस्यादित्य

त्राह कश्चेति कारणत्वानुवादेनध्येयताविधिपरमिदंवाक्यंप्रतीपतेकश्चध्येयः कारणंतुध्येय इतिप्रश्न

प्रतिवचनात् नहि किंकारणमिति प्रश्नस्येदंकारणमिति प्रतिवचनंश्रूयते तस्मात्कारणत्वानुवा

देनध्येयत्वंविधीयत इति निश्चीयते कारणत्वानुवादश्चेतत्प्रतिपादकवाक्यांतरसापेक्षः अतस्तद

नुगुणेनानुवचः कर्तव्य इत्यनुवादरूपत्वान्नारायणस्यैवध्येयत्वविधिरित्यर्थः अनुवादरूपत्व

मस्तु तथापि शिव एव कारणत्वेनानूद्यतामित्यत्राह तस्यैवेति परमकारणतांशंभुशब्दावगतामच्चे

ति अयमभिप्रायः अनुवादरूपत्वेनवाक्यांतरसापेक्षत्वान्नहि तच्छाब्दप्रतिपादनायोगान्नारय

इत सुख

कर्मक्लेशप्रकृतिसंबंधरहितं अनामयं तत्क्लेशदुःखादिभिरहितमित्यर्थः एवं तत इति यं च मयत
है पदं त्वर्थयोः संयोजितं अन्यथा दूषणमाह अन्यथेति उपक्रमगतप्रतिज्ञासंपुरुषवेदनस्य मुक्तिं तु व है
षर्ष प्रतिज्ञया तदन्यस्यानुपायत्वप्रतिज्ञया चेत्यर्थः हेत्वर्थत्वाभावे पि तत्पुरुषादन्यत्वसिद्धिः प्रथमानिर्दि
ष्टस्य त्वात् सूत्राधमंत्रैव यथा करणन्यायसिद्धमिति पुरुषेण सर्वमिति सर्वंत्रार्थस्य ज्ञातः प्रथमानिर्दि
त्य ष्टत्वादप्यव्यवहितत्वाच्च तच्छब्दस्य तौरामन्त्रित्वस्यैव पुरुषत्वान्न तत इति पदे तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमि
80 ति प्रथमानिर्दिष्टं जगद्गृह्यत इति जगतस्ततः परः पुरुषः परा वा भिधीयत इति केचिदाचार्याः तन्नोपप
न्नं। एवमुपक्रमगतप्रतिज्ञानुरोधेन यस्मात्परमित्यादिवाक्यकृताधिक्यनिषेधानुरोधेन ततो यदु
त्तरतरमितिवाक्ये पुरुषस्यैव परत्वपरमुक्तं सर्वाननशिरोग्रीव इत्यादिवाक्यगतस्य शिवशब्दस्यार्थ-
माह पुरुषस्यैवेति आदिशब्देन सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः शिवं कर्माण्यादिप्रयोगो विवक्षितः सर्वा त्या
ननशिरोग्रीवत्वं च सहस्रशीर्षा पुरुषः इत्यास्यत्वमित्यापकं सगावच्छेदस्य पुरुषस्योपायक इत्यनु
संधेयं उत्तरत्रापि पुरुषप्रतिपादनादिष्ठशिवशब्दः पुरुषपर इत्याह पुरुष इति महान्प्रभुर्वै पुरुषः स

स्यपरत्ववादोनुपपन्नः कैश्चिदेवं व्याख्यातं परमित्युत्कृष्टनिषेधः अपरमिति समप्रतिषेध इति त
दयुक्तं अन्यपर्यायस्यापरशब्दस्य समवाचित्वाभावात् तत्समानविभक्तिकत्वं तत्पदयोः स्वतःप्राप्तसा
मानाधिकरण्यप्रसंगात् व्यधिकरणत्वस्य च कचष्टाद्यसंभवाच्च तस्माद्यथोक्त एवार्थः यस्मान्ना
णीयो न ज्यायोस्ति कश्चिदित्येतद्वाच्यैश्वर्यणीयस्त्वमिति ज्यायस्त्वं धारकत्वनियंतृत्वादिगुणैरुत्कृ रुत
ष्टत्वं अत्र च नियंतृत्वेन ज्यायस्त्वं विवक्षितं प्रशास्तितारं सर्वेषामणीयांसमणीयसामित्यादि
वचनानुसारात् यस्मात्परं नापरमित्यादिवाक्ये पुरुषादन्यस्य परत्वनिषेधात्तद्विरुद्धं तदन्यस्या
धिकत्वप्रतिपादनपरत्वं व्याहतमित्यर्थः यस्मात्परमिति वाक्ये परत्वनिषेधो वर्तमानपरत्व वर्तमान=
तिरिक्तविषयः गोबलीवर्दन्यायादिति शंकायामन्यथासिद्धस्यैव संकोचकत्वात्ततो यदुत्तरमि
ति वाक्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्यस्मात्परमिति वाक्ये परशब्दो न संकोचयितव्य इति सिद्धांतिनो मत
मभिप्रेत्यास्य वाक्यस्यान्यथा निर्वाहः कथमित्याह कस्त्वहीति अस्यार्थं वक्तुं प्रकरणमाजय
तिस्मयति। तत्र प्रकरणान्तराण्यनुगुणयन्नतो यदुत्तरतरमिति वाक्यस्यार्थमाह यत इति अत्र स्पं

स्तल्लयस्थानत्वादंतश्चेत्यभिप्रायेण वेदाद्यं न रूपतयेत्युक्तं अत एव वेदबीजभूतः प्रणवस्तस्य प्रकृ-
८१ तिलीनस्येतिपदं व्याचष्टे प्रकृतिभूताकारवाच्यतयेति प्रकृतिलीनत्वं नाम प्रकृतिभूताकाराव-
स्थत्वं अकारावस्थप्रणववाच्यत्वं नामाकारवाच्यत्वमेवेत्यर्थः। अकारेणोच्यते

81

कारण

त्वस्यैव प्रवर्तकः इत्यत्र एष इति पदेन शिवशब्दाभिहितं प्रत्यभिज्ञापितः एवं कारणवाक्यबलादुपास्य
विशेषनिर्णयपरनारायणानुवाकेन नारायणस्यैव परत्वमुक्तं एवं वेदान्तान्तरे न सन्न चासदिति वा २ व
क्यः परस्स महेश्वर इत्युपास्यविशेषनिर्णयरवाक्यं चास्तीत्यत्राह उक्तेनैव न्यायेनेति कारणवा।
२ क्ये नारायणस्यैव परमकारणत्वप्रतिपादनादन्यपरनारायणानुवाकादिसिद्धस्यैव सर्वस्मात्पर
त्वनिश्चयात् ब्रह्मरुद्रादीनां तत्तत्स्थले संहार्यत्वश्रवणाच्छब्दार्थीतरेषु दृष्टप्रयोगानां शिवमहेश्व
रादिशब्दानां साधारणत्वात् तेषां नारायणपरत्वेन प्रयोगदर्शनाच्च श्रीसूपनिषत्सु नारायणादिशब्द
निर्देशादेकैकस्योपनिषदि नारायणादिशब्दाभ्यासाच्च शिवादिशब्दोऽपि सद्ब्रह्मादिशब्दवन्नारायण
पर्यवसायीत्यर्थः। तत्र यद्वेदादौ स्वर इत्यादिवाक्यस्य न केवलं प्रकरणान्तरवाक्यैर्नारायणपरत्व।
निश्चयः अपि तु तस्यैव पूर्वापरपर्यालोचनया नारायणपरत्वं गम्यत इत्याह किंचेति अस्य वाक्य
स्य पुरुषादन्यस्योत्कर्षपरत्वं प्रथमानुवाकोक्तपुरुषव्यतिरिक्तपरत्वनिषेधव्याहतमिति दर्श
यितुं न तस्येशे इत्याद्युक्तं। यद्वेदादौ वितत्यस्यार्थमाह वेदारण्यते तिवेदस्य प्रणव एतादृक त्वादादि

ह लिखे पिङ्गलतिमाह अकारो वा इति वाचकं ज्ञानस्य आकारं अङ्कनिलयमिति ज्ञायत इत्यर्थः ब्रह्म
णो वाच्यज्ञानस्य कुतलि [illegible] सिद्धमित्याह वाच्येति उक्तं निगमयति अत इति एवं महेश्वरस्याह
८२ साधारणत्वात् सकरणपर्यालोचनया च नारायणपरत्वमुक्तं नारायणस्यैव [illegible] इष्टवाच्यस्य
रत्वमुक्तानुवाके [illegible] अथीत्याह तस्यैवेति विभ्राधिकोऽव [illegible] हर्षिः [illegible] प्रजाः सृ
४२ जते त्यादि [illegible] कारणत्वमात्रं क्वाह अनेनेति विभ्राधिकोऽह [illegible] त्या
दिवाक्यान्य [illegible] अर्थानुगुणत्वेन वर्णनीयानीत्यर्थः केनापि [illegible] नस्तीयमानं वदे
वा [illegible] किमित्यत्राह तदेतदिति [illegible] आदि [illegible] विम्ब [illegible] मविव
१ [illegible] सिद्ध [illegible] परत्वाभावे दृष्टान्तमाह क्वचिदिति विभ्राधिको [illegible] इत्यस्यार्थः अ
त्र सनीदेव [illegible] मयास्य [illegible] अभिमतसार्थ [illegible] हिरण्यगर्भ इति कारणत्वम
नूद्यतेऽयं अनुवादस्य च वाक्यान्तरसापेक्षत्वात् [illegible] वर्णनीय त्वाच केनचिदनुयोगेन
[illegible] नारायणपरः चतुर्मुखस्य कारणत्वं च तस्यैवेति स्पष्टं दृश्यते अपरस्य [illegible] तस्मान्नाम
६। सर्वार्थः एवं वायो जनाह [illegible] स्पष्टमहर्षिः त्रिकालज्ञानवत्तया सर्वोक्त

८

विष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः अकारो विष्णुवाचक इति श्रुतिवचनादकारवाच्यस्य नारायणस्यैव महेश्वरत्व मुक्ते
मित्यर्थः हरेरिति यद्देवादीनामपि वाक्ये देवतान्तरस्य परत्वकथनात् रुद्रे दहरपुण्डरीकान्तरुपास्यमिति चेन्न
तत्रापि नारायणस्यैव महेश्वरत्वप्रतिपादनात्तस्यैव दहरपुण्डरीके उपास्य इत्यर्थः अस्मिन्वाक्ये प्रण
विकृते वस्य श्रेष्ठो रकारस्थवाच्यो श्रुतः प्रकृतिर्भावकथमेव्याप्तः अकारस्वस्थः एकः वाचकत्वपरः शब्दः करस्यैप
दायामाह अथमर्थ इति यद्देवो स्वरः ओङ्को वेदादौ च प्रतिष्ठित इत्यनेनैव प्रकृतिविकृतिभावं प्रकृति सिद्धः
लीनस्येत्यनेनाकारस्यावगतः यः परः इति परशब्देन वाच्यत्वं चावगतं इदं परत्वं स्वरस्याह मुख्यस्य
स्वस्य वाच्यत्वार्थत्वादित्यर्थः वहीकारस्य परः इति वक्तव्यं प्रकृतिलीनस्येति वचनमुक्तेः कोऽभिप्रायः अ
कारवाच्यस्य महेश्वरत्वकथनाय यत्तस्य परत्वसिद्धिरित्यत्राह सर्ववाचकेति वाच्यजातं प्रकृतिमूलं वा
चकजातं प्रकृतिमूलेन वाच्यपरत्वज्ञापनं प्रकृतिलीनस्येति वचनोक्तिः प्रयोजनं वाच्यजातं प्रकृति
मूलस्य नारायणत्वं वाक्यान्तरादवगतमिति भावः भगवतो नारायणस्य वाच्यजातं प्रकृतित्वेकारणस्य
वाचकजातं प्रकृतित्वे च प्रमाणवचनमाह यथोक्तमिति अहरासां मकारोऽसीत्यनेन वाच्यवाचकना
वसंबंधस्मरणात् नारायणस्य अकारवाच्यत्वे श्रुतिमाह अहमिति भेदोनातीति अकारस्य वाचकजातस्य

83

[illegible]

षः सर्वकारणभूतमपि हिरण्यगर्भं कालेनाप्यलक्ष्याज्जायमानादस्यमपश्यत् सन्तुष्टमयास्मृत्वा भगव
त्कि त्स्मरणेन मां संस्तुतवान् स्वयं ईश्वराज्ञानमन्विष्ट उपासोहं सदा विज्ञाय पादयुग्महरेः स्मृतोऽहं क
रस्तत्तु योगं मुक्तिसमजमां तरं नरः तस्यैव तु प्रसादेन विष्णुभक्तः प्रजायत इत्यादि नीलकण्ठस्य भगवद्गा
नत्वदर्शनविधया च न्यायं हि हिरण्यगर्भकारणत्ववादिनः शङ्क्याः किमुत्तुं वर्जिं सृष्टिः प्रजापतिः
प्रजाः असृजत इत्युच्यते तत्परमकारणत्वमुच्यत इति प्रथमः कल्पे युगे च द्वितीयकप्रजापत्या
ता दिशाष्टानां साधारणादन्यत्र च चतुर्मुखादौ सृजत्वात् हिरण्यगर्भाद्यजकारणत्वाद्यविरोधेन ः
नियत इति प्रत्युक्तं इति अथ मोमग्नानवद्वारे हृदि निधाय तं सम्यक् मुक्तं लयितुं तत्परि पातुं पस्य ऊं
यत्तु न रिति आकाशान्तर्वर्तिनः कस्यचित्द्वेष्टव्यता स्यात् ततः किमित्यत आह अस्येति यच्चपति
क्षिपति अनर्थावेति अनर्थीनदेवाना महेश्वराख्यविरामे हं चोक्तमिति दहरविद्यायाः पूर्वपर्व
नृपानधी कर्मौ हं वाक्यकारणं थाभ्यानर्थीः नास्त्यैतिनिभा वः कथमित्यत आह यत इति कथं स्मृतिविरोधपरिह
रतील्यत आह दहरोऽस्मिन्निति अस्याकाशस्य वाच्यत्वेति वक्ष्यमाणगुणजातमाकाशत्वं वर्तितं सर्वं
वस्तुतः गतमिति निरुक्तं काशमनायया वान्वा अथमाकाशस्यावाने वा तर्हि दहराकाश इति तमक्या

स्यादित्यत न्यपरत्वाकांक्षं नाह यथासैव परत्वं स्थितं तत्स्वेच्छयालोकरक्षणार्थमवतारः स्विक्ष
तिस्थितिंमकृः तवचहनिमेभ्यतीतानि उ ममानितस्वार्जुनेति वचनात्तु सति मजावो भूहस्यदेनंग
वनस्वाभ्युपगम्यचेतत्तत्मागवजन्मनो हेतुः प्रयोजनं च [redacted]
विलक्षणं धर्मो नवैरण्यहति पत्नमिति तद्विरोधे नाप्यपि इति याहमानं भगवतो जन्मविलक्षण
हेतुमद्विलक्षणप्रयोजनवच्चानुपपन्नं अन्येषां जन्मनो हेतुफले कर्मतत्फलं तु नवीनस्याशमादिव ला
दववारहस्त्यर्थः भिन्नार्गिसंस्थातमविमातं नसाभिप्रयोजनमित्यभिप्रायेण संस्थापनार्थं कुर्वतः इति तु
कुलकं स्वतं लयना ग्टेपत्तेलेलेख्या ... कायेचि हेतुप्रयोजनवैलक्षण्यं तुकं न तु कर्मणां फला तत्
लुभवाप्येत्यर्थः जगतामुपकारायेन हि कर्मनिमित्तं जेविवचनान्नमनुष्यादिवदवतारः कथंदेवेष्विति
त्रेक्याया ह ... सर्थमाह यथालीलयेति तथाहे देवेषु वतारस्यकथमित्यत्राह यथेति विष्वसमानता
णनागए तत्सूपोत्कर्षपरेषांदृष्टा नीत्यभिप्रायेण सोमवंश संस्थापनं राजसंस्थापनमित्युक्तं।
८ तथैति मूर्त्ये तर्मावोन तत्साम्याये त्यभिप्रायः परत्वेऽपमालौकिके सति हेयं निर्वाहस्यत्राह मत्स्येति।
अयथार्थमिति रोर्निवेहेति यत्सुवरितिदेवाह वै स्वर्गलोकमागमन् तेहेवाङमस्थं छनकोमवानि

सीकृतः

नाम रूपयोर्निर्वहिता तेति श्रुतेः कस्मात् रणं न न्मयस्या न्वेष्टव्य त्वेषां मा क्वा केसति यत्कृष्टस्यैवं निर्वाहः
कार्यं इत्याह यथाहेति श्रौतीय आकाशाय हस्य परमात्म परत्व म्यापित्व हि सर्वत्र आकाशा श्राह नाप
रमात्मा परत्वमार्पितृत्व दंतर्वर्तिनः स्वतंत्रवस्वेतर वंध्योमातीतवादि भिरुच्यते अत्र श्रोत्रो गणकृतिनि
र्वाहा रेवते षां मूलयाति स्वतः स्वमिशाये वैतावचाचिरवि: यत्राकाशाह निर्दिष्टस्य परमौसाधारण त्मा
गुणश्रवणं स्यास्य संगो नाकाशाशाहस्य परमौ परत्व षाश्री मचे अनन्तत्व श्रुतिहि शा चतुर्थात् स्वतः प्रा त्व
सरं वाथ अनेन च त्रापि रहें गानं विशोक स्वमिन् परं तत्स्तुत्यासितम् भिन्नत्र विशोकत्वेन वि शो
को विजिघित्सो पिपास इत्यादि समान प्रकरणोक्त गुण स्मरणा नंदं तवर्तिनो गुणजा तस्या न्वेष्टव्यं
प्रसिद्धं तस्या काश श्रुत्या ह निर्दिष्टस्याकार व्यक्ता न्यायपर्णम हे म्पर त्वमुक्तं यद्देहादिति यत्र त्वाकाश त्व
शब्द निर्दिष्टस्य परमात्मा साधारण गुणश्रवणं तत्राकाशाहस्य प्रसिद्धार्थ परत्वात् तदंतर्वर्तिनो नाय
यणं त्वं स्यादि विचस्थितः अथ ब्रह्म विष्णु हरे हराते सर्वे संप्रह यत्र उचि विसा: कार्यं त्वश्रवणात् सर
कालस्य: त्वेकत्वा श्रौ कां श्रुतस्य वि यच्च सदि हि नारायणस्य श्रेय वाध्विपादनपरे वा का तत्तिक श्रेयः का
रणं तु ध्येय इति कारणत्वात् तु वादे न ध्येय तापि विधेयपर त्वा हता कांतर श्रये सोनुवाद स्वसान्तु गाणेनः

ञित्राण्यंतरं दिवस्येन समस्तजगदन्तर्वस्तुजातं नस्यातेसर्वपदार्थानामंतरं जीवात्मवर्गोऽप्रविशत्.४

सर्वात्मकत्वमित्यर्थः इत्तिश्चाहस्यहेतुपरःत्वमभिप्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तं यद्यपीतिश्चाहस्य
८५ समाप्तिरेवार्थः अर्थांतरं नस्यात् तथापि धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनेति न्यायात् प्रयुक्तस्येतिश्चा
हस्य हेतुवाक्यावसाने हेतुत्वकल्पनं न्याय्येन त्वप्रयुक्तपदांतराध्याहार इति तस्माद्धेतुवाक्यमेवेदं
भवतिपरमात्मनोंतर्यामित्वेतुत्विस्थिति पर मात्मनः सोऽन्तरात्मा प्राणादेरप्यंतरं जीवं प्राविशत् सर्वा- शरीरादंतर
सामानाधिकरण्यस्य च प्रमाणत्वादुपपत्तये च सर्वजीवानां परमात्मानुप्रवेशउक्त एवं तत्त्वा
85 त्मकत्वमेवमुक्तं यच्छ्रुतिवाक्यमेव प्रकरणदायमर्थः स एव च तदंतरं जीवांतरं परमात्मप्रविशत् का
वे तु भाष्याह अनुप्रवेशश्चाहस्य सम्बोधनार्थत्वं लोकोक्तिसिद्धं तथाह्यात्मनः प्रयोग च्छ्रयस्य चात्मका
य स्वहियोभावस्तेन ते नहितं तरं अनुप्रवेशश्चायं योवीति प्रमाणावगतां नये दिति स एव सर्वात्मा
भिन्नं सर्वपदार्थान्तर्यामित्वं च परमात्मानं तच्छरीरकं तु ध्यानुसंहितत्वानि त्यर्थः एवं निर्वाहकत्वमभि
प्रेत्य परमात्मप्रवेशादित्युक्तं परमात्मनः प्रवेशादिति षष्ठीसमासः परमात्मकर्तृकप्रवेशात् परः
मात्मकर्मकप्रवेशाद्वेति भावः अतएवेति प्रवेशविध्यादिष्विव न केवलं न्यायेन परमात्मानुप्रवेशः कल्प्यते त्मा
तर्द अपि तु कंठोक्त इत्यर्थः अस्यार्थस्य सूत्रकारोक्तिं दर्शयति शास्त्रेपि परमात्मानुप्रवेशः कंठोक्त इति त्मा

प्रपंचदर्शनविद्यादिषयीभूतदीनां परमात्मात्मकत्वसिद्ध परमात्मानुप्रवेशः कंठोक्तिमत्त्वस्य चैश्रियः॥ ८५

रिक्तः

त्ति सोऽब्रवीत् अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि [ ] वर्तिष्यामि नान्यः कश्चनमत्तो व्यति सोंतरादंतरं प्रा
विशत् सोहं नित्यानित्योऽहं ब्रह्मेत्यादि सोंतरादंतरं प्राविशदित्यतः पूर्वं सोऽब्रवीदिति क्रमप्र
दर्शकः अस्य वाक्यस्यापि पर्यायो सोहमित्यादिकं दृष्टव्यं अतो मध्येपि दृष्टवाक्यमात्रमित्यभिप्राये
णयं चिंतनमित्युक्तं अत्रेदं विचार्यते सोंतरादंतरं प्राविशाच्च दिशश्चांतरं प्राविशदिति इदं दृष्टवाक्यं
उत केवलं श्रुतिवाक्यं पूर्वमिति करणेन दृष्टवचस्समाप्तत्वादिदं श्रुतिवाक्यमिति चेत् न सोऽहमि-
मित्यादेरपि पर्यायिदृष्टवाक्यत्वदर्शनादिदमपि दृष्टवाक्यमेव नो चेत् सोऽब्रवीदित्युपक्रम्याहा
रः स्यात् न चैवं सति करणानैयथ्यादर्थे वक्त्रादिति चेत् न नहीति करणस्य समाप्तिरेवार्थः अपि
हेतुप्रकारोप्यर्थः इति हेतुप्रकारेण प्रकारादिसमाप्तिषु इति निघंटुदर्शनात् तस्मात् सप्रदांतरा तस्मा
हारेणैव निर्वाहे संभवत्यध्याहारसापेक्षार्थस्वीकारोऽनुपपन्नः तस्मादयमर्थः इदेरणमवाकोनि
तिहेतुना अहमेकः प्रथममासं वर्त्तामि इत्यादिना स्वस्य सर्वात्मकत्वं उक्ते परमात्मनो हि सर्वात्मकत्वे
नाथे संघटनं इत्यपेक्षायामिदं स्थूलमिति प्रकारार्थोऽयमिति विशदः सोंतरादंतरमिति वक्ष्यमाणप्रकारे
णेत्यर्थः यद्वा इति हेतौ सोंतरादंतरं प्राविशत् दिशश्चांतरं संप्राविशदित्यपि स्वात्मानुप्रवेशात्

नारायणस्यैव परमकारणत्वं परमकारणलोपबृंहणवचनानि दर्शयति यथेति विष्णुपुराणे
उपादानता ब्रह्माश्रितश्लोकी चित्स्यैव निमित्तत्वं सर्वे निमित्तमात्रादिकालविशेषणनिमेषादीनु वस्तु
८६ पादानत्वं नतस्येत्यादि निमित्तत्वं नेहनास्तीत्युपादानत्वं सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेनाब्रह्मात्मकनिषेधाच्च
सर्वस्य ब्रह्मोति निमित्तत्वं पुरुषएवेदं सर्वमिति निमित्तत्वमुपादानत्वं च उक्तमृतत्वस्यैव ज्ञानादितस्यैव
मुक्तिहेतुत्वं नान्यदिति व्यतिरिक्तोपायनिषेधः नारायणस्यैव परमकारणत्वं परत्वं चांशिनः तत्त्व
दर्शयति आद्येति कश्चित्परिग्रहमाह तत्रैवाध्याद्युपग्रहणं कश्चित्पदपरिग्रहमाह तत्रैव सर्वेशाद्यः
86 श्रुत्यन्तेन तु विष्णोश्च त्रयाणां त्रयपरिग्रहात्तमित्याह सर्वधर्म सर्वत्वं वत्वस्याचार्यामि तिनिष्कृत वेदांत
स्यानधीतत्वात्कार्थं तु मुमुक्षुयाज्ञवल्क्यस्त्याह जन्मादीति श्रुत्यानन्यपरत्वं ह्येतदर्थमाह जन्मादिकार
णं किमिति तदस्मात्पूर्वं कस्मिन्निति जयमनिश्चयः सामान्यविषयश्रुतयः साक्षाद्विशेषविषयश्रुत्यैकस्य तत्त्वं च
ब्रह्मण्येव हेतुत्वस्यानन्यपरत्वं हि तत्र विशेषविषयश्रुत्यैकत्वेति वस्तुगतिमतार्थमुक्तः स्याद्वयामा
न्यविषयश्रुत्यैकत्वेन त्वविरोधिता इति पादितामवतिस्याद्यवापि सामान्यविषयश्रुत्यैकत्वान्न त
त्वसामान्येऽपि इति सामान्यश्रुत्यैकत्वविशेषविषयत्वदर्शनात्पायोदाहृतेन विष्णुसूक्तकाद्यादि
दितिश्लोकेनपरत्वेऽपि कारणमात्रत्वपरत्वमुक्तं भवति उपसंहारस्यानन्यपरत्वमाह तथेति पर
८६

पुष्पतद्देनविद्यादिभुक्ष्मपीनादीनां परमात्मात्मकत्वेसिद्धे परमात्मानुप्रवेशकं ब्रह्मोक्तिमत्त्वाय पदं श्लोक
[illegible] ऽस्मत्ति भुक्तेसुत्र नीत्यापरमात्मानुप्रवेशप्रसिद्धतीत्यभिप्रायेणास्वकारः अतइदं नविद्यादिविषयं
सत्वेश्णीनवानित्ययभिप्रायः सर्वसामा नाधिकरण्यस्य परमात्मानुप्रवेशकृतत्वे ग्राह्यप्रयोपपदं हलं सर्वीयः ता
ति यथोक्तमिति उदाहृतश्लोकेहे त्वं तो न सर्वसामानाधिकरण्यसिद्धं तद्वर्त्येयति श्लोकेति
तस्मिन्नादिसूत्रमहं त्वहे काकारेणोऽवस्थानस्य नयश्चेतनानां नित्यत्वात् सर्वेषां तन्निष्पत्ति
नोपपद्यत इत्यत आह कार्यावस्थ इति विशिष्टविशिष्टस्योत्पत्तिः साधवक्तव्यमित्यत्र इष्यतामेदनो
पपद्यत इत्यर्थः सूक्ष्मदशायामिति आत्मेति सामानाधिकरण्येन सर्वजीवानां परमात्मकत्वे सिद्धेऽपि ब्रह्मशिवयोः पर
मात्मात्मकत्वं विशेषतोदर्शयितुमाह महाभारतेचेति तत्र मध्ये तु के ब्रह्मशिवयोरत्र ति पदेन स्याद्विति
तत्रापि तत्त्वार्थ ब्रह्मरुद्रसंवाद इत्युक्तं तत्रापि चेष्ट रुद्रस्येति नारायणस्यात्मत्वं तस्मादत्रार्थः परमेश्वरत्वाह रु
द्रस्यैव नारायणात्मकत्वे वचनमाह तवेति वचनान्तरमाह तवैवेति अत्र जगद्वकाकत्वे कथं अतीत
मित्यत्राह अंतरात्मेति केचिद्वेदिकामप्यनुत्तउपादानत्वं रुद्रस्य निमित्तत्वं चवदंति उपादानत्वं तुमा
यायिनिमित्तत्वं तु महेश्वरस्येति तन्निराकरोति निमित्तोपादानयोरिति सूत्रकृतिविरोधात् मित्याह तमुपपा
दयति जन्मादिति सदेवेत्युपादानत्वं अद्वितीयं तदैक्षतेत्यादिना तस्यैव निमित्तत्वं ब्रह्मसदच्छायासीत

नविच्छेदाय स्थानं कर्त्तुं शक्यमसिद्धेतं व्यं समानव्यविमयस्य ः इत्याह यां भस्म किमि ती ति इक्रमस्य
८७ हन्तभित्तुवरगा व्ययः विशेषविषयो नरसंदेपस्नेहा कमाह विशेषाति तिविशेषाः सकामुखाह यं समानवि
विकारांशे चतुर्थ्येकत्वकनिवत्तुक सकाम्यादिः तिस्वयत्तासक्तायात् सकायाः स्वकाराः संकल्पस्य प्रा
१। नत्यहिताद्विधर्थः यदा सकायाः याम्यः औं रे करेवादित्यर्थः विशुद्धाह स्परूपाद्देवता विशेषनिर्णयदे
वतापारमार्थ्येन यथा वेदे स्पष्टि भगवानितिहिवरश्च तं पारमार्थ्येनाह नयमि विपर्यासमावो यथाव
87 कष्टेन प्रकारविपर्यासाभावश्च विवक्षितः रजस्तमः कालुष्यरहितं फलितमनेन एवं वरस्य दानानुगु
णदेवताविशेषनिर्णयो रूपाद्विशुद्धाह स्याव यथा स्यात्प्रकारश्चक्रस्य मुक्तं अनेनोपादानत्वं हि सद्वा
रकाभिसुक्तमनवति यद्देति तपस्थानस्य मनसो वरमाह तदेति तदैव विशेषाद्वैवश्च अपि विशुद्धाहेन तप
स्थानत्वं सदाऽकाभिरितिसिद्धं अविशेषे योऽर्थः भाव कारविशेषे स्मेण स्तोत्रः तपकर्त्तुं स्थानस्य वरदा
त्वात्तं न स्थान्तरं वाह स्थितिविकल्पं वाह स्थिति संयमेति श्रोतरस्यत्यतिकारणः स्थान्तरं जायतः सहित
अनेन सामानाधिकरण्येन धार्य्यमारकत्वादि सिद्धं अथ तमस्कारस्योक्तानाम्न नं व रस्यानिवचनान्या
ह पतङ्गति तत्र भगवतो निखिलजगत्कारणत्वोपपत्तये अपरिच्छिन्नत्वमाह परिच्छिन्नं हि परिमितकार्यं

१३ मकारैस्मृतं शरूत्तिर्येति स च परमात्मा नारायणः इति स्व्ह्विपरमात्मेति आधारदर्शि अरीरात्मभाव: पर
मेश्वरस्ति परमात्मानं ईश्वरान्तरिति त्वं स च कं स्वयाह विष्णुनामा सदेवेषु वेदांतेष्विति वेदेषु कथं विसो
रेव राज्यत्वं अग्नयारी नामपि अतिपाद्यमानत्वादिति शंकायां तमाचष्टे सर्वेति अग्न्यादिशब्दा अपि परमात्म
मतत्वात्पर्यत्वात् सर्वः पूर्वे संग्रहेतो ह्यमन व्यपरत्वं चिदितोपि यथेति सामान्यविषयस्मात् पूर्वेक त्वं अस्म
५८ धो के न दर्शयति सोऽहमिति इति निमित्तोपादानयोः सदि अस्मः श्रुतवेदांत स्यस्मत्वात् तु चेतत्व विषयं
त्वपरिणामि तत्त्व सहार कत्वादिद्व कारणानार्थे यत्रेतीति अस्मः तत्र कालभेदेन सृष्टिकारणभेदो न धीत्वश्रुः ४
त्वं तदीक्षः किमित्यभिप्रायेण वक्त्रमुखतश्चित्यतीति अस्मः यतो विषयभूतयतोऽभविष्यतियत्र यामभविष्यतीति
५९ अस्मः अपि वेत्पत्तिकारणत्वस्य कारणत्वस्य पदविषयत्व अस्मानां मध्ये यन्नाथं दत्त्वा नन्मध्य च यानमुत्पत्तिकारण
त्वस्य कारणयोः इत्थोक्त ज्ञानत्वात् तुर्यं कर्तव्यं च मायमिति स्थिति कारैं अस्मः मयद्भातुर्यार्थेति नयेद्दितं यत्र १३
इत्युपादानत्वापि इत्यत्र वचनत्व संकोचः अयेद्दिच स्थितिइस्म भवन मनये द्वितं चतं च यथामवदित्र
था संकोचानुपपत्तेः ब्रह्मस्य सातुर्यार्थे मयट् अन्नं स्थितिकारणत्वस्मो नो ये आनंतः अविश्वधारक नय्याहि स्थि
तिः अतीयते यन्मयं चेति च उद्धे न वाहस्थिति कारणत्वस्मादि वद्धि तः लयमेव्यति यच्चेति च कारणभूत

कार्यम्

सोपलक्षणार्थः अपहृत्यादिवर्जितत्वात्तदाविशब्दगोचरश्चेति सिद्धं तर्हि कथं वक्तुं शक्यत इत्यत्रा
८८ ह शक्यतैव वक्तुं यस्मादास्तीति केवलमिति केवलशब्देनापहृत्यादिवाचकशब्दव्यावृत्तिः सदाशब्देन का
दाचित्कास्तित्वव्यावृत्तिः एवं कालपरिच्छेदतां जात्यादिकल्पनान्वयोपहृत्याद्यन्वयश्च तद्भयवाचिश
ब्दगोचरत्वं चेदं तेन दर्शयता ब्रह्मकालापरिच्छिन्नमित्युक्तं नाम निर्वचनमुखेन देशापरिच्छेदमाह सर्वेति
ब्रह्मणो हि त्रिविधापरिच्छेदः कथमत्र वासुदेवस्यापरिच्छेद इत्यत्राह तत्र ब्रह्मेति वासुदेवपराम
88 र्शिना ब्रह्मशब्देन सकलं ब्रह्मविशेषणत्वात् ब्रह्म अजमित्यत्र अक्षयमित्यनेन विकारान्तरराहित्यमप्युपलक्षितं
तस्मान्नित्यमिति त्रिविधविकारव्यावृत्तिः हेयाभावज्ञानिमेलमिति निर्मुक्तव्यावृत्तिः एकस्वरूपं चेति नित्यसिद्ध
व्यावृत्तिः द्वेहि वस्तुनः ब्रह्म तु समाप्यधिकरहितं वासुदेवसर्वे चैवं विधं परं ब्रह्मेत्यर्थः यदत्रास्तीजायतेऽस्ती
ति विकारषट्कप्रत्युदासः अक्षयमव्ययमित्यत्र प्रक्षयविनाशनिषेधः एकस्वरूपमिति परिणामभेदविवर्त
न द्विविधभावविकारद्वयनिवृत्तिः परमेश्वरनित्यसूरिव्यावृत्तिः अत्र चतुर्ष्वपि एवं देशापरिच्छेदमुखेन
देवतान्तरविशेषनिर्णयपक्षक्रमः तथा श्रुतिश्चानन्त्यं सर्वशक्तीर्देवतान्तरविशेषनिर्णयं चाह सर्वस्यानमनं वै
ब्रह्मेत्यनेन त्रयाह स्यात्परवस्तुत्वाद्विविधापरिच्छेदसिद्धिः तत्प्रादेवतान्तरविशेषनिर्णयः बहिर्लिङ्ग

कारणं तस्मात्कृत्स्नकारणं लोपपत्यर्थमपरिच्छिन्नत्वमुच्यते आदित्यमिश्रस्तत्त्वज्ञानमर्वं तं ब्रह्मेत्यादि
भिस्त्रिविधापरिच्छेदशून्यः अनन्तस्त्रिविधपरिच्छेदं विस्तरेण दर्शनं प्रथमं संग्रहेण । पूर्वः पराणा
मित्यर्थे न ब्रह्मादीनामपि परः परम· अनेन कालपरिच्छित्तेः परत्वादस्य कालानवच्छेदः फलितं
त्यासेसिद्धेऽपरिच्छेदं त्रयाणां वीत्याव्यवस्तु नवच्छेदमाह अध्यसंस्थितमिति आसमन्तात्संस्थितः स्था
नित्यः अनेनाधेयमितरति स्वाधिकरणस्य एव सर्वेषां सर्वत्वकथामध्यस्थाधिकारणमाह नवच्छेदः
इदमत्र नान्यदेशेति देशानवच्छेदः इदमिदानीमेव नान्यदेति कालावच्छेदः इदमिदं न भवतीति वस्त्ववच्छेदः
तत्र विपर्यासत्वनवच्छेदः सर्वथाकथंकारास्तवस्तु प्रथमं कालापरिच्छेदं विस्तरेण दर्शनं कालपा
रिच्छिन्नत्वमाहन्नित्यमाह रूपेति रूपं जातिः जातिगुणौ च रूपिणां रूपैरहितत्वं वचनात् वर्णाश्च गुणाः आदिग्र
हेन क्रियादण्डकुण्डलादिद्रव्यं विवक्षितं तथाचिज्ञो रूपवर्णादिनिर्देशाः विशेषणानि रूपादीनि तान्ये
व रूपवर्णादिवाचिशब्दैस्तद्धाम रूपवर्णादिभिः वर्जितः स्वार्थः रूपवर्णादिविवर्जितः रूपं गुणः जातिर्जा
तिः देववर्गो मनुष्यवर्गः इति वर्गः रूपवान्नस्मात्तत्तद्रूपवर्णादिलक्षणोपलक्षणनिर्देशालक्षणो विशेषणे
विवर्जितः अनन्यतुल्यं सजातीयविकाररहितमाह अव्ययेति जन्मगृहे जायते अस्तीति विपरिणमते वर्ध

लक्षणस्य कथं जगत्सामान्याधिकरण्यमित्यत आह सर्वेश्वर इति जगच्छरीरकत्वादित्यर्थः अपि सम
८६ ष्टिव्यष्ट्योः कार्यकारणावस्थचिदचिद्विषयोः अव्यक्तमक्षरात् उभयावस्थाचिदचिद्विषयोरीश्वरादिविशि
ष्टब्रह्मरूपत्वाकारनिरासार्थं स्वतन्त्र ईश्वरः सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता अनेकजगच्छरीरस्सुरूपपादितं च
वशिष्ठदेवनियाम्य [illegible] सर्ववेत्ता सर्वपदार्थस्वरूपं च प्रकारांश्च जानातीत्यर्थः
च सर्वतोऽक्षस्सर्वदृक् सर्वेषां [illegible] ज्ञानप्रदः इत्यर्थः ईश्वरं चारनिषेधपरं परमेश्वरस्य [illegible]
83 देवं ज्ञापयतः इत्यस्याभिप्रायः अनन्तदोषं विकाररूपदोषविरहितं अनेन षट्कविमाह इति शुद्धं कर्मवश्यतादो
षरहितं अनेन [illegible] आह इति साक्षात्कृतसानुभवाभिनिवेशः परमभक्तिं निर्मलं कर्मसंबन्धरहितं
दोषरहितं अनेन नित्यमुक्तमाह इति एकरूपं समाभ्यधिकरहितं अनेन नित्यसिद्धमाह इति एवंविधं त
परं द् ब्रह्म येनाग्र्यमेव ज्ञानेन ज्ञायते येन साक्षात्काररूपज्ञानेन दृश्यते येन परमभक्तिरूपापन्नेन गम्य
ते अनुभूयते साक्षात्कृतस्यानुभवाभिनिवेशः परमभक्तिः एवंविधत्वात्परमुत्कृष्टं यज्ज्ञानं तदेव
ज्ञानं अनन्तज्ञानमित्यर्थः [illegible] इत्यर्थः सर्वं येन [illegible] रूपापन्नेन ज्ञायते साक्षा
त्क्रियते गम्यते तेन तज्ज्ञानं अनन्तदोषं शुद्धं निर्मलमेकरूपं अर्थे नैव वेदो [illegible] हि नियकारनयाऽध्याः

त्वं तु त्रिगुणात्मकं तस्माद्द्वितीयाविभक्तेः यो वेद निहितं गुहायामिति निवेदयति परं नान्वयाद्व
यं कृत्यनुसारात्तत्र वासुदेवः स एवं ब्रह्मचैतन्यं अथ च वस्तुच्छेदमाह तदेवेति अकार्यकर्तृत्वरूपत्वा
स्वरूपत्वाच्छरीरत्वं न तिरिक्तार्थवाची अकार्यकर्तृत्वरूपत्वं च पुरुषस्तेन कालस्येत्येव स्थितं सर्वमे
वैतज्जगद्ब्रह्मैवेत्यर्थः अनेन वस्तुपरिच्छेद उक्तः सर्वसामानाधिकरण्यात् हे त्वं हि वस्तुपरिच्छेदः ॥
स्वरूपकं मत्वा तत्र न जातं तत्र कं उपसंहारं गतं च वचनं जातमाह समस्तेति सर्वभूतानां प्रकृतिरूपा नां
चिकारात्महृदयः गुणास्त्वर्जसमांसिनादिशब्देन सत्त्वयुक्तं रागादेर्वत्ः स्वरूपो विवर्जिताः
आवरणां ज्ञानसंकोचः सर्वविषयज्ञानावरणं हि तत् अविद्यालाभेति पदं विवृणोति तेनात्तममिति
एवं धर्मिस्वरूपस्य हेयत्वस्य नाकल्पकं दिव्यात्मस्वरूपस्यात्मकल्याणगुणत्वमाह समस्तेति कल्या
णगुणात्मधर्मपरः देवको हि विवचनं इत्यत्र ध्येकत्वार्थं न हि लेकत्वयोरर्थे योगिति हि नाहत्वि समस्ता
कल्याणत्व मित्येव मिति पूर्वोक्तं अनायासेन सर्वाधारकमित्याह स्वशक्तीति विग्रहं वेलक्षण्यमा
ह इच्छेति न इत्यर्थोजनमाह संसारेति वेति या तुल्यमाह तेजइति गुणादिदोषानिति पूर्वोक्तं विरणादि
सकलानादि आदिशब्देन कर्मविपाकाशयाविवर्जिताः अत एव परः परमाणां तत्र उभयलिंगत्वेन द्वि

नादाकैयायदेवाज्ञानमंडेसदस्यस्यविवरणमवक्रियपदवदस्यार्थः विष्णुः सृजति सृष्टाब्रह्मा विष्णुरि
त्यर्थः स्थास्यानं विष्णुः सृजति सृज्यं वस्तुजातं विष्णुरिति ग्राह्यार्थः वक्तः किं स्वरूपं च साम्यपरिहारा
८० ये स्वत्राह सृज्यसंहार्येति सृज्य समानाधिकरण्यात् सृजत्येवस्वहृत्सामानाधिकरण्यात् सृष्टुरपि वि
भूतित्वमित्यर्थः एवं संहार्यं संहर्त्रोरपि विभूतित्वं वहिर्विभोरपि भूतित्वं संगस्यत्राह जनार्दनेति
ब्रह्मादिरूपेण स्वपरब्रह्मविभूतित्वे तत्वेन वचनांतरं स्तोर्यति यथोदितविष्णोः क्रमनंतरमे
वोच्यत इत्यर्थः सामानाधिकरण्येन तत्स्वरूपैक्यवत्तीति व्यावृत्त्यर्थमाह अजोवितपयाद्यांशांकः कस्येव
पादकं वाद इत्यपेक्षायामुक्तं विष्णोरिति स सर्वेभ्यो रक्षतीति हेतुं वक्ष्यमाणे सर्वभूतानामयमितिद्
यशाद्यस्य वराधीरस्यारत्वनिश्चयामवचनांतरमाह वक्ष्यतिचेति विष्णुस्वरूपोयचोव्यय इ सदाव्ययस्याह्नः
किमर्थमित्यत्राह एवं तु कतिति अव्यक्तद्वाशेविरोधशंकानुवादपर इत्यर्थः भगवतो न वद्धत्वादुप
पत्यर्थमाह अव्यक्तेति सर्गादिकमित्यादिश्लोकार्थः अव्यक्ते भूतसर्गादिकं सर्वज्ञत्वात्सर्वगादि
मायारजातं अव्यक्तोपकारकं परमात्मनो लीलारसनिष्पादकत्वात्तस्यैवलोभभूतमित्यर्थः तत्रहे
तुस्वतस्थितिविवक्षितं विष्णुरूपत्वादित्यर्थः एवं तौरीतिमात्रनिबंधनं सामानाधिकरण्यमाह सर

मिति न्यायात् ज्ञानस्यास्वविषयत्वादिकं विषयविशेषकत्वं विकार इत्यर्थः स्वप्रकाशविषय
यज्ञानविलक्षणत्वात् स्वतो घटप्रकाशितसंबंधघटो घटविषयत्वाभावात् तं प्रकाशितसंबंधघटत्वाद्वा घटवि
क षयत्वहितं निर्मलं ज्ञानं स्वतः अनेकत्वप्रतिबन्धित्वविषयज्ञानमात्रमेकत्वमित्यर्थः एवं सामान्य-
विषयप्रकाशवैकं विशेषविषयोऽन्तरवच्छिन्नत्वं तदा न्यपरमित्याह परेति अन्येषां पुराणाना
मन्यपरत्वादेव विरोधेन नेयानीत्याह अन्यानीति कथमन्यपरत्वमित्यत आह अन्यपरत्वं चेति।
तत्तदर्थं प्रकारैर्विशेषविषयप्रकाशकैरित्यर्थः अविरोधेन नेतुमयुक्तं चेत्कथं स्यादित्यत आह से स
तोत्वनेति विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायात् त्याज्यानीत्यर्थः नामशब्दादि निरुक्तवमो मूलत्वाच्छ्रुति
विरोधाभिकारणादेव बाधकश्रुत्यपरत्वादप्यर्थाद्वित्यर्थः सामञ्जस्यमाचार्यादयः ते नन्विति
स्वरूपं सामर्थ्यस्वविशेषस्य सर्वस्यानुपपन्नमित्यर्थः यदि हरिर्विनैतदेव मिति कस्तदर्थ
सूत्रमाह एकवेति अस्मिन् प्रकरण इत्यर्थः तादात्म्यकथनं किमत्रापेक्षितमित्यत आह ज्ञाबेति पूर्व
संग्रहे लोकस्य [illegible] विवरणमपेक्षितमित्यभिप्रायेणाचिद् [illegible]
ती [illegible] इत्यत आह [illegible] इत्याह इति शंकापरिहारो [illegible] सर्वस्य [illegible]

सच्चायत्वेऽधीमतामप्येसमादरातिशीयमीरयेदीविश्रुत्यतोऽधीरहाह्नः अतोयथोक्तएवार्थः नचस्वहृदये
८२ णनित्यवत्सजायमानत्वंचित्प्रहृदयारक्तं जायमानत्वमित्तिवाच्यं असमदादीनामपितुन्यत्वादीयःप
रिजानेतात्विकस्यमयोगात् अतएवाजायमानत्वंपरमार्थेजन्महुकान्यनिकमित्यपिपरास्तं अतो
यथोक्तएवार्थः अथैविकविश्रान्तिपदेः पर्वत्रयंहृ आतेयकतिस्यापादनेस्वेऽपिमितिभिर्येकं नारायण
९८ कंरणत्वस्फातिमिरूपपादितेनारायणउपादानंस्वेऽपिनिमित्तमित्येकंमतंतत्रनिमित्तोपादानयोरेकत्वे
दार्ष्टान्तेजगत्कारणंमुक्तिदंमुक्तकश्यमन्यत्परमस्ती अथेकंतत्रसर्वोक्तंमतद्वयंपूर्वमेवनिरस्तं अथका
रणद्वन्यस्यशाप्यत्वंनिरस्यति तदेतद्वितिनदेवक्षुर्ष्टोग्राह्यंतदेरस्समस्ते तस्मादेतस्मादित्यर्थः पूर्वपद्
शेकापदेपरमतस्यादित्यूर्ध्वं अन्यानिसिद्धांतसूत्राणिवेदांतभाष्येविस्तरेणानुसंधेयः एवमेतदुपि
परणइत्यादौसेतुशब्दोअसंकरकरत्वार्थः अमृतस्यैषसेतुरित्यादिरूपमेव रस्यस्यापकरत्वार्थः चर्तुर्या तु
तङ्गहायेउत्कल्पमित्यादिपरिच्छेदोनुसंधानार्थः आपिनत्राक्षाग्रस्यचिनियोगाद्याक्याद्यनादिपरि
च्छेदवत् ततोयङ्गस्तरमित्यादयः पूर्वमेवव्याख्याताः इतिनजगत्कारणाद्न्यस्यशाप्यत्वमित्यर्थः सर्वे
रा श्रुतौचतुर्मुखस्यपरमकारणत्वकांकापरास्ता अथोपबृंहणेचतुर्मुखकारणत्वशंकानिराक्रियते मानवे ८२

चेति सृज्यो मनुष्यादिः सर्गकर्ता ब्रह्मा च यस्य त्वत्तनुमयशरीरकं परमात्मेत्यर्थः पाल्यते चेति चकारेण
पाल्यते चेति विवक्षितं ब्रह्माद्यवस्थाभिः भक्तवाद्यवस्थाभिः अवस्थायोगः सहास्कर इत्याह श्रीरु
मूर्तित्रिरिति वरदः तनुपायत्वे वरेण्यः तनुपेयत्वं वरिष्ठ इति तदुपयोगिगुणत्वं चाभिप्रेतं एवंभूतस्येति
पूर्वोक्तः ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादिसर्वेश्वरत्वं तदृशीयपादनेनोक्तमित्यर्थः अनुभवस्वरूपमर्थः
स्पष्ट इत्याह तदेवानिति हिरण्यगर्भो भगवान् वासुदेवो प्रजापतिरित्यादयाभ्युपात्तेसमस्तासु
देवाद्याः कर्मयोनय इत्यं तेन कर्मवश्यत्वमुक्तमित्यर्थः समस्ताः आत्मयोनोऽन्तादित्यारभ्य जायता मुपका
रायनस्य कर्मनिमित्तजेत्यं तेन विछावलात् उक्तमित्यर्थः विग्रहवैलक्षण्यसमाख्यां महाभारते दर्शयति
अयेति उक्तार्थविषयां श्रुतिमाह अजेति आयातं तो व्याहृतिरो कायपरिहारार्थं तद्व्याचष्टे कर्म
दि वश्यानामिति श्रुमे तरजन्मा कुर्वन्नपी त्यं तेनाजायमान इति पदं व्याख्यातं स्वेच्छये त्यादिना रक्षणार्थ
धानि जायमान इत्येतद्व्याख्यातं ब्रह्मादीनां जन्महेतुतत्फलवत् पृथिव्यादि नहान्यस्य जायमानमार्थ
र्थः हेतुस्वेच्छा फलं जगदुपकारः वस्तुस्वरूपं चेति तस्य धीराः परिजानंति योनिमित्येतद्व्याचष्टे तस्येति
योनिमाह सो यादृश कारणपरत्वमाह इत्यर्थः जन्मेत्युक्तं शीरश्रवस्थप्रेर्यगुणान्वितपरत्वमाह इत्यर्थः

हेतुः कर्म तत्फलं तदनुभावः शाश्वतं च वस्तुतो यांत तद्विलक्षणहेतुफलवस्तुरूपत्वाद्वहारमिति वसुधा विजायमानस्य स्यार्थः २

६२ तामाह त्रिधेति। भावनात्रयात्न्वयादिति अनुष्ठेयविषयश्चांतरवपलो भावना सा त्रिविधा यथा
त्रिविधा भावना भूप विश्वमेतन्निबोध तां कर्माख्या ब्रह्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका। कर्मभावा
त्मिका ह्येका ब्रह्मभावात्मिकापरा उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना। सनंदनादयो ब्रह्मभा
वभावनया युताः कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मि-
९२ का द्विधा अधिकारबोधयुक्तेषु विद्यते भावभावना अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु विश्वि
श्वमेतत् त्रिधा भावना भावनात्रयान्वितमित्यर्थः तां त्रिविधां भावनां निबोध भावनामवक्षेद कर्मसंज्ञ
यात्मिकेत्यादि कर्माख्येति कर्माख्या कर्मभावनेत्यर्थः एकस्यैव संज्ञाद्वयं कर्मसंज्ञा व्याहृत्यर्थमाह
कर्मभावात्मिकेति। भावो भावना भावार्थः कर्मशब्दात्तेभ्यो भेदतीयेश्च्लितवचनाव भावेनुष्ठेयश्च अ
नुष्ठेयविषयः अयमर्थः भावनोऽन्तरो योगो भावभावना सा कर्मभावात्मिका कर्मरूपानुष्ठेयविषया
ब्रह्मभावात्मिका उपासनारूपानुष्ठेयविषया उभयात्मिका कर्मोपासनरूपोभयानुष्ठेयविषयेति वि त्रिवि
त्यर्थः सनंदनादय इति ब्रह्मभावनया युताः उपासनरूपानुष्ठेयविषयभावनान्विता इत्यर्थः अत्र
ब्रह्मशब्दः उपासनरूपज्ञानपर्यायः आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते शब्दब्रह्मागममयं परं
का

त्वो चे

चेति शाङ्करासीत्मेतनुदर्शितं यद्वैशेषिकं गुणसाम्येऽथानंतद्वैविध्यात्: स्ववदत्ते निरवद्यमित्यत्र निरस्तो ऽस्य का
ता यिष्टांशाङ्करासीदिति तदात्मीयं तु चतुर्मुखस्य नेत्रे: पूर्वं मंडकारणं तव द्वेरकत्वे चतुर्मुखस्यानुपपन्नेति मितिर्द
र्शयितुं च शाङ्करासीत् नमोऽनुदर्शितनाकामुपात्तं स्वसंस्तुतिं विद्याः प्रजाः स्वजनश्चतुर्मुखस्य स्वयमहोऽसि महद्
त्वानुपपत्त्यानन्तस्य परमकारणत्वमित्यभिप्रायः अत एव स सजीवोऽत स्मितुर्ह्रस्वयं ब्रह्मेति वचनं द्वयमे
डोऽत्य नचतुर्मुखस्याण्डकारणत्वस्य इत्यानुपपत्त्यर्थेऽम्भोकस्य स्वयंभूः हाप्येभि नारायणपरं इत्यभिप्राये।
णोपात्तं जन्मश्रवणादिति विदेहस्याप्यपवादकस्याचनारदप्रत्वस्याश्रवणेऽ तत्तु व्यमानं जन्मस्वभाव
दे कर्कर्मसंबंधापेक्षकत्वांशजसाधनमित्यभिप्रायः ईश्वरेण स्वस्यैक्यात् ब्रह्मणो जन्मपरश्रवणादि
कर्मैव लीलेति चेत् इंद्रेऽपि तथा किं न स्यात् जन्मकर्मणो लीलात्वं स्वरूपैक्ये स्वरूपैक्यात् जन्मकर्मणो। ८५
लीलात्वमित्यन्योन्याश्रयः स्यादिति चेत् चतुर्मुखादीनामपि तुल्यं परमपुरुषस्यान्तर्यामित्वे नारद १
पजन्मेति श्रुतिपादितं तदेव चतुर्मुखजन्मनो वनारदस्यत्वे प्रमाणमिति चेत् इंद्रजन्मनस्तथात्वेऽपि दैव
प्रमाणं किं न स्यात् शास्त्रकान्योन्याश्रयणादिति चेत् चतुर्मुखेऽपि तुल्यमित्याह तुसंयेयं चतुर्मुखस्य पर
क मकारणत्वानुपपत्तिं नत्वाकर्णयितुं शेनोपपाद्यस्यपि मानवस्थोकार्थेनिर्णियकत्वेन श्रीविष्णुपुरा तत्पर्यायोक्ति

अव्यान्वयइतिनमुक्तेमुक्तसंगादइत्यर्थः एवंहि हिरण्यगर्भादीनांभावनाज्ञानयोरन्वयेनाभ्रष्टत्वान्मुमुक्षुत्वमि
८२ त्तेरुपासनाइतिश्रीविष्णुपुराणेऽपिपादमाहु हैरण्यवन्निश्चयइत्यर्थः एवंश्रुतिवाक्येषुसंपन्न
साधनसमाप्तोयस्याससपरमतत्त्वांशानिरासो कर्मावयोपदेश द्वेषोपिसर्वं स्वर्गफलसाधनत्ववचनाच्च
93 पन्नस्यपरमतत्त्वांशानिरासश्चकृतः एवंप्रथमश्लोकोक्तंविषयवन्निपदंविवृतंभवति उक्तार्थं स्पष्ट
तेसिद्धार्थेपुंस्त्यस्यभावनावादेषुदूषणमिति तन्निरासश्चसर्ववेदांतव्यभिमतः तत्रपूर्वपक्षमाह यदर्थात्व्या
दिनाअर्थवादादिषुसिद्धार्थपरत्वमाहुस्तथैसर्वैरेवुक्तं विधिभागस्यचावकार्यपरत्वंमुख्यतः।
अर्थवादभागस्यविधेयस्तुतिपरत्वेनमंत्रभागस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशनपरत्वेनचतयोःकार्यपरत्व
२१ मित्यभिप्रायः कुतइत्यत आह व्यवहारादिति व्यवहारः प्रवृत्तिः गामानयेतिप्रयोजकवृद्धप्रयुक्तवाक्य
श्रवणसमनंतरभाविनीप्रयोज्यवृद्धस्यप्रवृत्तिरित्यर्थः साभात्वेनज्ञातस्यकार्यरूपोर्थइतिनिश्च
येश्राद्धयोसारंभेदेनानुवृत्तज्ञातस्यानुष्ठानमर्थव्यावृत्तस्यव्यावृत्तमर्थेवेजगनातीतिइत्यादिस्विक
पुत्पत्तौसमानविनयेतिकार्येव्युत्पत्तिश्चतथापुत्रस्तेजातः नायंसर्पोरज्जुरेवेत्यादिवाक्येषुहर्षभय
निवृत्तिहेतुत्वाविनावगमेपिहेतुविशेषनिर्धारणायोगाच्चतत्रसिद्धार्थविषयाव्युत्पत्तिःअस ८२

ब्रह्मविवेकजं देवब्रह्मणोर्विशिष्टं देहविद्वेदितव्येवेते ब्रह्मसाक्षात्कारविद्याधिकारनिर्दिष्टागमजन्यो-
पासनजन्यज्ञानद्वयपर्यायत्वेन भगवता पराशरेणैव ग्रहणात्तत्वात् स्थावरादारभ्य दृश्यस्वाद्
द् न तं निश्चिनोति देवत्वादिवर्णिता सनंदनादीनां समाधिविरोधिसकलकर्मत्यागात् सर्वथाचित्यमिति यो-
ग्यत्वेनानुपरतब्रह्मानुसंधानेकत्वान्नत्वाज्ञकर्मानुष्ठानावसरः अथानाविरोधेन ब्रह्मानुष्ठाने नस्या-
त्तेब्रह्मभावनयायुक्ताः हिरण्यगर्भादयो जनकादिर्भाह्वाधिकृतत्वात् कदाचित्कर्मानुष्ठाने कदाचिदुपासं-
नं चेत्युभयमाचरतान्विता इतरे देवमनुष्याद्याः कर्मभावनयान्विताः सनंदनादयो हिरण्यगर्भादयो
देवमनुष्याद्याः इत्यादिशास्त्रस्यैको विषयः आदिशास्त्रस्यांकोयचानुक्तोऽपि भावनाद्वयसंग्रहविषयो
कोद्वयभावस्यार्थप्रयोजकमाह अधिकार इति कर्मस्वेवार्थे बोध्या धिकारत्वमुपयोजनसाधना-
२ त्वात्कर्मणि स्वकीयत्वबुद्धिरधिकारोऽस्यार्थः अधिकारबोधप्रयुक्तेषु अधिकाररूपबोधयुक्तेषु अनुष्ठे-
य यविषयस्वकीयत्वबुद्धियुक्तेष्वित्यर्थः मुमुक्षोरुपासने स्वकीयत्वबुद्धिः बुभुक्षोः कर्मणि स्वकीयत्व-
बुद्धिः अधिकारबोधस्य केषुचित्तदाह अतीत इति विशेषज्ञानकर्मसु विशेषज्ञानं देवोऽहं मनुष्यो-
ऽहमित्यादिज्ञानं विशेषज्ञाने तद्धेतुभूतेषु कर्मसु विद्यमानेष्वधिकारबोधसंभवति तद्युक्तेषु मानवाः

पितु स्वरूपवियोगिकविषयत्वमेव युक्तं । अथोच्यते स्वरूपतिरोधिकमात्रत्वादिविषये तु स्या-
त्तिर्जायमानाच्छन्नव्यवहारादौ उपपद्यत इति तु विस्पृष्टं किन्तु उच्यते प्रथममाविर्भावस्य तु पर्यवसि-
२४ तिसंबन्धितादृशयोग्याभिप्रायः तस्मिन्नेवार्थे तस्यैव तादृशसंयुक्तिनिर्देशपूर्वकं वक्तृतात्पर्या-
योगेन तु द्वौ वा सिद्धान्त तादृशयोगेन वदर्थे तु क्रियते तस्मादस्यार्थस्यायं बोधकः स्वप्नि तथैवं
94 युक्तिनिर्देशः कवद्रतिशब्दो ज्ञानानाद्यर्थः संबन्धं च शाब्दव्यादितिश्चयते संबन्ध स्वरूपज्ञाप
मा कं ऽतिशयज्ञानज्ञानजज्ञापकाः तत्र लिङ्गजन्यजनका दिसंबन्धं तरज्ञानस्यापेक्षं ज्ञापकं शब्द
स्य तु बोधका बोधकभावरूपसंबन्धो ज्ञातव्यः अतो बोध्यबोधकभावातिरेकेण संबन्धाभावादि
त्यर्थः एतत्सत्त्वस्यादृकोऽपि पुरुषः कार्यार्थे तु मुख्यत्वाभिमानिविनयस्य संनिधार्थे तु स्वप्निमर्द्दि- ज्ञि=
र्वातैः तादृशयोगादर्थोत्पन्नस्य तादृशवाक्यस्यैव तात्पर्यबोधे सिद्धार्थे तु स्मिमानिविद्दृष्टका
रेणाभ्युपगम्यतामित्यभिप्राये न स्वयमपि सर्ववाक्यजातं सत्यं तु इत्युक्तं एवं व्याहृत्तौ नहार्थः
हितान्वयरूपसंगः प्राप्ति स्विकं तु स्पष्टे रत्नितामिधानवस्तु सत्त्वपर्ययोगि त्वात् यथा कार्यार्थे तु स
तिपदे आचार्योदाहृते वाक्यात्स्वार्थप्राप्ति स्विकपद तु स्वप्ने नीत्वितानभिधानविरोधिनीत्य

तु

शाब्दस्यायमर्थः इति श्रुतिक्रमतः प्रथमं यं भवतीति तुल्यं केवलं पदस्य शाब्दबोधे रहितस्य तस्या पू-
म थं तुल्यत्वेति चिरहाराद्देवेति शाब्दार्थे विषयावच्छेदकत्वं तरेषपि प्रथमं तुल्यत्वे कार्यत्वं
यावच्छेदकतिपदस्य शाब्दसमभिव्याहारपदं तरेषु तत्समभिव्याहारबलेन कार्यपरत्वं निष्क्रमो
दीत्याद्यभिधेयं तं अविसंवादं तुल्यं ॥ ॥ यदि हरविकारो व्यवहरति किमियं राजा इति निरि-
शामान्तिकमित्यभिप्रायः अयं तत्तु करमिति याह्यदिकं तुल्यत्वे बुद्धिरूपं तु तुल्यत्वे च तु
करमिति भारः तदुपपादयति तथाहीति प्रथमं याह्यदिकं तुल्यत्वेः सिद्धार्थं विषयत्वं दर्शय
तिके नहेतुदि विहत्वचेष्टादिकं तत्कृतं तुल्यत्वं चेष्टादिकं तु तिष्ठरेकदंडायेदी चेकः पुनय
इति च वारः प्रत्यया तत्र तुल्यत्वं सोऽहं त्वचेष्टादिकं तस्य कलिपदव्यावृत्त्यर्थे ताताल्लीतिदं विंदु
मकरदिस्तुकं श्रावाधोधारभेदेन शाब्दविधेर्याणामर्थे विधेय तुल्यत्वे तत्राप्ति तुल्याकारयत्कृति
स्वरूपं तुल्यत्वे तरेवलोके यत्तु तेनात्र दर्शयति तथेति तावादयत्संबंधिशाब्दाः मनुष्यादयो संबं-
धिशाब्दाः बालानां प्रथमं संबंधिशाब्दव्यवहारे जायत इति लोकसिद्धं तस्य साच बुद्धिपूर्वकत्व
येवोपपद्यते न हि प्रयोजकवृद्धो तुल्ये तत्र व्यवहारयोगिकमात्तुलादि विषये मातुलादि शाब्दं प्रयुङ्क्ते

दाहरणत्रयं दर्शयति विधिवाक्यस्य चित्य-तस्यास्तुत्यर्थमुदाहरणं राजसूयऽश्वमेधानं केवलं विधिर्हि वंफ
लस्यैव विधेयाधिकारी भिक्षतफलस्याप्यर्थवादोक्तसंभावितार उदाहरणं अङ्गोरणग्रामयातनास
२५ ध्यसाधनमाह-उपासनवाक्यं किं तत्र ब्रह्मणः फलं कथमित्यत आह तथाहीति अस्मिन् वाक्ये नरि
ष्टिमवरणमिति विदं कार्यं फलितमाह यरजासीति फलसंबंधमवतो विधिकल्पनस्यान्यायत्वादि विभा
वः स्वर्गाद्विशेषगन्तुः रासंभि-नवादिवत् ब्रह्मस्वरूपेणासह तद्विशेषणस्याप्यसिद्धिरित्याह अत्रेति
ब्रह्मस्वरूपं तद्विशेषणं चसिध्यतु ततः किमित्यत आह तदेवं गतमिति तदेवं गतं ब्रह्मस्वरूपतद्विशेषा
णां तात्पर्यार्थः एवमौपनिषदोपासनविधीनां फलत्वेन ब्रह्मणाऽसिद्धिरुक्ताऽथ वर्जिविधिसाध्या
रणां किमुच्यते एवं चेदिति अर्थवादानां स्वार्थकत्वसिध्यर्थं स्वार्थेतात्पर्यमङ्गीकार्यं एवं वसतिविधुपयो
गिस्वार्थं परंपरात्वेनस्तुतिस्वार्थः अमात्यानां वरचिसर्वं त्वेन उक्तिपादहेतुं नत्राक्षादिनापसत्तामितितद्वि
दुत्वार्थं स्तुत्यं अमात्यानां तरसित्वहेतुत्वाद-सादित्यपूर्वां अक्षेत्युक्तं विधुपयोगित्वेनार्थवादाहां मवि ना
स्वार्थेसमाप्यऽमिदाच्यर्थंतत्वेमाह यथोक्तमिति अमसतुणाकथमंहिस्तुतिः वक्ष्यमसताक्तवाक्
यपक्षिमित्यत आह एतदुक्तमिति अयं न्यायोनकेवलमथवदनक्त्वचिमाग्रविमयः अपितुसर्वार्थवादसा २५

यितुं तदुपयोगिन्येव तत्रैवार्थः अन्विताभिधानपक्षस्याप्युपगम्यकल्पनालाघवार्थं पदा
नां स्वार्थाभिधानशक्तिः न त्वपि यथा पदार्थानां परस्परान्वयबोधनार्हत्वं भवति तथा स्वार्थबो
धनशक्तिः न तु पदार्थानां परस्परान्वयबोधनशक्तिः किमर्थं कल्पनीया अन्विताभिधानपक्षेऽपि पदा
नां स्वार्थबोधनशक्तेरेवान्वयपर्यन्तत्वमात्रमेव विशिनकल्पनागौरवमिति एवं चाह टीकाकृन्मिश्र
वेकाव आद्याव्युत्पत्तिः सिद्धार्थे विषया तत्र किमित्यत आह एवमेवेति सर्वपदानां लौकिकवैदि
कानि नागोऽन्वर्थः यथावस्थितसंसर्गविशेषबोधकत्वेऽपि सिद्धार्थपरं वाक्यं स्वपरमेव स्यात् का
र्याभिधायिपरं वाक्यं कार्यपरमेव स्यात् ननु सिद्धार्थपराणां कार्यार्थपरत्वं कल्पनीयमिति भावः
इत्यादि निर्वचनेऽपि आदिग्रहणेन सर्वशब्दानां कार्यपरत्वं कल्प्यते स्वकार्ये शक्तिधीरपि त्वं च गृह्यते
सिद्धार्थे व्युत्पत्तिसंभवात् कार्यार्थे एव व्युत्पत्तिरित्यादि निर्बन्धोऽनुपपन्न इत्युक्तं ततः किमित्यत आह न
न स्यादिति एवं सिद्धार्थे आद्याव्युत्पत्तिः तत्काले तदभावेऽपि ज्ञेयत्वसिद्धिस्तूपपाद्यत इति अपिचेति विधौ ९
विषयः अवच्छेदकः कार्यं स्यादवच्छेदकाय प्रधानादृष्टः अदृष्टोपासनं विषयः उपासनावच्छि
न्नकार्याधिकृतः न त्वधिकारी तत्त्वादृष्टबोधनवाक्यं विधिस्तस्य चित्तशुद्धिफलं फलत्वेन सिद्धत्वु

नीलाकारोऽत इत्यते किमित्यादि स्पष्टं साध्यत्वं दर्शि नायकृति नादि माविते हेतुः कं सं यागादेश स्त्रीति व
२६ ख्याहत्यर्थं कृतु देशपते हेतुत्वं तोऽत्रायि हेतु रक्त मिति किमिद मिति पर आह स ऽन्योन्य कृतये विस्त ऽवेज न मा
घ न ता स्व कीयत्व बुद्धि ह्व्यि कार य दृष्टि कृत्वे ति दस्सा ध्य व या व लं व्ये त्यर्थः हेतु रूप बुद्धि स्फुटो द्रिका
रः हेतु कस्य माया र कृते न ऽन वती त्यजि साये णाह पुरुषे ति इत्याह यत्सा सीति कृति मस्तुरु व्ये ह त्वमिति
फलितं हृष्य यति हेतुन हीति एवं नीलाकारस्य यरो ऽस्मस्य न योरस्य न र मा त्र नि ह ये य ये व सा नमुक्तं हे
नरपि परमतं त्वङ्कृते अत्र एवमिति सा या लं ने परिहर्तुम् उपक्रमते कोऽयमिति कथं हेतुत्वम् इत्याह न
यदी ख्यातीति स्वरूपसाध्ययोर् अन्तरे ऽप्यसिद्धिः तदा न स्वयं ... तदा स्वरूपत्वाद् अपि न सिध्यति तदापि नरूपत्वे
ते यदा स्वरूपत्वादेव असिध्यति तदा ऽस्य हेतुत्वं कथं नाम स्यादिति साध्यत्वाविशेषेन अयमित्यर्थः ननु स्वरू
ति साध्यसमत्या न हेतुरिति अपि तु तत् ज्ञानादेव स्वरूपसिद्धिरिति तद्ज्ञानत्वमेव नीलाकारस्य इत्याह
ज्ञानत्वमिति ज्ञेयमेवाकारत्वम् अनभ्युपेतं नव त्वं अस्माकं त्वाकारत्वमेव ज्ञेयं अत्र कृति साध्यत्वं ज्ञा
नतया स्वहृति हेतुः यत् नीलाकारो ज्ञानतया स्वहृति हेतुः स्व या सः आकारत्वयोः तर्हि तस्य तु
वि कमित्यर्थः तत्र विवेचकत्वेति सन्नाकिं निर्णयानामित्यर्थः तस्मादविशेषः गमकत्वमिति परमतं त्वं कर्तुं ति

वती

धारणाइतिचद्रष्टोयितुमेवउक्तं मैत्यारंभः अदृष्टस्य नगुणानिष्पन्नेनानुवादत्वं एवंच्यापितत्वेच ब्याह
तंश्रुत्यापादेवतास्मातिद्वाराकर्मणाक्रत्वाचकर्मणिउपरोचनं क्रतुवैगोर्थवादास्कत्यगुणसिद्धावेतस्ये
कर्मोपिनास्तीतिकर्मणिउपरोचनोजनयितुंनशक्यःक्रतुरित्यर्थः अनयेवदेशोनिष्पादयितुंशक्यत्वर्थसिद्धिन्या
यनाशक्नोतीत्युपपद्यतइतिव्याख्याताइत्यर्थः मंत्रार्थवादत्वाभावादिति अर्थवादत्वमंत्रत्वाभावात् अर्था अपि
सिद्धइत्यर्थः छागस्यवपायामेदसइतिमंत्रोक्तभागःपशुनायजेतेतिविधिपरत्वेपिस्तुत्यादत्वमुपपत्तेः
रित्यार्थस्तुतिपराणामपिमंत्राणांस्वार्थेतात्पर्येनचेत् स्तावकत्वंनविघटते अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्व
मपिमंत्राणांस्वार्थेतात्पर्याभावेनसिध्यतीत्याह द्रव्यदेवताकंकर्मणिहितत्प्रकाशनंतच्चदेवतास्वरूप
दीनांस्वार्थेस्वरूपसिध्यतीत्यर्थः नद्रव्यंसिद्धार्थं युत्पत्तिलदन्नावेविधिशेषत्वयाभहत्पस्साध्यतोस्का अ
थपरोक्तंकार्यमनुपपन्नमित्याह अपिवेति मावार्थस्यकर्मणोपिक्रियासाध्यत्वमस्तिस्वर्गादिरिष्टस्व
मस्तीतितद्रूपत्वमावर्त्तकेकृत्तेप्रधानंक्रतुद्दृश्यत्वमित्तिद्वतीयाकारःकार्यस्यानुपपन्नत्वेपरैःतस्या-
प्राधान्यादेवकस्त्वचेदनायामर्थेभावितस्वेचोच्यते उक्तं कार्यमर्थप्रतिपादकत्वेनोचोदनप्रमाणमिति
कार्यप्रधानत्वाइतिपादद्वयमइतिपंचैकेकानिसाध्येप्रधानंयत्नकार्यमभिधीयतइतिचतत्प्रकरणंसत

तूपपन्नमित्याह अत इति नियोगस्य सुखव्यतिरिक्तत्वेन स्वसुखफलत्वं इष्टविषं नियोगस्य सुख
८७ विशेषण एवेति न स्यात् सुखफलत्वेनावगतीयाकारः संभवतीति अकार्यं सुखविशेषत्वं नियोगस्येति
अत्र इष्टसाधनादिना ऽवगतीयाकार इष्टसाधनो किंच मात्रो ऽवगतीयाकार इष्टसिद्धो भवति इष्टत्वं नियोगस्य
इष्टसाधनत: त्वं इष्टसाधनत्वमिति आह: सुखव्यतिरिक्तत्वं तु सुखस्य सुखनः अपि इष्टस्य साधनत्वे इष्टत्वमात्रे प्रतिः नियोगत्वं इष्टक
त्वं स्थिरत्वं स्थापितत्वं अपूर्वत्वं अप्रमाणान्तरगोचरत्वं एतत्सर्वं मिष्टस्यार्थस्य विवर्तकत्वेनैव स्थितं' ति
इष्टसाधनत्वमात्रमपेक्ष्य नियोगत्वं कालान्तरभावि स्वर्गसाधनत्वात् स्थिरत्वं लौकिकसाधनस्फ ति
कस्य लौकिकस्यार्थातिरिक्तस्थिरसाधनत्वात् अपूर्वत्वं चेत्यर्थः इष्टसाधनत्वमेव नियोगत्व
स्थिरत्वापूर्वत्वप्रतीतिः कथमित्यत आह स्वर्गकाम इति ननु कर्त्रादीनां सिद्धरूपस्यापि राज्ञोऽर्थ
स्याज्ञा ... तथा स्वरूपमात्रमेव नियोगः प्रतीयते स्वस्यानुष्ठानु ... इष्टस्य कृतस्य राजवदि
ति ... स्वरूपमात्रे ... इष्टत्वानुपपत्ति यथा ... सिद्धमनुकूलस्यादि
योऽस्य ... कुर्वन् [illegible] स्वर्गादि कम ... कार्यमेव न ... कामं तु भाष्यपरि
हरति न च वाच्यमिति कुत इत्यत आह यजेतेति ... स्वरूप ... सापि यथा

97
८७

अथोच्यते निरुक्तलक्षणं सुखस्यानुकूलत्वं नाम तदीयाकारस्य एव दुःखहेतुत्वमित्यर्थः परि
हरन्ति नैवमिति दृष्टान्तार्थं तथेत्यादिकमुच्यते कार्यं यथा दुःखव्यतिरिक्तत्वात्सुखसदृशत्वेऽपि कूलत्वं
न भवति तथा सुखव्यतिरिक्तत्वादनुकूलत्वमपि तस्य नास्तीत्यर्थः अत्र चोदयति ननु चेद्विसु
खव्यतिरिक्तदुःखनिष्ठत्वाद्वानुकूलत्वं दृश्यते नाम सुखव्यतिरिक्तकार्यस्याप्यनुकूलत्वमुपपद्य
त इत्यर्थः परिहरति नैवमिति दुःखनिष्ठतावदनुकूलत्वबुद्धिर्नोपजायते यदि विकल्प्यते सुखदुःखयोरवि
वेकः स्यादिति आक्षिपति ननु किमित्यत्राह तद्वेति अनुकूलता सुखस्येव हि दुःखस्यापि कूलता
ननु निष्ठत्वात् पीडा एव मिष्टता सा मा भूदनुकूलत्वमित्यर्थः दुःखनिष्ठतायां पीडात्ववदनुकूलत्व
मप्यस्तीत्यनुकूलबुद्धिर्न भ्रमः स्यादित्यत्राह तथा हीति सुखस्यानुकूलसंयोगादेवेति तदर्थः
सर्वसंसारिणां दुःखं प्रतिकूलनिष्ठत्वेऽनुकूलत्वेऽन्यतरनिष्ठत्वे रन्तरसंयोगाद्दुःखं स्यात्तत
दा सुखदुःखे सुखदुःखयोर्द्वयोरपि संगः प्रतिकूलनिष्ठत्वेऽनुकूलसंयोगोऽनुकूलनिष्ठत्वे प्रति
कूलसंयोगश्च भवतीति तस्माद्दुःखनिष्ठत्वेऽननुकूलत्वं नास्तीत्यर्थः अयं दृष्टान्तः स्यादनु
कूलत्वबुद्धिर्भ्रम एवेति निगमयति तस्मादिति तस्मात्सुखव्यतिरिक्तस्यानियोगस्यानुकूलत्वम

स्यत्वाजात्वादित्यर्थः एवमित्यादिरेकपदश्रवणेचेतायां मनन्यार्थत्वमसत्य मस्य हि तिरेव नासौ स्यादा
कार्येति नकार्यमनन्यार्थं प्रतीयत इति गुरुवचनं संगच्छते कुत इत्यत आह सुख्येति नियोगस्यानुकू
५८ लत्वेप्रमाणाभावमुपसंहरति अत इति अतस्सुखस्यैव सुखस्यानुकूलत्वान्नियोगस्य सुखं निमित्ता
द्वेत्यर्थः यद्यत्केवलविधिपदेन दुःखरूपधात्वर्थमात्रप्रतीतेः पदान्तरसमभिव्याहारार्थं विशेषस्य सा
९८ धनं तयावलीतेष्वेत्यर्थः योग्यानुपलंभं हेत्वन्तरमाह नियोगस्येति नियोग्यादिजन्यपरमार्थं सं ते
स्वनं तरमाचित्वात् तद्याच्यत्यर्थं कारीर्या वृष्टिकामो यजेत सुखं यद्यपीति दृष्टादिसिद्धा नियो
गान्नियोगोऽनुपजनति नंदनुकूलता न नुभवतिनित्वेन इष्टत्याप्रसिद्धिरपि नियमेन नासीदिति क
दाचिन्नियोगस्सिध्यते तदा नानियोग सुखानामनुभवयति नियोग्यानुपलंभ इत्यर्थः तस्मिन्निति
तस्मिन्नियोगेऽनुकूलताऽपर्याप्तसुखत्वानुमा निर्ने चिर्द्यत इत्यर्थः एवमिति स्पष्टं अन्याप्यम
कै र्थं तत्कामयति किं केवलेन कार्याभिधायिपदेन स्वरूपधानतया कार्यप्रतीतिः उतपदांतरसमभि
व्याहृतेन नतावत्केवलेन तत्र दुःखरूपधात्वर्थमात्रप्रतीतेः एवं स्वरूपधानतेऽन्वयं कार्यपदे प
नयति पदान्तरमस्तु तथापि वाक्यार्थानुपयोगित्वान्न तावत्स्वतिपादकं किंयावत् नयपदांतरसम

५८

र्थो नु प्रयोगिनः परित्यागे दृष्टान्तत्वं गर्हितं तत्कथमिति चेन्नो कार्यो स्वर्गकामपदसमभिव्याहारा
देवयागत्वर्थो निरितिकासिद्धेरित्याह स्वर्गेति । स्वा दिग्रहणे नशाधान्यादिविवक्षितं ननु किमिति तत्राह
त स्वर्गेति । तच्चाथ्याद्यर्थोत्तिरिक्तसमितिरिक्तस्य कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वस्यैव निर्वचनं हि काम्यकाम न
नार्थत्वं नियोक्तृत्वशक्तवे इति व्याप्यादिरित्यर्थः स्वर्गसाधनत्वमिति निर्वचनत्वं चक्रतुत इत्यत्राहस्वम
मित्याह स्वेति । इत्यपदार्थो न्वययोग्यत्वेवपदार्थान्तरे शक्तियाथार्थ्यमिति हि लोकव्युत्पत्तिसंगेनापूर्वे
स्ववाच्यत्वं कल्पितमित्यर्थः इतरपदार्थान्वययोग्यत्वेवपदार्थान्तरे शक्तिवाच्यत्वं कुतः यान्वयेस
प्रथमश्रुतिपन्नत्वकथने किं प्रयोजनमिति तत्राह एतदुक्तं भवतीति पदार्थान्तरार्थान्वययोग्यत्वेवे ति
वेरपदश्रुतिपाठत्वं प्रस्तुतं अन्विताभिधायित्वाद्याकाङ्क्षे इत्यर्थः योग्यत्वं किमित्यत्राह तत्त्वेति ।
प्रथममनन्यार्थेनवाक्यार्थे श्रुतिपन्नमस्तु तथापि न दत्तु पपन्नमित्याह अत इति अनुसाधन
सोरवाक्यार्थो न्वयाहेत्यादि इत्यर्थः यथा प्रथमश्रुतिपन्नादिधार्थे न भूताक्रियावाक्यार्थो न
तपा याग्यत्वात्परित्यक्तात्तथा स्वधात्वं प्रथमश्रुतिपन्नमपि वाक्यार्थान्वययोग्यत्वात्त्याज्य
मित्यर्थः उदाहरणं दर्शयति अतएवेति अत्रान्वयप्रथमं श्रुतिपन्नस्यापि वाक्यार्थान्वयानर्ह

ध्यानमपि प्रमाणान्तरावगम्यमानार्थमिति सर्वः स्वेच्छापरेच्छा ... वानेच्छावानतत्रनियमः प्रयासेन
ममेव नहि दोषमन्तस्य [illegible] हादेः दोषिको यागस्य वेद्यसंभवः तद्वान्येच्छैव हृत्पादेय त्वं तच्चोद्य
५५ योऽस्य एवार्थः इदं मेमि त्वं परानुपेन स्यकार्यस्यनसंभवति फलोत्पत्ती च्छैवैरो यत्रेयत्वात्तस्मा दु
पि त्वमेवतक तद्व्यस्मै वैदिको दाहरणं दृश्यं यविफलोत्पत्तीति ग्रन्थस्य वैडीहादित्वेति किं कोदाहर
११ णमाह गर्भेति श्रीयनिमदोदाहरणमाह एवमिति विनियस्यादियस्येनुमयविमतित्वमेते स्मरस्यवि
दविलोम्यकोषि त्वं च श्रामाणिकं चेद्धमात्मदर्शकं तत्र यज्ञ न किं तत्र प्रमाणमित्यत्राह सर्वस्य स्वीया
दि तस्मात्तः मार्कवोक्तं नित्यस्य केषु नन्योन तस्याह कृतीति कार्यानुवंदिनमप्यर्थे दृश्यति अपि चेत्या
मा दिना कार्यस्वकीयत्वबुद्धिर्नियोज्यः तत्साधके कर्मणि स्वकीयत्वबुद्धिमात्राधिकारित्वमनुष्ठातृत्व करोति
लि द्वो वस्थानत्रयज्ञतीत्यादियदैर्नियोज्यसामान्यं श्रुतिवचने स्वर्गकामादिपदैर्नियोज्यविशेषस्समर्प्य
तइति सामान्यकरैर्मृष्टा ह्याधिकरणेश्वरं चितं तद्व्यवयति स्वर्गकामस्यापि [redacted]
ना कर्त्तव्यविधित्वेनानुष्ठानसिद्धं नतु नियोज्य वाचित्वं अतः स्वर्गकामादियदस्यापि न नियोज्यविशे
षसमर्पकात्वमिति द्वारात्मरीरं लकारवाच्यकर्तृविशेषसमर्पकत्वपरत्वं स्वर्गकामादिपदानां नियोज्य

५८

भिव्याहृतेन हेतुस्यार्थान्तरस्य साधनं तथैव प्रतीतिः एवं स्वप्रधानतायां प्रमाणाभाववशियोगात्स्य
सं सुखरूपत्वं न भवति किंच योग्यानुपलंभरूपबाधकप्रमाणबाधितं चेति कृतिजन्यत्वेष्टत्वं हेतुत्वे
स्यत्वमिति लक्षणवाक्यं दूषयति कृतिमित्यादिना किमित्यादि स्पष्टं शेषं ईश्विल लक्षणं परामि
तिकृ मतमाशंकते कार्यमिति हेतुत्वं दूषयति एवमिति कार्यत्वमिति संबंधित्वं हि कार्यत्वमेवेत्यर्थः ननु किमि
त्यत आह कार्यत्वमेवेति कार्यत्वं नाम कृतिहेतुत्वं वक्तव्यं तत्रोपि तत्वं कार्यं त्वमिन्तु तंभव तिकृत्यु
त देश्यत्वं कृतिसाध्यत्वमित्युक्ते कृतिहेतुत्वमेव कृतिहेतुत्वमित्युक्तं भवतीत्यर्थः परोद्देश्यत्वकृति
व्यापार्ये तंत्रोपि त्वमिति पक्षे व्ययमेव दूषणप्रकारः किं च कृतेस्तत्रोपि त्वप्रसंग इति भावः सिद्धि
तं उद्देश्यत्वं नामेति स्पष्टं पुरुषस्येति न हि कृतेः पुरुषव्यापाररूपायाः प्रयोजनं नाम किन्तु स्मात्क
ति प्रयोजनं नाम किंचिमपुरुषस्य कस्यापि प्रयोजनमेव तद्वेष्टत्वं कृतिसाध्यत्वांतर्भावमित्यर्थः
कस्तर्हि दोष इत्यत आह अभिमानवश्याकांक्षायां दोषः परार्थत्वादिति स्पष्टं भावः प्रथमेव हीति परागता
निरायाधानस्यायोगव्यवच्छेदाच्छेदविशेषणविद्यासि अन्ययोगव्यवच्छेदसंभव इति तदुभय व्या
स्पष्टं परागता निरायाधाने कर्योपादेय सत्तया पदित्वे तंत्रेय मूलस्य स्वगता निरायाधा

[illegible]

विशेषसमर्पणपरत्वेनाख्यातानुभ्यासंविस्कन्दमित्यस्यायमभिप्रायः कर्तृत्वादिर्नोलकारस्यापि नियोज्यसम
र्पणपरत्वेनाख्यातानुभ्यासनविस्कन्दमित्यर्थः यस्तुक्तिमं कर्तृसाध्यं नहि काम्यं काम साधने नियोक्तुं
शक्यत इति न्यायात् स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने कर्तृत्वान्वयो न घटत इतीयं पूर्वपक्षयुक्तिः तां शङ्कितां
परिहरति नियोज्यत्वेपि स्वर्गसाधनस्य स्वर्गसाधने नियोज्यत्वं स्वतो यिनसंभवतीति नियोज्यविशेष
समर्पणपरत्वमप्युक्तं तदुपपत्तये स्वर्गसाधनत्वं कार्यस्य निश्चीयत इति चेत् कर्तृविशेषसमर्पक
त्वोपपत्तये स्वर्गसाधनत्वं निश्चीयतां नियोज्यत्वे कर्तृत्वे वा स्वर्गकामस्य स्वर्गसाधने नोपपद्यते अच
तनयपदेपि कार्यस्य स्वर्गसाधनत्वनिश्चयसापेक्षत्वमव्यपायेदितं इति तयोर्विशेषः कर्तृलिकार
वाच्यत्वात् स्वर्गकामादिपदानां कर्तृविशेषसमर्पणपरत्वेनाख्यातानुभ्यासनाविस्कन्दं नियोज्यस्य लकारवाच्य २
त्वाभावात् स्वर्गकामादिपदानां नियोज्यविशेषसमर्पणपरत्वेनाख्यातानुभ्यासनविस्कन्दमित्यर्थः तदुदा पम
हरणेन विशदयति यथेति एवमत्रापीति स्वर्गकामस्य यागे कर्तृत्वश्रवणात् यागात्तत्रमपि यागस्य
स्वर्गसाधनत्वमवगम्यत इत्यर्थः इयान्विशेषः इत्यभिप्रायमाह न क्रियान्तरे इतीति कथं क्रियान्तरश्रा
ति कर्तृत्वश्रवणं अस्य क्रियान्तरे कर्तृत्वकल्पने च किमित्यत आह यजेतेति कथं तुहो कर्तृत्वक

वाच्यार्थं संज्ञारे तस्य वाच्यत्वमपि न कर्तृत्वं ५

चीपदशब्दाच्चित्रिहि धातुः संप्रक्षेत्र स्मावयवाशी न यत्नारस्यानुगुणः स्वापाश्रयेण व्याख्याति
२०२ च श्रीगीतान्याये कर्मणोदेवैः संबंधश्चेदं तर्यामि स्थितिरत्र किमित्यत आह अन्तर्यामिस्वरूपेणैव चिद्रूपं स
ग निर्दिष्टवानां भैव शरीरत्वेन परतंत्रतया संबंधः स्वात्मेत्येणः संबंधः परमात्मनएवेत्यर्थः स्वतंत्रतया संबं
धेशमाएमाह यथोक्तमिति ननु किं स्वकालानुपपत्तिपरिहारस्येत्यत आह तस्मादिति परमपुरुषस्यैवेति
फलप्रदत्वात् यं फलसाधनत्वेन कल्याणं गुणयतीति किं लाभाद्यादित्याशयः किं स्वीजनमिति किमनुपपत्ति ८
ग्रं तं प्रयोजनमित्यर्थः लिङाद्यर्थविशदयितुमाह एवं चेति प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यत्वाभिधा
ति नं विरुणोति कर्तृत्वाविनामिति कर्तृत्वाभिनः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसंबंधप्रकारमभिद
धति तत्र लङ्वर्तमानतया कर्तृव्यापारसंबंधमभिधत्ते भूततया ... दयः कर्तृसाध्यतया संबंधं लि लिङ
आद्यो धात्वर्थाङ्गिरिकस्य कर्तृव्यापारसाध्यतामभिदधति तर्हि लङादयो धात्वर्थान्निरिक्तस्य व
र्तमानत्वादिकं न भिदधुर्यथा लङादयो धात्वर्थमात्र ... स्य वर्तमानत्वादिकं वदन्ति तथा लिङाद
च यो धात्वर्थमात्रस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां वदन्तीत्यर्थः एवमुपनिषद्वाक्येष्वपि हृदयेऽपि फल १ गा २
प्रदत्वानुपूर्वज्ञाननिष्ठत्वं रदानीं कर्मविधिवाक्ये देवतानां फलप्रदत्वमभिधत्तान्याहुरेव क
च मभिदधति एवं विदधाना लिङादयः प्रकृत्यर्थस्यैव कर्तृव्यापारसंबंधमभिदधति न तु प्रकृत्यर्थान्तरिकस्याद्यादि ५

२०२

तंतत्त्वदं तत्त्वामन्नतप्रभुसाराधनस्यफलादिसर्वं भुवनस्यनाभिरित्यनेनप्रतिपादितफलप्रदत्वैवसद्यायतदेवाभिरित्यादि [illegible]
शति इंद्रादिदेवतामुखेनेत्यादिश्लोकस्यार्थमभिसंधायः आलोत्तरमाह स्वर्थे परमात्मानमितिपदं भगवद् [illegible]
भ्रः सर्वेवदवासुदेवश्वासोतत्र मत्येत्वेपमाण्योलकः सर्वश्वासौ समस्तंचेत्यादिश्लोकस्तत्यमानं स्तोतिनया चे
त्तितद्वाक्यं आन्वष्टेयकलेतिश्लोकमित्यंकर्मसमारैहृत्त्वं कर्मविध्वंसिमन्निलेतद्याचष्टे यंशास्ति नानाम
देवताकत्वेनप्रतीयमानं कर्मजातमेकदेवताकमित्यर्थः भुवनस्यनाभिरितिनाभिवन्नाभिरित्यादि धाला
तत् भिप्राये णाचष्टे भुवनेतिकेनप्रकारेणा भारकत्वमाह तेस्तैरिति अभिमतफलदानत्वमुखेनाधा
रकत्वमित्यर्थः भिन्नदेवताकत्वेनविधीयमानं कर्मकथमेकदेवताकं [illegible] सानाधिकरण्यस्यशरी
रात्मभावनिबंधनत्वेचेशात्याययदवगवद्वचनमाह यथोक्तमिति अवनारं श्रीकाम इत्यर्थमाचष्टे यांया
मितितत्त्वशास्त्राणामर्थं त्वमात्मार्थमाह शरीराणीति नोक्तत्वेचेशायायाह अहमितितत्प्रभुत्वं आच
ष्टे प्रभुरितिश्रीविष्णुपुराणवचनमाह तथा चेति एवंकल्पितयवचनसंदर्शनमुपलक्षणार्थं अयमर्थः
स्सर्वेदेवशास्त्रानुमतइत्याह सेति एवं प्रमाणं दर्शितं अध्यायमर्थं उपपन्नमितिवदन् प्रतर्कं वाक्यं द
र्शयति एवमिति आराधनप्रकारविशेषस्य फलविशेषज्ञानवतासर्वज्ञपदेनविवक्षिता सर्वज्ञत्वं
मितितस्यफलदानशक्तिरभिप्रेता सर्वेश्वरं सर्वज्ञो बिभर्ति भवतीति पक्षत्रयं शक्तिवा

त्राथवणानुस्मरणमुखेन परमुपालनं तेहि हिरण्यनिधिमिव हिरण्यनिधिं निहितं तंहेत्यक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि
१०२ संचरंतो न विंदेयुरिति परमात्मनो हिरण्यनिधिदृष्टांतो हि श्रौतः अतो हिरण्यनिधिमपवरके निधा
येत्युक्तं शतेति अपगोरणसहस्रेण यातनाया सा यून त्वमपि कल्पितार्थं वेदारेण नसंनवतिदेवता
हारकल्पकतः कल्पनाया योगादित्यर्थः कथं तहींत्यत्राह चोदितानीति उक्तार्थं स्फुटमाह रायहीति
वत वदतो मनुष्याः सर्वांसंनीतिदानस्य मत्स्यत्वं भागवद्यायेत्यर्थः हविर्विधिविधिनरीन्वायसा इतिहवि
709 शष्टः वेत्नककर्मोपलक्षणार्थः अन्वायत्ताः नसंप्रणायपिवलंपैत्ककर्मणा तृप्तिः भागवद्यम धनालकर
क्लयेत्यर्थः वेदविद्वचनमाह यथोक्तमिति मेषविसर्पितं उक्तं तर्पणं जनो वृत्तिः अलाभायासमु
द्वाः कृतसीमानं एवमेषविसर्पितं कुर्वंतिनत्यति लंघितसीमानइत्यर्थः उक्तार्थेनागवच्यनंदर्शी
पिष्यन्नाह यर संपुरुषेति देव सामांसवति यात्मनांसंकर्मणिप्रज्ञावैकल्पेसात् तदपनुत्यथेक त्य
र्मेति अज्ञाजननाय वादिवादः कृतः अतो न तत्र नामयं देवतानिरपेक्षमेव कर्मफलदानशक्ति
मिति क्रियाविरोधजननमेवाज्ञानिमित्तमित्यर्थः एवमविरोधेन निर्वाहः किमर्थमित्यत्राह सर्व
मिति एकवाक्यत्वं भगवद्वाधायनादिभिरंगीकृतं तत्र चाविलक्षार्थप्रतिपादने श्रुतिविरोधात्तदनादरणी

दि

रित्याह अपि चेति तत्र कर्मविधिवाक्यानामैकवाक्यत्वं नास्ति विधिमात्रैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थत्वेन विधीनां
स्तुतिरित्यायादर्थवादवाक्यस्यापि विधिशेषतया तदेकवाक्यत्वमभिप्रेत्य कर्मविधिवाक्यानां स्तुत्यं ना
वाक्यं दर्शयति वायव्यमिति कर्मचोदनावता द्वारा फलश्रवणं श्रौतमिति फलश्रवणं विध्याक्षेपसिद्ध
मिति चाकांक्षाक्रमित्याह नात्र निर्देशो यदा निमित्तं किं तु पादानश्रमाण सिद्धं विध्याक्षेपसिद्धं स्यात् अर्थो हि
र्य तात्पर्यवसानं अस्य स्वर्गकामपदेनोदितस्य नोदितवान् नभुंक्त इति अभिधानपर्यवसानमुपादानमित्यवयो
र्भेदः अर्थवादादेकवाक्यतया स्तूयमानस्य स्वार्थे नास्य यागस्य कर्मणो वेदनाद्वारकं फलसाधनत्वं न सि
ध्यतीत्यत आह विध्यपेक्षितमिति विधिस्थाः शर्करा उपदधातीत्यादिषु तेजो वै घृतमिति वाक्यतो यावदत्त
स्य विध्यपेक्षितत्वेन स्वार्थे ताम्यर्थमभ्युपगतं स्ववाक्यतो यादृशात्यादिमुद्देलश्रविपञ्चपरिस्यात्सा
न तिपन्नकल्पनायोगात् एवमत्रापि विध्यपेक्षितत्वेन वेदनाद्वारे स्वार्थमतोऽस्त्यभिप्रायः अर्थवादो
क्तविध्यपेक्षितार्थतास्वार्थाभ्युपगम उदाहरणमाह तस्मादिति ननु किमिदमत आह अत्रेति विधेयवि
शेषितः फलसाधनत्वमर्थवादोक्तविध्यपेक्षितत्वात् स्वीकृतं विधेयस्य फलसाधनत्वं विध्यपेक्षितं अ
तो यतस्तत्र पञ्चमं अर्थवादोक्तं स्वीकार्यमिति नात्र किंचिद्दुष्टं फलसाधनत्वं कृत्सिद्धिरित्यर्थः लोके हि

प्रकरणग्रहणेन स्वर्वेदनादिविनियोगोपयोगो नाजनादयो विरहिताः परिच्छेदग्रहणेन कलाचिकादि
१०१ स्वरूपेण भोगोपकरणं विरहितं भोगोपकरणग्रहणेन भोग्यवस्तु नियोगसाधनपदार्था विरहिता
इति भेदा आदिग्रहणेन दिग्योद्यानादि विरहितं स्वभावम् नसगोचरं अपरिच्छेद्यत्वात् तन्नावग्राह्ये
२ जातत्वमानत्वादिगुणपरः आदिग्रहणेन नैतद्व्यापाराद्यो भिन्नताः सहस्रामूर्तयः संतीतिवृत्य
दृश्यत्वय उपदेहरणम्लमूलाः खिलस्थलयस्या भिन्नताः उक्तार्थविषयाः अशीरुद्रादहरतिवेदाहमि
203 ति मनोमयग्रहणं मात्रहेमनोमय इति मयट् प्राचुर्यार्थः संबंधपरो भवति संबंधस्त्राह्यग्राहकभा
वं मनसानुचिन्त्यु देनेत्यादिस्फुटेरिप्यर्थः नीलतोयदेत्यादिस्फुटि मात्रहेमध्यस्थेति समासो बहुव्रीहिः
पूर्वनिपातश्छांदसः अस्य वाक्यस्य कंठ्यमथ मर्थे इत्याह स्वयमिति नस्थमध्येव्रतिग्रीवेस्यत्र वसेति
पदं सुषिरपर्यायं मर्थ परिमित्यर्थः स्यांतरेति स्वरूपग्राह्येविषयपरः पूर्वापरपरामर्शी नीलतोयदेत्यादि
शरीर वाक्यस्योक्तएवार्थः मनोमयः पूर्ववत्यर्थः प्राणशरीरं धारकस्यापि धारकः भारूपः सत्यसंकल्पः सर्वस्याका
२ शात्मा आकाशात्मा आकाशवत्स्वरूप अस्य आत्मेति रागद्वेषरहितत्वात् सर्वकर्मा सर्वं जगदस्य क
र्मेति क्रियत इति कर्मेति कर्मणोऽनुजस्विसर्वकामः भोग्यभोगोपकरणं काम्यवस्तुसमूहः एवं पदद्वयेनोप

नीलतोयदमध्यस्थेति

तस्मैतस्येत्यादिना

यंस्यात् अविरोधे संभवति विशिष्टार्थपरत्वेन व्याख्यानमयुक्तमिति भावः एवं सर्ववेदांतस्यजिज्ञासःसि
द्धार्थचतुष्टयप्राबल्यनिरासः कृतः अथैतैरप्यनुज्ञिमतानि त्यविभूतिं समर्थयते तस्मैतस्येति पदद्वयेन
अस्मत्स्वस्य सिद्धांतस्य च नारायणत्वेऽप्रमाणंस्मादिति स्वरूपस्य स्वरूपनिरूपकधर्मवाची अपरिच्छेद्य।
ति स्वरूपमुक्तं ज्ञानेत्यादिगुणा उक्ताः स्वसंकल्पेति विभूतिमत्वमुक्तं स्वरूपतद्गुणविभूतयो दिव्यरूपादी
नां शास्त्रप्रामाणिकत्वेन दृष्टांतत्वयोक्तां दिव्यविग्रहावयवस्य धाः अनुत्तुल्यैव्यप्रतिमतिरस्तीति तथाऽस्यार्थ
मनुरूपश्चाहुः दिव्यमत्यनीक कल्याणगुणस्यदत्वस्य सर्वावस्थस्याप्यस्ती नोकरूपत्वं नदर्शितेत्यादिभूष
णविशेषणं कल्याणत्वमप्राकृतत्वं स्वाभिमतदृष्टो स्यादायुधविशेषणं असंतानाश्रयत्वमसंततविस्मा
ण॥ पनीयत्वं स्वाभिमतेत्यादिमहिषीविशेषणं स्वरूपरूपगुणैविभवैश्वर्यगुणाद्यनर्थः ऐश्वर्यशीलाद्यैर्भिः स्व
रूपगुणाद्यर्हाणीं स्वरूपस्य भावस्तुरूपत्वं यथा सर्वगतो विष्णुरित्यमानं तैर्विग्रहस्य तद्वनुरूपत्वं
वा विशेषेदीहानुरूपैरितिज्ञायते महिमत्वाद्वयुक्तश्चात्री महिषीशब्देन लक्ष्मीर्विवक्षिता अन्या सामथ्य
तु केयत्वेन सिद्धिः स्वोचितेत्यादिपरिजनपरिच्छदविशेषणं क्रियाकैंकर्यं परिजनाः शेषशेषाशनादयः
कर्मविकाशानतमः परिच्छदाः स्वोचितेत्यादि परमपदविशेषणं भोगप्रवाहेनासकृच्चंदनादि विवक्षितं भोगो

२०४
श्री

दिधिति आदिग्रहेनाध्ययनं विवक्षितं उपांशु ब्राह्मणं जपः उच्चैरुच्चारणमध्ययनं मोक्षप्रकरणानधी
तत्वान्मपरस्थानादोनामयोग्यमितिवोद्य परिहाराय प्रकरणपठितानामप्रकरणपठितानां चेत्युक्तं तदि
ष्टोरित्यादिना निर्मोक्षप्रकरणेपठितानां च ग्रंथमिनधीत्यादिप्रकरणेषु वेत्तु लोपनिमद्योचत्वानुज्ञ
प्राप्तमविरुद्धं चेति साधकबाधकप्रमाणरहितमित्यर्थः साधकोत्तरमजापे तदनुचारः स्यात् बाधकस
204 त्वे आदिशोपयदत्यादिवाक्यरचनतदुपलिपादकरणिनदुनयमात्रस्यार्थमसप्रसमविरुद्धं चेत्युक्तं क
रणमंत्रग्रहस्य कर्मसाधनमंत्रमात्रपरत्वेतु नाध्याहारः अन्यथामंत्राणां त्वध्याहारः स्यात् मंत्राणां चा
नुष्ठेयार्थप्रकाशिनः अपि तु बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयः केवलमदृष्टार्थाः केवलाः स्युः अन्ये तु स्पष्टवि
सिद्धस्यार्थपराः ब्राह्मणवत् विधिभागवल्लविनियोगभेदेपि नत्वार्थपरित्यागः ऐंद्र्यागार्हपत्यमुप स्वा=
तिष्ठते सावित्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र विनियोगभेदान्न हिंसाविक्यादेः सवितृदेवस्य त्वाक्षविहि
निः यदि कर्मविशेषविनियुक्तस्य मंत्रस्य तदेकानुष्ठेयपरत्वं तर्हि वेदमेवजपेदित्यं तथाकालमवं
डितस्याहित्यादिभिः कृत्स्नस्य वेदस्य जपे विनियुक्तत्वात् ब्राह्मणमपि स्वार्थेन प्रमाणं स्यात् जपमात्रानु
ष्ठेयप्रकाशकं स्यात् न च तथा मवनिबाहजानां स्तुतिसिद्धस्वार्थानि धापयिवं चेत् न मंत्रेष्वप्यनुल्लंघ्यमिति
ब्राह्मणेणापि विनियुक्तमिति ॥

यद्विभक्तिमत्त्वमुक्तं तद्वन्ति सर्वत्रैव सर्वैरस्तु इत्यनेन नच विग्रहस्य सिद्धिः अभावः स्वीकृतवान् अवास्तीत्यज
त्यक्तः अनादरः तदीकृतसकलजगत्वात्रि सर्वः महाराजं रागोऽयं विरोधः तेन रंजितं महाराजं तेजा
प्रमाणेन व्यवस्थापितः अन्तर्योगि रहिताः पत्नी विषयं प्रमाणमाह अन्येति स्यान्न परिगणनादौ प्रमाणमा
हत द्विलोपादिविद्यं तं द्विगतिनिवासयोरितिमत्तु यदेकमिति अनंतनूरमिति पदं इत्यविग्रह परं स्प
ष्टमुपरि तद्विलोपादित्यादिस्थानविधिः सर्वविधिस्सदा दृष्टो नहि विशेषमित्यत्र तत्र चोद्यं परिहारं कर्तुं
तत्र लक्षितं तमर्थमाह परस्येति येषु सूत्रयदपि यत्र कृष्णान्वयो वचनव्यक्तिकृतः नाशो देशं किमप्यस्ति
सर्वार्थस्याशासत्वात् तस्मादिदं वचनव्यक्तिर्नोद्देश्या यादृच्छिकभागवती स्याभिप्रायेण वचनव्यक्ति द्वयमु
क्तं अनेकार्थे विधाने वाक्यभेद इति चेत् किं वेदमयेति परिहरति असामर्थ्यादिति विशिष्टविधाने जैमिनी
यं सूत्रमाह यथाक्रममिति सत्रस्य विषयवाक्यं दर्शयति तद्दृष्टं विशदयति यथेति ननु विशिष्टविधिरस्तात
थापि मंत्राणामनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् अन्यपरत्वेन स्वार्थेन तात्पर्यमिति सर्वमिदं न सिध्यतीत्यत्राह क करणमंत्रेति
रणमंत्रा हेतुसाधनतया विहिता मंत्राः ननु जप्यत्वेन विहिताः क्रियमाणानुवादिनो वहिर्दैवसदनं दामी
त्यादयः स्तोत्रं गानं विशिष्टमंत्रोच्चारणं शस्त्रं गानरहितमंत्रोच्चारणं वसुत्राणे रेत्यर्थः जया

य वाच्चित्तेपि उद्योगं दर्शयति तद्विशेषोक्तिरिति निश्चयपर्यवसितमुक्ता किमेवं स्वीक्रियतेः तदाकल्पनागौरवं स्यात् कि
१०५ मेकत्र मुख्यत्वमन्यत्रामुख्यत्वं तथा मच्चाश्रयाश्चात्र समसामर्थ्यं तुल्यस्य परस्परूपस्यापि वाक्येषु उक्ति वा
त्वं सिद्धेरित्यत्राह अथैतदपीति एकावयवसमन्यायादिविषयमपि मुख्यमित्यर्थः अथैतदपि अशक्तोऽसि त्वं बोधयि
वैकमुपपादयति कथमिति द्वयोरपि भगवत्प्राप्तिसहितत्वादित्यर्थः तत्राशक्तस्य भगवत्प्राप्तिसाहि
705 त्यमाह सर्वेति निरोधाय कर्म सर्वकर्मनाशोऽप्यात्मप्राप्तिः भगवत्कृपा नाम विनिरोधोयं कर्मयोग इति
पूर्वकात्मप्राप्तौ भगवत्कृपा निरोधायति द्वयोरपि प्राप्ति बंधाभावात् भगवत्प्राप्तिसिध्यतीत्यर्थः अनुक
वादस्य कर्मवाच्चित्वं कथमिति निर्णीते अनन्येति परिहरति अविद्येति अविद्याग्राहस्य कर्मवाच्चित्वे उ
योगः श्रीविष्णुपुराणे दर्शितः इदमपि निर्णीतं कृतं तु एवं कृतमपि वंतो मुक्तं तस्य लोकः इति वचनात् एवं तु
एतस्य कर्मणो हरार्थं धोवाती निरुक्तरत्वेन तादात्म्यानं नुगुणेदिति अवगत्यायमनन्तपदवाच्यं ननु
कृतं नदुष्कृतं सर्वं पाप्मानो नो निवर्तन्त इति मुमुक्षवे ह्यनिष्टफलप्रदत्वेन द्वयोरपि पापशब्दवा
च्यत्वादनन्तमिति कर्मोच्यत इति परस्थानेति अचिरादिनास्थानविरोधप्राप्तिर्भगवत्प्राप्तिगमेतिस्य
इत्यर्थः उदाहरति तत्वाक्यान्तरं माचक्षेत स्वयं तमिति किं निघाससमस्तोरिति शास्त्रं तु परार्केपरस्तात्फलितम्

नित्यपर विभूतिलस्य ग्राम्यमुक्तविषयत्वादिकमाशंक्य परिहरति नेयमिति ना यातीति एकैकं सदा दर्शनं वंतोनेकप्रतीना इति श्रुति भंगाप्र
संगात् प्रवाहविषयत्वमयुक्तमित्यर्थः कार्यार्थीयस्तु स्यात्ताम् विवक्षितासिद्धिः इति चेतत्राह मंत्रार्थवादगता इति ग्रंथोत तत्परत्वमुखेन चोदयति
बाधकसाधकाभावे मंत्राः स्वार्थप्रतिपादका एवेत्यर्थः अनुष्ठेयार्थप्रकाशत्वमभ्युपगम्याह ग्वि निपुणैकवि
अनुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वेप्यनुष्ठेयं कर्मैवं विधदेवताकं भवति कर्मविशेषणम् तद्देवतावि शेषणस्थानयत्नी वती
परिजनादिरपि तियादनैव चित्रियोगानुगुणमित्यर्थः ननुवेति श्रौ तिरेकदर्शनादिनापि परमपदशब्दवाच्य म
स्य भगवत्स्वरूपाव्यतिरेकदर्शनादित्यर्थः परिहरति नैवमिति विलक्षणस्थानसं [redacted] समां णं नरसिंहत्वात्स्यापि विशेषणरीति अतिरेकैदर्शनं वपदशब्द ति
स्य च स्थानवाचित्वमुपपत्तिसहजावाह्वेदं स्थानपरमित्यर्थः विलक्षणात्मिति विशेषणानां व्यावर्तक
त त्वादित्याशयमिति विशेषणेन तत्र व्यावर्त्यमर्थं न स्यापि कस्यचित्परमपदशब्दवाच्यत्वं गम्यत इत्यर्थः
तदिदमिति एकांतिनस्स हृदयमास्थायिनां योगिनां हि येनेयां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यंति सूरयः इति श्री
विष्णुपुराणवचनं स्मारितं परमस्थानशब्देन अस्यास्माकमुक्तेः परमस्थानपरत्वेनाश्री विष्णुपुराणेव्या
ख्यातत्वादित्यंशमुक्तिः स्थानपरेत्यभिप्रायः स्थानशब्दस्य स्वरूपपरत्वमस्त्वरसंस्वरसार्थविरोधाभावे हि
नांगीकार्यं विरुद्धार्थं परमं पदं पूर्वमावर्येन स्थानं अपितु जीवस्वरूपमित्यत्राह एतदुक्तमिति भ
गवत्स्वरूपादन्यस्यापि परमपदशब्दवाच्यत्वं दृष्टमित्येतद्वैयधिकरण्यं सिद्धमित्यर्थः परमपदशब्दस्यार्थत्र

सत्याइति प्रमाणसंबंधाह त्वलक्षणं सत्यत्वं इयंच स्यान्मतीत्यिन्याह इत्यर्थमाह अन्यथेति सत्यत्वं हि
रिघं प्रमाणसंबंधाह त्वमविकारत्वं चनेव सत्वत्वं इयंचस्य नास्तीति तदत्रानिवेत भिन्नर्थः सत्यसंकल्प
२०६ पदं व्याचष्टे सत्येति अर्थान्तरमाह एषां चेति चेतना नामचेतनानां च त्रि इयंचेयाकृतपदार्थो अचेतनाः च
१२ दात्मेतनाः नित्यविभूतौ स्थूलसूक्ष्मचेतनं नित्यामुक्ताश्चेतनाः स्थिराणामस्थिराणांच त्रि इयंचेचिदं
706 त्वं स्थिरः अचिरंत्रो स्थिरः नित्यविभूतावपि लीलाव्यापारादयो स्थिराः अन्यत्सर्वं स्थिरं तत्संकल्पे
ति आदिशष्टे नतत्त्वत्पदार्थधर्माणामपि तत्संकल्पायत्तत्वं विवक्षितं उक्तार्थानाधीनत्वात् व्यापिश तं · स
त्रिपाद्यतइतिदर्शयितुं भूषणादिकं तत्किं दर्शितुं चोपबृंहणवचनं दर्शयति इतिहासेति तत्रश्रीम
पि द्रामायणे दर्शितं स्तस्यकामसाध्यबुद्धिनिवृत्तये प्रमाणमाह वीक्षितिकाम्यत्वकंबुकितो वेदाश्च इ
वत्रशद्विपादितस्सर्वजनतुष्ट्यारोहणाय मृच्छाक्तंमहाभारते चिभेतिनिगमाश्चसा भरस्तीइंद्रि गो का
मधातभारतं त्रायसारोपयन्तः काम्यामनाहूवइति यत्कर्मेयइत्यादि अनादिमध्यनिधनइतिस्वरू
पनित्यत्वं शाश्वतइति गुणविशिष्टकारेण नित्यत्वं ध्रुवइति विग्रहविभूतिविशिष्टाकारेण नित्यत्वमिति
स्वश्रीरितिपत्नीविशिष्टः श्रीपराशरवचनमाह श्रीमक्षिति मर्त्येमिति मत्तो ब्रह्मायस्यास्ति सहरिः सर्वब्रह्म

प्रत्यर्थं इत्यत्र पदार्थः परमपदं परामृशति तस्य काष्ठेन स्कन्धं नामास्मात्कं भवतीति हि श्रुतिः अतो नाकशब्दः परपदपरस्तु स्वार्थः ३

र्थमाह अनेनेति ॥ वेदैरहमेतमिति अस्मिन्वाक्येऽपि निर्वासकाख्यार्थोनुसंधेय इत्याह रजस इति एक
वाक्यत्वात् एकार्थ इति पारकत्वात् अक्षयपरमव्योमशब्दवाच्यत्वनिर्विकारत्वे स्थोयति संज्ञानमित्या
दिनास्य व्याख्याविरोधमाह न्यायेमाह अक्षरं इति पद्ये इति यत्र येयं इति श्रुत्यमजाः पूर्वमेव संतः तद्विन्यास
इति विन्यास इति पदं व्याचष्टे मयाचित इति अथर्वशिखेति विष्णुं कांतं वासुदेवं विजानन् विप्रो विप्रत्वं गच्छते
तत्त्वदर्शीति वचनात् यैन्यत्वत्स्कतिशिला इत्यत्र पदार्थव्यवहारयोरितिस्मृतुः महिमानः संयं नायन्ते
श्रुतिश्रीयः स्वः परमपदस्याप्यस्थिरत्वमेकत्वाव्यावर्त्यादित्याह एतेषामिति यथाकारं वस्त्वं तर्भूतत्वा ण
न ज्ञानादिगुणानां सदैवेत्यादिवाक्येन वामभ्यावेन श्रुतिपाठेन एवं नित्यविभूतेरपि कारणवस्त्वंतर्भूतत्वा
त्सदैवेत्यादिवाक्यानैसदैवैकमेवाद्वितीयमित्यत्र द्वैतं न भावास्यतेनित्यविभूतिविशिष्टं ब्रह्मैवा
ति वगम्यत इत्यर्थः कुत इत्यत आह एषामपीति कल्याणगुणैकदेशत्वाच अस्याकृतविशेषणैकदेशत्वादित्य
र्थः गुणत्वशब्दाविशेषणवाचीत्यानां देरपि हि द्रव्यत्वेसत्यपि गुणत्वं नित्यविशेषणत्वादेवनित्यविभूतेर
पि तथेत्यर्थः विशेषणत्वेऽप्यं च स्यात्यपृथक्सिद्धमिति तत्राह स्यथैकल्याणगुणैकदेशत्वादित्युक्तं शाहको
हि स्रयं चेः सदैवेत्यादि स्पष्टं अयमहत्यादि सत्यकामशब्दस्यकथं भोग्यभोगोपकरणादिकामे च त्वमित्यत आह।

रंतीति तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इत्यस्यार्थं हृदि निधायाह गंभीरांभस्थिति अस्य वाक्य
२०७ स्य वाक्यकारेण भर्तृप्रपंचेन एवं पदार्थेन सिद्धांतलेन चोक्तः तत्र सिद्धांतिनार्थद्वयमत्रोक्तं इतरार्थेत्व
यस्य पूर्वपक्षत्वं तत्स्वभावादेवावगतं तत्र पूर्वपक्षानुपन्यासादेव तस्यानुपादेयत्वं स्पष्टं न च त
स्य दृष्यत्वं क्रियते ग्रंथेषु तस्माद्वाक्यकारोक्तोऽर्थद्वयं विवक्षितं केपुनः पूर्वपक्षितार्थाः
207 अमतेकपिरादित्य इत्यर्थः कपि चलन इति धातुः कंपिवतीति कपिः कपिर्बिभर्ति रश्मिभिस्तेज इमि
तिवैदिकप्रयोगः तस्यासं मंडलं कप्यासं यथादित्यमंडलं हृदयपुंडरीकं चोपासनस्थानं एवमक्ष
क्षिणी अप्युपासनस्थानमित्येकोऽर्थः अयं नोपपद्यते उपास्यस्येति सप्तम्यंतपदमध्याहार्यं उपा
सनस्थानमिति चाध्याहार्यं एवं पदद्वयाध्याहारः समानविभक्त्या तयोः पदयोः स्वतः प्राप्तं सा
मानाधिकरण्यं घटपट इतिवत्तत्पदार्थविरोधाभावेवैष्ठाद्यभावेपि तत्त्वाद्यसामानाधिकर श०
ण्यपरित्याग एकः दोषः पुंडरीकशब्दस्य गौणता पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखमिति श्रु
तेः तस्य हृदी न छक्षे गौणः हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण इति हिरण्मयाग
२करणा वर्णितां नुगुणत्वं च परस्येति हि लिपियुक्तो दृश्यत इत्युक्तवान् ... हि स्यात्तस्याभिघास्य

मयश्च ब्रह्मवादिभिः जीवपरः स्वरूपजीवस्य स्वरूपं च न हेयमित्यर्थः श्रीपद्मलयांश समाख्यामाह निर्देशेति परमस्थानो-
बचनमाह एकोनिनदसि तस्य निरुक्तमाह कलेति महाभारते तं च नमाह महेति परस्मेति ग्रंथस्य कर्मोपदेशा
दिति स ह्येन वहिर्हृदयस्वं उत्तीयते कथं वा न स्यादि लक्षणत्वमितिथ्यं कार्यं मद्विषयवाक्यार्थपुरस्सरं स्वरूपमा
ह योसाविति स्यादिनायण्यो मरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यादि विषयवाक्यं तत्र यद्गतिश्च सिद्धवन्नि
र्देशात्स्वतस्सिद्धस्य सकललोक विगतविशेषणजातं मत्वभिवर्हितमिति सर्वश्रुतीस्मृतीतिहासपुराण
गतविशेषणान्यत्रोच्यंते य एषोन्तरस्मिन्मंडले पुरुषो ध्याये ध्येयः सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुंडलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः इत्येवमादि
नमंडले विशिष्ट पुरुष इति तैत्तिरीयके च अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इत्यादि
सौ पुरुषः आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इत्यादि एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः इत्यादि
पुरुषः परस्तेजसस्ते वर्णो यत्तस्य कालं स्वरं वर्चस्वं तमसुमित्यादि नानुसारेण तस्य कालं स्वर विशिष्ट वस्स मध्यम
इत्युक्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् इति स्वर्ण सहस्रस्य नवेद्युगपदुत्थिता यदि भास्सदृशी सा स्याद्भासः
स्तस्य महात्मन इति वचनात् सहस्रांशुरत्नसहस्रकिरण इत्युक्तं एवं विशेषणद्वयेन भक्तजनभोग्यत्वं प्रति
कूलदुरासदत्वं च विवक्षितं तथा निप्रयुक्तं तत्कं नित्यानुकूलमनुकूलं न भूयोपरे यास्तु हेजनंच तव ते ज उठाह

च्छे गंभीरांभस्समुद्भूतेति कं जलं अस्य सुविस्पष्टमिदं वेकः रश्मिभाजुरि दलोपमत्वाघ्याड्यस

१०८ गवेरिति रच नात् अपरे त्वाहोप: कप्यासं सलिलेवि हप्सा नमितु कमरवि एवं वा कका

रीस्वार्थेरय कथने नतस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी इति श्रुतिवाक्यं व्याख्यातं भवति।

राम: कमलपत्राक्ष: पुंडरीकपलाशाभ्यां विष्वक्सेनमितीरितं। इसस्नेदर्नेचासप्लपत्रोप

मेक्षण जितं ते पुंडरीकाक्ष: नव: कमलपत्राक्ष इत्यादिभि: पद्मपत्रसाम्यकथनात् पुंडरीक

स्पदलाभ्यामेव साम्यमिति दर्शयितुं दलशब्द: प्रयुक्त: यथा पुंडरीकमेवमक्षिणी [redacted] रस्तु कपुंडरीकादधिकगुण निदर्शनमभि

हितत्वान्नायेनैव प्रयोग: एवमपि तिसामान्ये नपुंडरीकधर्मेषु तनतिरोभातिदेशोमाभूदित्यमल

शब्द: एवमधिकगुणान्वयं दोषराहित्यं चाभिप्रेत्यामितुस्वेरप्युक्तं अरविंदमडोमडंदलो

ज्वलंनचोरमंत: करणस्य पद्मपत्राक्षं अनुक्रमतेन कथं निदर्शनेवनाडिनाथस्य विभ्राजयोर्ह

त्रेरिति। नारायणनमस्तेस्तु पुंडरीकायतेक्षण: सुभ्रुललाटसुमुखसुस्मिताधरविद्रुमेतिजि

तंतोस्तविशेषणान्येवोक्तानि सुभ्रु ललाट इत्यादिनासु रुचिरकोमलगंड इत्यादिविशेषणा

भावतश्च साम्य॥

त्प्राप्तत्वात्तस्मिन्मंडले पुरुषो य एषोऽन्तरक्षिणीति बृहदारण्यके दर्शनात् तत्रोपासनविधानादक्षिणीति द्विवचना
मावलात्सुनर्दृक्षिस्थपुरुषोऽन्तर्हितो पुरुषो दृश्यत इत्येकस्मिन्नक्षिणि उपासनविधाना
नुपपत्तिश्च निमित्तस्मादस्य राकासोपासनस्थानविधेः परत्वमनुपपन्नं कप्यमर्कटः तस्यसंपृ
ष्टः कपिमर्कटपृष्ठसाम्यमुच्यत इति पद्य वरपुंडरीकं मर्कटपृष्ठं पुंडरीकं चोपमाद्वयं उपमेयोपमा
त्रोपमा हित्वम नयुक्तं स्वतः श्रात्साम्यानाधिकरण्यपरित्यागाप्रसंगाच्चनाप्यर्थेऽसंभवस्य हीनो
पमाश्रयणायोगाच्च परोक्षोपमानतया सन्निमर्कटपृष्ठसदृशपुंडरीकसदृशे युक्तं स्यात् तथा क
गोलत्वात्सात् प्यासवद्दिश्चिकप्यासमीपमस्तिविकसितमिति यत्तुच्यते श्रुतौ चित्यमस्येव तथाप्य वयवस्य
वृक्ष स्याख्यिकसितत्वाद्विलत्वनाम्नी निरूप्ययुक्तमिति रमर्थत्रयस्याप्यनुपपत्तेरूपयस्यमर्थत्रयं वि
वक्षितं भगवता भाष्यकारेणांगीकृतं सत्यारिष्कंपिवतीति कपिरादित्यः तेनास्यतेविकास्यत इ [शिष्यते]
ति कप्यासं विकासं दगाकाकारः श्रादित्यसंहिमां रश्मीन्पिवतीति तथादित्यः तस्यकिरणेन विका
रवि स्यति श्रतीयपंकंकिरणस्पर्शेन रविकररविकसिते स्युक्तं कं पिवतीति हिन्नीलं तस्मिन्ना [काप]
श्रत्रुदितात् सं इति कप्यासं श्रपं चिलादपियस्य नालस्य पुंडरीकस्याभातिश्रयोक्तीति सोऽस्त्रिस्वक्षितः
सनालमगुलनन्तु लितसंपुर्णं मनातस्यादिति तथा कस्यर्थमुग्मतेमुमृष्टनालेति श्रर्थोपरमुच

तिष्ठे लोके नित्यसत्त्वस्थो गां नीयं इति करणे कहणात् इति हस्तिस्थो दीनमाघव लोकयेदि एवं परा
मां नरिक्षादि व्याकरणस्यार्थं उक्तः एतद्विषयस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञा तं तु स्यार्थमाह सदानि निरिवलजनाः
दिलिपदेनानेदवल्गुकूजगत्कारणत्वं विवक्षितं पश्चात् सावयादित्यदनि तत्र हि जगत्कारणस्यादि
त्यांनवि लित्वमुक्तं नित्यत्वे ति सर्वेभ्यः पापेभ्य उदितत्वस्यार्थो विवक्षितः हेयप्रतिभटत्वात्कल्या
109 णगुणैकतानत्व स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः परमात्मेत्यर्थः परं ब्रह्म नारायणशब्दावाच्याः सामान्यसविशेषा
र्थाः एवं तत्र सत्पति ज्ञानं तो ग्राह्यमानः कुतइत्यत्राह तद्धर्मोपदेशादिति तथा चष्टे सर्वं इति सर्वलो
केभ्यः त्वादि गुणो हि श्रूयते नतः किं परमात्मनस्येत्यत्राह तस्येतेगुणा इति [redacted] तस्येतेगुणा
त्यादिवाक्य प्रतिपादितान्यन्वयः वाक्यकार्ये नहि दिति सा ह आहेन ब्रह्मणाविपश्चितेत्युक्तं विपश्चि
त्वमुक्तं सर्वांतस्त्राहेना मानंदमयस्तु अर्थो विवक्षितं लोककामेशोपदेशात् लोककामेश त
त्वोपदेशाच्च तथोदयात् सामनः सर्वेभ्यः पापेभ्य उदितत्वस्य कादित्यर्थः एवमादित्यांतर्वर्तिनो रूप
वत्त्वजीवत्वमाशंक्य रूपस्य नत्वात् परमात्मत्वं सिद्धं तिनमंतरित्यादि सद्रे वाक्यकारग्रंथेः रूपवत्वा
तिस्त्वशान्कृतत्वं कामात्स्यार्थमाह तस्यैवेति सर्वं परकृतं वाकामिहं सा इत्यमित्यादि तद्धेतं नामुपासका
नो

मपि मृत्लभूतवचनानिनगवक्षाबृश्रुरणादिसुहृइमानिमुक्तपोलमिति यराशरः कंबुग्रीवो महा॰ हनु
रित्यभिडेल्वकंबुग्रीवो इत्युक्तं कर्णोत्किमलवयः कर्णपाशाः पीनवृत्तायतभुजः पीनवृत्तायतभुजौ
श्रीवत्सकृतलक्ष्मणोनिजितेनेवचनं विशालवक्षस्थलः महोरस्के महोरस्कं [illegible] कां
[illegible]ः समस्तसमाश्रितानां इति वचनं दिव्यरूपसंहननः इति रूपसंहननं [illegible] संहननानाम सर्वा
गानांसंश्लेषो चिरं श्रुति रूपविरूपाणामंगानांहीनसंश्लेषो नो चितः सर्वाङ्गानामपि स्वरूपत्वात्स्योन्य
संश्लेषसहजा इति संहननग्राह्यार्थः स्निग्धवर्णः स्निग्धवर्णः अतापवानितिवचनं सत्पुरुषपुंडरीकचारुच
रणयुग्मयुगलमिति लसारकमलादन्यत्वत्वानुरूपपीतांबरधर इति तस्य महाः रजतं चास इति श्रुतिः श्रे
यस्सदासवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्टः केयूरवान्मकरकुंडलवान् किरीटी
शंख हारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः इत्याद्युक्तविशेषणान्युच्यंते अमलकिरीटेति अमलत्वाद्देनाशकृतत्वं चिर
स्थितं अन्नवर्धकेति रूपो दार्वीगुणैः पुंसांदृष्टिचित्तापहारिणम् इतिवचनं सौंदर्यमवयवशोभानां लावण्यं
समुदायशोभा लावण्यमृदुतेति मृदुवाकुमारः यः मृदीयाय वेधसेन वीप्यसे भुवन ज्ञानतः इति श्रुतिः पुष्पहास
सुकुमारः इतिसौकुमार्यं पुरेषनाम्निति वचनं पुण्यगंधेति सर्वगंधस्सर्वरसः तस्यानतं पद्मसमानवं धे

र्थमित्यर्थः एवं वाक्यकारभाष्यग्रंथयोरिदमुपसमर्थनेपत्नीपरिजनादेरपि सदृशीनांर्थत्रुत्यन्याय
त्वादित्यभिप्रेत्याह नचेति कथं तत्रावगतमित्यत आह नचेति सामान्ये कत्वान्तुणाभ्युपगमवदूष्यमभ्यु
११० पेत्यमिति हस्तं बहिर्गुणानपि वर्णेनाभ्युपगच्छामः यत्राह एतद्रूपमिति प्रमाणसिद्धत्वाद्रूपलक्षण
रूपमभ्युपगम्यते सर्वेषु त्वं सर्वेषामिति लक्षिमावस्था सकलत्वादिसद्गुणाभावत्तन्त्वाः सांख्यादिकल्पावि
शेषात् तथा रूपपरिजनादीत्यपीत्यर्थः सकलेतरविलक्षणत्वाद्य नेतरहेतुसिद्धार्थैर्वैलक्षण्यसाध्य त
220 नेषुपदार्थेषु चतुर्षु स्वादीनामप्युक्तिमात्रो नास्तीति तथाहेत्यर्थेऽसाधारणद्वयुक्तं ईश्वराराद्धितस्मोव
दि त्योऽर्युक्तोक्तं तं निर्देशे इत्यादिपदेनोक्तं तत्रापमप्यि दोषपरिहारोऽर्थसिद्धरूपस्यभोग्यतमत्वस्वरूप
स्य निरतिशयभोग्यत्वे कल्पं स्यादिति चेत् न स्वरूपस्यभोग्यतमत्वं स्वसंवेद्यतोऽपिभोग्यतमत्वाव
हमिति स्वरूपभोग्यतमत्वमपीति रेवेति अर्थवादादेः स्वार्थतात्पर्याभावान्न ब्रह्मस्वरूपमपिनाभ्युपे
तमिति पूर्वमीमांसकायामाह वेदाः प्रमाणं चेदिति अपूर्वविधिरूढवाक्यानां साध्यकबाधकभावं च वि
डेत्यप्रामाण्यं चेति चोदनासूत्रेव धारणद्वयमस्तीति चोदनैव प्रमाणमेवचोदनेति प्रथमावधारणं प्र
त्यक्षसूत्रे तदाह तं द्वितीयावधारणमौत्पत्तिकसूत्रपनिपातादिमित्यर्थः औत्पत्तिकसूत्रं तत्प्रधानकमित्य

शं

नामनुग्रहार्थमैश्वर्यात्स्वतं स्वाभाव्याभावात्रूपं कृतकं स्यादित्यर्थः वाक्यस्यार्थमाह उपासितुरिति रूपं चेत्या
दिसिद्धान्तवाक्ये तच्चाभ्यर्थमाह यथेति स्वरूपतया स्वरूपनिरूपकधर्मतया स्वाभाविकत्वेनेत्यर्थः इच्छा
यैश्वर्यात्मना तमित्या हू भावेति अंजसा अयत्नतो नैव स्वाभाविकमित्यर्थः ऐंद्रजालिकवत्स्वमायाकृतमि
ति शंकामाहत्यर्थमाह नेति मिथ्याभूतं दृष्टेंद्रियग्राह्यं अदृष्टकारणग्राह्यं वस्तुतया परमार्थभूतमित्य
भिप्रायः पारमार्थ्यमेवोपपादयति नहीति अरूपस्य रूपोपदेशः कथमित्यत आह यथा नद्या दीनि वेदा
हमेतमित्यादि श्रुति स्ववर्णमिति पदेनास्यैश्वर्यादिनाकाशः करिणमाप्यमानमित्यत्र यः हिरण्मय इति वि
कारवाचिशब्दश्रवणात्कृतकं रूपमिति शंकामाहत्यर्थेनावाक्यमाह हिरण्मय इति रूपमौज्वल्यं तस्या
प्यर्थमाह स्वमयट्प्रत्येति विकारमात्रार्थविकारार्थमंगीकृत्य अनारभ्यत्वात्मनः इति विग्रहविग्रह
स्यात्मनोनारभ्यत्वादित्यर्थः पूर्वे रूपं चात्मीयमिति वाक्यापादानेन संग्रहेणोक्तमर्थमाप्रग्रंथान्तरं वि
ति स्तरेणाह यथेति कल्याणतमरूपत्वेनैव तच्छेकल्याणतमं रूपं पश्यामीति सारितं आदित्यवर्णमिति श्रुत्यन्तं
श्रुतिः पुरुषविषयाश्रुतपुरुषोत्तमशब्दः स एव ब्रह्मेति दर्शयितुं परब्रह्मशब्दः विशेषवाचीनारायण
शब्दः यथा ज्ञानादिकल्याणगुणाः स्वाभाविकत्वादस्य ब्रह्मणः तद्वदस्य रूपमपि स्वाभाविकत्वादंगीका

कालसंबंधित्वं पदनित्यत्वे वर्णा । नित्यत्वं नानर्थ्यसंबंधत्वेऽप्यवगमं तथा शशिकालिदासादिग्रंथाना
११२ मर्थ्यसंबंधत्वस्य संभवात् तस्मादनाद्यानुपूर्वी विशेषः । विशिष्टत्वेन पश्चाद्वस्तु आर्षमाणत्वमपौरुषेय
त्वं नित्यत्वेऽपि त्वर्थः तद्धि प्रवृत्तिहेतोरपेक्षा कथमित्यत आह तेनेति अनन्त्ये नित्य इह लाभ प्रवृत्तिहेतोरपेक्षा
नत्वनित्यत्वमयेत्यर्थः नानं संप्रत्ययतु सामान्यविशेषेण संबन्धात् तद्यादिनिचेत नक्षत्वतु सामादिकोटि
221 चतुष्टयांतर्भावे प्रत्येकं कोटीनां व्याघातानं नमित्यर्थः तेन विशेषणं इति तत्र विभिन्नानामपौरुषेयः
त्वर्थवादाक्षयः पौरुषेयाः इति विभागस्य दृष्टवादादीनां स्वार्थप्रामाण्यं न स्यात् न च तथा स्वार्थे पौरुषेय श्रुतौ
तथाप्रमाणतां विशेषार्थः वादाद्यथापि स्वार्थ इति पादकारेति सर्वार्थसिद्धिरित्यर्थः लोके सिद्धवस्तु
परत्वाद्वादानां इति पाद्यत्वस्याचनत्वे दृष्टं तस्मात् सिद्धवस्तुपरत्वे वेदानामनादिबहानिरिति तत्राह
परमपुरुषवदिति यथा जातिव्यक्तित्वेन भीमादिशब्दानां जातेरनित्यत्वाच्चैषां न नित्यत्वहानिरेवमु
चेतावत्वेन लिपादावपि तिपादकत्वेन मयेरप्यनादित्वमुपपन्नमित्यर्थः पूर्वमानत्वं प्रवृत्तिनिमित्तोपवृंह
णमपेक्षितमित्युक्तं तदानीं दुरवगाहत्वात् तदपेक्षितमपि त्याह वेदानामिति दुरवगाहत्वं श्रूयमान
शाखानामपि दुरवबोधार्थत्वेन धर्मशास्त्राणां प्राणिप्रवृत्तिहेतोरित्युपनिषद् मुपवृंहणीनां विहास्पुरा
दा

रत्यर्थः स्वाभाविकत्वं विहन्तीति यथेति स्वयं बोधक इति रिक्तकार्यकरत्वशक्तिं स्वाभाविकी बोधकार्यकर
त्वं तु न स्वाभाविकमिति विभागोऽयं क्वचन परिहारायाह यथा चेति हस्तचेष्टादिवत बोधकत्वात् बुद्ध्यस्य सं
केतितत्वं स्यादित्यत आह अनाद्येति अनुसंधानविच्छेदाच्च संकेतयितृपुरुषाज्ञानमितिशंकापरिहारा
र्थमनाद्यनुसंधानाविच्छेदे यावदुक्तं संकेतयितृपुरुषाज्ञानं संकेतमूलत्वे प्रयोजकं न बोधकत्वे तु स्वार्थैः ए
वं बोधकत्वात्संकेतमूलत्वमात्रं क्वपरिहृतं शब्दानां हि वस्त्वादि शब्दवत्सांकेतिकत्वमात्रं क्वापरिहर
ति नचेति अत्र शंकानुत्थानेन परिहारस्तु त्वः अत एव स्यादित्यसिद्धं बोधकत्वे स्वाभाविकं चेदुत्पत्तिग्र
हणसापेक्षत्वमयुक्तं अतः सांकेतिकमिति शंकामाह गृहीतसंबंध एवेति संबंधग्रहणमपि सामग्र्य
न्तर्गतं यथा चक्षुरादेरालोकाद्यपेक्षित्वं न बोधकत्वशक्तिविरोधि तस्मात्स्वाभाविकी बोधकत्वशक्तिरि
त्यर्थः संबंधग्रहणसापेक्षत्वात् कृत्रिमोऽपि लिंगस्यादितिचेन्न न जन्यजनकभावादिसंबंधान्तरसापेक्षं लिंगं
शब्दार्थयोर्बोध्यबोधकभावसंबंध एव ज्ञातमपेक्षते लिंगशब्दयोर्भेदः सर्वशब्दानां बोधकत्वशक्तिः स्वा
भाविकी चेत् वलौकिकवैदिकविभागः कथमित्यत आह एवमिति स्मृतिसर्वेकत्वेऽप्युच्चारणस्य पुरुषाधी
नत्वात् कथं वेदस्यापौरुषेयत्वमित्यत आह एतदेवेति अपौरुषेयत्वं पुरुषबुद्धिमूलत्वाभावः नित्यत्वं सर्व

[illegible]

णानि स्तुत्यन्त लौकिकशब्दसर्ववैदिकानां बोधकत्वमस्त्वित्यत्राह लौकिकाश्चेति नामरूपं च भूतानां कृत्स्नानां
च प्रपंचनं वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकारस इत्यादि वचनाच्च वेदशब्दा एव लोकेऽपि प्रयुज्यंत इति लौ
किकवैदिकशब्दाभेदाद्बोधकाद्यर्थः न तथाने दाद्धत्वे न इदंतिबोधयति ननु चेति परिहरति उच्यत
इति श्रानुपूर्वीभेदकृतो भेदाख्यो भेदः ननु शब्दभेदकृतत्वं स्यर्थः॥ ६ ॥ एतस्मिन्नुपक्रमे विस्तरेणाभिहिता-
दितानामर्थानां संग्रहत्वाद्यो बालार्थजातं संग्रहेणानुक्रमते एवमित्यादिना परब्रह्म नारायणशब्दो सामान्य
विशेषशब्दौ निखिलहेयप्रत्यनीकत्वकल्याणैकतानत्वमुक्तं विभूतिमत्त्वमाह स्वसंकल्पेति नित्यविभूतिमत्त्वमा
ह अपरिच्छेद्येति अपरिच्छेद्य स्वरूपस्वभावश्शब्देन परत्वादिरूपो ... उत्कृष्टगुणगणोऽवर्ण्यधर्मविरहितः दि
व्यलं तथा शब्देन नित्यत्वं विशिष्टत्वं तत्स्यपदार्थानन्त्यं महाविभूतिरिति भोगविभूतिरुच्यते शुद्धविभूति
रिति भोगविभूतिरुच्यते शुद्धमहाविभूत्याख्याः इति वचनाच्च लीलाविभूतिमाह नानाविधेति एवं सर्ववि
लक्षणत्वमुक्तं तर्हि कथमेकत्वमित्यत्राह सर्वत्वविति त्वं यद्यदितिश्लोकानंतरमारभ्य सर्व
शरीरं ... अत्र सामानाधिकरण्यस्यार्थः स्पष्टो भवति कारणावस्थायामेकत्वाद्धारण
शरीरात्मभावस्वरूपसंबंधोपपद्यत इति स्वरूपैक्यमिति चेत् तर्हि सामानाधिकरण्यमित्याह सत्यसंकल्प

त्यर्थः ननु किं तत्सुखं यस्य प्राप्त्या ... न च एषि कालि ... यशीति स्वरूपत्व इत्यत आह एवं विधेति ब्रह्मव्यति
१९२ रिक्तं वस्तुन एवं विधसुखस्वरूपज्ञानविशेषकत्वमनुकूलत्वमत्यन्तमस्थिरं च ब्रह्मणस्त [illegible]
मत्वं ॥ ध्येत्काति यं स्थिरं चानुकूलत्वमित्यर्थः तत्र श्रुतिमाह आनंदो ब्रह्मेति नन्वानंदशब्दस्य सु
खपर्यायत्वादनुकूलविषयज्ञानस्य सुखशब्दवाच्यत्वोपपादनात् आनंदो ब्रह्मेति ब्रह्मणः सुखत्ववचन
113 मयुक्तमित्यत आह विषयेति अयमर्थः आत्मानुकूलं सुखमित्यानुकूल्यं हि सुखशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तच्च
ज्ञानस्य विषयानुकूल्यप्रयुक्तमिति विषयस्यानुकूलस्य सुखशब्दवाच्यत्वं युक्तमिति ज्ञानानुकूल तो
त्वस्य विषयानुकूल्यप्रयुक्तत्वेऽपीत्यत आह यदि दमिति अस्यार्थः तौ ब्रह्मणः सुखरूपत्वाज्ञाने संख्याच
ष्टे ब्रह्मैवेति न ह्यष्टः कारणतया प्रकृतं ब्रह्म परामृशति त्यर्थः अत्र सुखवाचिशब्दः कथं योपस्य सुखं न लोके
वतिसन स्वव्याप्ति सुखं भवति एवं परस्य भोग्यं ब्रह्म न स्वभोग्यमित्यत आह परमपुरुषस्येति स्वयं स्वस्माद
त्यर्थः सुखरूपत्वाविशेषाद्धिति स्वपरविभागरहितमानंदो ब्रह्मेत्यविशेषेणानंदत्वकथनादित्यर्थः
नं २ तर्हि सोऽवै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति परं प्रत्यानंदत्वश्रवणं कथमित्यत आह ब्रह्मयस्येति ब्रह्म
परस्य ज्ञानविषयत्वेन तस्य सुखं भवति स्वस्य ज्ञानविषयत्वे स्वस्य सुखं भवति अतो यस्य ज्ञानविषयभूतं

कार्यभेदमात्रविवक्षैव न स्वरूपभेदविवक्षा यद्रूपमेतीत्यादि श्रुतेः विरोधात्स्वरूपमात्मत्वेनावस्थितमिति
अपरत्वेन स्वरूपमवस्थितमित्यर्थः पूर्ववाक्ये गमितमर्थं विवृणोति यदिदमिति ब्रह्मणश्चिद्दशिविल
क्षणमेव योऽयमिति भेदे ब्रह्मणः स्वरूपानुपपत्तेः तत्रत्वं मम स्वेच्छयेत्याह सोऽकामयतेति एवं सिद्धस्व
विषयसंग्रहः फलः अथोपायविषयं सूत्रमाह अक्षेत्रिभक्तिर्निष्ठा भक्तियोगाभ्यासः तेन साध्या पर
भक्तिः शास्त्रे पूर्वोक्तस्या नहि ज्ञानस्य कथं मोक्षोपायत्वमित्यत्राह भक्तिरित्यादि विशिष्टोपास्य न स्वा
स्वामिनि भक्त्यनुरागो विवक्षितः ततः किमित्यत्राह प्रीतिरिति अत एवौकमतेन चोदयति सतृप्तेति ७
परिहरति नैवमिति आह तमिदं ज्ञानासाध्यं सुखं ज्ञानमेवेति नहि दं दुःखादेरेव घटः इत्यत्राह एतदुक्त
मिति सुखदुःखमध्यस्थत्वात् अनुकूलप्रतिकूलानुभवस्वरूपविषयवाचिनः तेषां साधारणानीत्यर्थः त
था भवति सुखं दुःखं अनुभयं च भवतीत्यर्थः। कथं ज्ञानमेव सुखं स्यादित्यत्राह येनेति ज्ञानं सुखजनकं चेद
थ ज्ञानमपि सुखजनकं स्यान्नैवं स्वरूपं दुःखादिविषयविशेषज्ञानं सुखजनकमिति चेत् तत्सुखं दुःखादिवि
षयज्ञानमेव सुखमिति निश्चयः इत्यर्थः ज्ञानातिरेकि सुखं किं दृष्टं तत्कल्प्यमिति विकल्प्य प्रथममाह तदि
तरेकीति पदार्थान्तरानुपलब्धेरित्यर्थः द्वितीयं निराकरोति तेनैवेति तेनैव विषयविशेषज्ञानेनैव

नमेयं ति अतद्व्यावृत्तिरूपं । एवं सोपाधिकत्वे कंठोक्तं अनैकांतं च लोकसिद्धमित्यनुक्तं केवलमुपा
१४ यतथा स्वीकृतं पारतंत्र्यमेवास्तु स्वार्थः सोपनमत्वेन स्वीकृतं पारतंत्र्यमस्तु स्वार्थत्वे लोके स्वातंत्र्यमिति
किंच वर्कला सध्यायदेव आपि देवनः च आहि भगवत्पारतंत्र्यं स्वरूपत्वेन साध्यते किमितरपारतं
ज्ञ त्र्यस्य तरस्य [illegible] चेत्साध्यतां भगवत्पारतंत्र्यस्य स्वरूपत्वे केन प्रमाणेन साध्यते वा स्वतंत्रस्वा न
224 मित्वे सेवकं च दृष्टो च र त्वान्त अपादि स्क भगवत्पारतंत्र्यं स्वरूपमेवायागम्यत इति चारतंत्र्यसा लो मा
कसिद्धपारतंत्र्यं सपक्षीकृत्य स्वरूपत्वे साध्यते वेदर्थ किमागमप्रमुपगमस्य सामर्थ्यं उतानभ्युपगमस्य
अनभ्युपगमस्य चेदाश्रयासिद्धिः अभ्युपगमपक्षे तु मिथ्याहं कत्यमाणाबाधस्त्यभ्युपगमवेद्यमानं पारतंत्र्यमर्थनैकस्वरूपत्वेन
ति विरुद्धं दिप्रमाणं च या साध्यकारणं सिद्धे तं भगवत्पारतंत्र्यं स्वरूपं स्वविपरीतान्स्वामित्वाने
पि स्वरूपमनुभूयते चेत्र किं ब्रह्म साधेयत्र्याह अतः कर्मकृतमेव तिरस्कारमुत्त्वानां कर्मकृतत्वाच्चतारतम्या
लेप स्तु ं तं दन्त्वा स्थिरत्वैश्वर्यादिकमस्वरूपत्वात् ब्रह्मणो नंदस्थिरत्वे दस्त्यर्थः अस्त्रप्रमाणमाह कं ब्र
हेति ब्रह्मणोपरि मित्र च स्वरूपत्वे विसत्त्वं अतिरिक्तं स्थिरत्वादिके प्रमाणं श्रीविष्णुपुराणवचनमाह
ब्रह्मेति पापपुण्ये पापपुण्यकृते इत्यर्थः च सकव स्वात्मकं तु न इ लो व स्वा वे सुखदुःखादीति तस्माद्दुः

चे

ऽसच्चिद्रोमेण तस्य तत्सुखे भिन्ना रस्यापि सुखरूपत्वं नवतीति तस्मात् अन्तरङ्गेऽत्यर्थः परिच्छिन्नस्वाहे
नाभिहितमर्थं विद्वल्लोनितरूपविषमिति महाविभूतेरित्यं ते न परत्वो पर्ययोगिगुण जातसुखं अनवधिकेत्यनेन
सोऽलयोपर्ययोगिगुणाउक्तः पीतिविषयमिति स्वदास्यसुखे धा नाभीशीति विवक्षिताएवं विषयानिरूप्य
ब्रस ज्ञानविषयभूतं स्वत्वाहुपायभूतमित्यर्थः अथ कस्यार्थे लोपपादनं सुखे नचोदयति नैतं ते त्यादिस्य संसवे नुचेत अ
लोकविरुद्धत्वमुपपादयति तथाहीति वदिद्दमित्यादिना परिहरति देहात्माभिमानविजृम्भितत्वमुपपाद
यति तथाहीति सुखत्वदुःखत्वे च न पारलौकिके ग्रहस्य भूतके अपि तु कर्मकृतदेहात्माभिमानप्रयुक्तेति सोपाधिकत्वं
स्पष्टं तस्यत विपरीतात्माभिमानं दर्शयति शरीरं हीति ततः किमित्यत्राह आत्माभिमानानुगुणापुरुषार्थ तस्मिन्निति
प्रतीत्यनुसाह रणमाह सिंहमादेति परस्परविरुद्धानि विपरस्परविरुद्धहेतुसुखदुःखेषु स्वतन्त्रं साधारणाय
योजकं न भवतीति व्यभिचाराद्व तस्मात् नूपाधिप्रयोजकं विपरीतात्माभिमानरूपमित्यभिप्रायः सोपाधिकत्व ता
सं मुपसंहरति तस्मादिति आत्मानुकूलं सुखं आत्मप्रतिकूलं दुःखमिति विसुखदुःखलक्षणं तस्माद्भवत्वेत्यसा नया
भिमानस्य प्रतिकूलत्वात् स्यात् पारतन्त्र्यं दुःखमहरति [redacted] ति तत्पारतन्त्र्यं त्वात्सर्वः कथं सम्भ
हितत्यत्राह आत्मस्वरूपमिति ज्ञानैकाकारत्वेऽपरशेषत्वैकस्वरूपत्वे वक्ष्यमाणमाह आत्मा ... दा

निरवद्यानुष्ठानरूपकिंचुक्तं न संदृष्टोऽस्त्यादि दृष्टोऽर्थे वेदे च मोहाभावस्ते वस्तुन्यभ्रांत्या स्वेनेनासराद्दै
२२५ गतहेतुहेयाव्याख्यानस्य नितरां स्थानडम्भाणाव दृष्टविशिष्टियाणांविषयवैमुख्यकारणं अनेनडामद
मादयउपलक्षिताः हृदयमनोषामनसाभिलक्षः मत्याश्रमदम्भादिनाचाभिचेतनमनसासंयाहृदविव
स्वाकस्यार्थः श्लोकमन्वयक्रमेण व्याचष्टे दृष्टेति अन्वयक्रमस्त्वमिति कथमसङ्गमवत इत्यत्राह म
225 त्याविति ततः किंवेदनादिदृष्टेऽर्थे के वस्तुधेयत्वदृश्यत्राह मक्तिश्रद्धानविशेषयवेचिमुक्तिः अतिवि
शेषः शीतिश्रद्धानादनर्थातरस्मिचिदृष्टमेवोक्तं तस्मात्शीलिरूपामक्तिर्ज्ञानविशेषदतिसर्वमुपपन्नं
१ स्वयमसाधनपरपदं अतिदेवयोर्दुसमाप्तजा तमुक्तं वेदैवानुक्तमनवद्यपिवक्तव्यंसंवेनिर्वाहोक्तं
श्रीवक्तव्यांलभ्यादित्यर्थः॥ ॥ अस्य स्वयंधस्याति गंभीरत्वादरुद्दीनार्थमाह सारासारेति अनेन
श्री सर्वैजनापरिग्रहोनदोषः श्रेष्ठपरिग्रहएवदोषः तस्माद्विशिष्टजनपरिग्रहार्थमाप्यतादेतुरित्युक्तो
क्तं नवचि सारासारविवेकज्ञाः परस्परविलक्षणानेकार्थेषु उचितयत्नेषु वरमार्गेकैः श्रावत्यदोषत्यादि त
त विभाग्यवितः गिरोयोमः वहत्स्वकृताः नवकृष्णत्वं नावेत व्याख्यानं शाववन्नदोषत्यविनागरयपद्य
तेवकृष्णते सत्यव्यस्मिनत्याहो अयमर्थं मुक्तः त्र [illegible] मिथ्यावरिष्ठतिनाशी॥—

त्वात्मकं कार्मिन च किंचित्तु ख्यातमकर्मि त्वत्राप्येकथमात्मा आत्मैकोऽच सुखं तथा वस्तुत्वमेकोऽवज्ञात
यावस्तत्त्वं च निषिद्धमिति तेनाव्हः पुरुषाद्येकोऽनश्नीतिः कथमित्यत्राह तदेकांते ति त्रुक्रमवहेमाणश्लोकाः २२
योऽरुषो नस्यस्यार्थमाह एकस्मिन्निति एकस्मिन्नपि पुरुषे न व्यवस्थितमिति कालभेदेनैवाध्याहारः उदाह
तस्यैवार्थमाह भुवदः त्वात्मकत्वमिति फलितमर्थमाह अनादीति पूर्वपक्षोक्तमर्थमाह यदित्विति
शेष यस्य यैन्द्रो स्त्रैंमावादि विस्वभावतो मावादि त्यर्थः सेवैत्यादि स्पष्टं कथमनेवचनत्वासेव्येवाच्यवत्वमि
ति त्यत्राह सहीति तच्चावेष्टसैवैस्त्रैंमगवद्वचनमाह यथोक्तमिति कथं सेवायामोहोपायत्वं ज्ञानं हि मोः
होपायस्यत्राह इयमेवेति न जडस्येश्वरानुवृत्तेः सेवायां परिकीर्तितः तस्मात्सेवत्वं तु भेदोऽकातन्किलाहे
नभूयसीति भगवद्धोपायतत्त्वं से ज्ञानक्ति स्वरूपास्तिरितिविनिर्गतं तु तस्मात्फक्तिरूप सेवाचेद्वादि ग्राह्या
वेत्यर्थः सेवानक्तिरस्तु कथं वेद नादि ग्राह्यत्वाच्यानक्तिरित्यत्राह यमेवेति कथं विशेषणमित्यत्राह
यमेवेति ततः किमित्यत्राह तस्मीयस्त्रैति विषयतमप्रकरणत्यत्राह यस्येति तत्र भगवद्वचनमाह तदुक्तमि
ति तस्मादिति तु त्रत्वादि स्वरूपेण भाव सामिर्दशरथादेरप्यस्तीति चित्ते भावत्वर्थेन त्वचरस्तु स्वं यथावत्तुम २
वसाधनमित्यर्थः यथा भारत वचनमाह यथोक्तमिति न संदेहो विश्वेतो त्यादिष्कर्मि गत्याद्रूपत्वात्सर्वोप

२२६ तिकेचिन्मंदबुद्धयोमन्यंते अतः सारासारविवेकज्ञत्वमपेक्षितं एवमुभयस्मिन्नप्रमत्तस्वयसाने
य नोक्तंकथंचैमंगीकुर्मः स्तिमत्सरो १ हत्वाश्रेऽनयमपि विफलमिति न्याहस्यर्थैर्विमत्सरायद्दुक्तंविशे।
षणाद्वयफलमाह प्रमाणान्तरा इति येप्रमाणानुसारिणस्तदनुगुणैस्तर्कैरर्थैर्निरूपयंति नतु स्वापेक्षि
नन ताश्चैरमाणजातं लोकेअर्थंचिंतेरमाणानंत्यः कालोह्ययंनिरवधिर्विपुला च पृथ्वीति प्रकारेण पश्चतुर
क्षिद्धयाकदाचिदेवं विभावुरूपाः संमतं नीतिमत्त्वात्सोमनिमचिद्विपश्यल्लेन वेदार्थसंग्रहः कृचदर्थः
226 वेदार्थसंग्रहस्य यो वेदार्थो वाह्योर्थः श्रावरत रामानुजार्यमुनये तस्मै भगवते नमः वेदार्थसंग्रहव्याख्याविहि
तेयं यथाश्रुतं वेदव्यासापराख्येन श्रीसुदर्शनसूरिणा ॥ ॥इतिश्रीहरिकुलतिलकविलकश्रीवाग्
विजयिसूनुनाश्रीरंगराजदिव्याज्ञालब्धवेदव्यासापराभिधेयेन श्रीमद्वरदराजार्यपादसेवासमधि
गतवेदार्थसंग्रहतात्पर्येण श्रीसुदर्शनसूरिणा लिखिता तात्पर्यदीपिका समाप्ता ॥ छ ॥ यादववंशव
कानिश्शंकरभास्करनिरस्त्रिक्रियाकारिदैहिककुलाघपकारिशमावरजोस्यमधिकरणकारि ॥ ॥श्रीम
तेरामानुजार्यायनमः ॥ छ ॥श्रीकृष्णोर्पणमस्तु ॥ संवत् १८९६ शाके १७५२ प्रवर्तमाने पौषशुक्ले
२ त्रयोदश्यां ७ गुरुवासरे ॥ लिखितं स्वार्ई...

...परमभोः ॥ लिखितं शुभं भवतु तराम् ॥ श्रीरस्तु ॥ २२६

ब्रह्माद्वैत

तत्त्वदीपिका. प. ११८